

1997 йил июндан чиқа бошлаган № 6/229 2016 йил, июнь

Маҳом АДАБИЁТИ

Адабий-бадий, ижтимоий-публицистик журнал

Жамоатчилик кенгаши:

Эркин ВОҲИДОВ

Абдулла ОРИПОВ
Омонулла ЮНУСОВ
Муҳаммад АЛИ
Абдухалил МАВРУЛОВ
Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шухрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ
Хурийд ДЎСТМУҲАММАД

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир:
Шухрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Отабек САФАРОВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБОВ
Севара АЛИЖОНОВА
Шаҳноза НАЗАРОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. Бўлса... (Рус ва инглиз тилларига
П.Железнова ва Н.Қамбаров тарж.)3

НОБЕЛЬ СОВРИНДОРЛАРИ

И.АНДРИЧ. Ойимтилла. Роман. (Рус тилидан Л.Шоимова тарж.)63

НАСР

Н.АРСЛОН. Аннабел ва Азозил. Новелла.8

И.КАЛАШНИКОВ. Қаттол аср. Тарихий роман. (Рус тилидан М.Йўлдошев тарж.)20

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

А.ПУШКИН. Анжело. Достон. (Рус тилидан Ҳумоюн тарж.)45

О.МАНДЕЛЬШТАМ. Шеърлар. (Рус тилидан Т.Али, Ж.Муслим,
Ю.Мирзамаҳмудов, Э.Вали тарж.)91

М.ТОИР. Иккиликлар.7

ГЛОБУС

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Ҳар гўдак бир мўъжиза (Жаҳон болалар адабиёти ва санъати).138

Жаҳон болалар шеъриятидан. (Рус тилидан Т.Адашбоев,
К.Турдиева, Н.Остон тарж.)153

Л.ТОЛСТОЙ. Қари йўрга. Адолат тарозиси. Ҳикоялар. (Рус тилидан Р.Тўла тарж.)163

О.УАЙЛЬД. Худбин паҳлавон. Эртақ. (Рус тилидан А.Аҳмадеева тарж.)167

Қ.ТАНГРИҚУЛИЕВ. Ёртиқулоқ. Эртақ-қисса. (Рус тилидан М.Сафаров тарж.)170

УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН

Йўлдош ШАМШАРОВ.99

АДАБИЙ САЁҲАТ

О.ОТАХОН. Беғубор болалик ҳақида ўйлар.181

С.ВАЛЬЕХО. Пако Юнке. Ҳикоя. Ж.МОРРИСОН. Тунги одам.
Ҳикоя. (Рус тилидан О.Отахон тарж.)183

ЭССЕ

Ж.МАҲМУД. Шоир театр ҳақида.135

ЁШ ТАРЖИМОН МИНБАРИ

Инглиз халқ оғзаки ижодидан. (Инглиз тилидан М.Сиддиқова тарж.)119

М.СИДДИҚОВА. Қалби катта кичкиналар шеърляти.121

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ, САНЪАТИ

М.ТЎЛАХЎЖАЕВА. Театр маданиятлари муштараклиги:
Шарқ ва Ғарб. (Рус тилидан О.Ризаев тарж.)125

Унутилмас сиймолар.201

Муқовамизда.203

Таквим.204

Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.206

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

БЎЛСА...

*Бўлса икимизнинг юзи акси суда пайдо,
Ул су не тараф борса, очилгай гули раъно.*

*Зулфунг гами кўнглумни белинг фикрига солди,
Кўрким, не тахайюлга солиптур ани савдо.*

*Гавго қилур эл маҳвашилар кўйида, лекин
Маҳвашилар иши қилмоқ анинг кўйида гавго.*

*Аҳволима Фарҳод ила Мажнунга таажжуб,
Ишқ этти хирад аҳли қошида мени расво.*

*Ҳар сори тамошогаким, ул шўх қилур азм,
Йўқ анга тамошоки, эрур элга тамошо.*

*Даврон санга зулм этса, қадаҳлар тўла май ич,
Қон ютсанг аёғлар тўла, давронга не парво.*

*Ул шўхки майдон аро кўрганга солур тийғ,
Кўрмасга солур, етса Навоий сари, амдо.*

“Ғаройиб ус-сигар”, 35-газал

ЛУҒАТ:

Савдо – қора, савдо

Хирад – ақл

Аёғ – қадаҳ

Амдо – қасддан, атайлаб, жўрттага

Ғазалнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Иккимизнинг юзимиз акси сувда пайдо бўлса, бу сув қайси тарафга борса, ўша ерда раъногул очилади.

2. Сенинг зулфинг ғами кўнглимга белингниг орзусини солди, кўргилки, бу ишқ савдоси мени қандай хаёлга солди?!

3. Одамлар махваш (ой юзли ёр)ларнинг кўчаларида ғавго қиладилар, лекин махвашларнинг иши Унинг кўчасида ғавго қилмоқдир.

4. Аҳволимни кўриб ҳатто Фарҳод ва Мажнун ҳам ажабландилар, кўргилки, ишқ мени оқиллар қошида қандай расво қилди.

5. Томоша қилиш учун ул шўх ёр турли томонларга боради, аммо унга томоша йўқ, балки эл уни томоша қилади.

6. Даврон сенга зулм қилса, қадахларни тўлдириб май ич, агар сен қадах тўла қон ютсанг ҳам, даврон бунга барибир парво қилмайди.

7. Ул шўх майдонда кўринган кимсага тиғ уради, аммо Навоийга келганда, атайлаб ўзини кўрмаганга солади.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Мазкур ғазал юксак бадиияти ва ифодаланган ғояси билан шоирнинг нодир асарлари сирасига киради. Ғазал зоҳиран қараганда мажозий ишқ тараннуми ўлароқ таассурот қолдиради. Аммо матн билан яқиндан тапишар эканмиз, мажоз воситасида ҳақиқий ишққа ишора қилинганига ҳам гувоҳ бўламиз.

Дастлабки байтда шоир ўзи ва маъшуқасининг ҳолатини тасвирлайди: гўёки у ва ёрининг юзи аксланиб, сувга тушса, бу сув оқиб борган жойдан раъногуллар очилар эмиш. Савол туғилади: нима учун айнан раъногул? Чунки раъногулда қизил ва сариқ ранг омукта бўлган. Шоир гулдаги бу хусусиятни ҳисобга олиб, унинг қизиллигини ёрнинг чехрасига, сариқ рангини эса ўзининг заъфарон юзига қиёс қиляпти.

Иккинчи байтда ошиқ ўзининг ишқ савдосида ақлдан озганини айтади. Унга кўра, ёрнинг сочини кўрган ошиқ унинг белидан кучишни орзу қила бошлайди. Аммо бел бошқа, зулф бошқа-ку! Демак, ишқ уни эсидан оғдириб, шундай хаёлларга банди қилиб қўйган.

Алишер Навоий бу нозик ифода орқали ошиқнинг асл кайфиятини ёрқин акс эттирган. Мазкур икки байт ошиқнинг маъшуқага бўлган чексиз муҳаббатини ифодалайди ва бу ўринда биз мажозий муҳаббат изҳорини кўриб турибмиз. Лекин навбатдаги байт ғазалнинг мазмунини кескин ўзгартиради ва унинг асл моҳиятини очиб беради:

*Ғавго қилур эл махвашлар кўйида, лекин
Махвашлар иши қилмоқ анинг кўйида ғавго.*

Юқорида тасвирланган ёр бу байтда тилга олинаётган махвашларни ҳам ўзига ошиқ қилган экан. Ҳолбуки, халқ махвашларнинг ишқида ғавго, тўполон қилади. Савол туғилади: махвашларни ҳам ўзига мафтун этган ким? Бу китобхон учун, албатта, қизик.

Ошиқ ишқ кўйида ўз ҳолатининг ғариблигини баён қилар экан, ҳатто ошиқлар тимсоли бўлган Фарҳод ва Мажнун ҳам унинг бу ҳолидан таажжубда эканликларини баён қилади, ишқ уни оқил кишилар орасида шундай расво қилиб кўйган.

Ғазалнинг ушбу нуқтасига қадар кўйидаги аниқ ҳолатлар баён этилди: 1) ошиқ маъшуқасини севади, агар иккиси сувга қараса, сув борган жойда гулираъно очилади; 2) одамлар ой каби гўзал бўлган маҳвашларга ошиқ, аммо маҳвашлар ҳам ғазалда тасвир этилаётган гўзалга ошиқдир; 3) ошиқ – лирик қаҳрамон ёрнинг ишқида хирад аҳли – ақлли инсонлар ўртасида расво бўлган, чунки у ишқ йўлида эс-ҳушидан айрилган.

Алишер Навоий биз ўқийдиган кейинги байтда Ёрнинг муҳим белгисини келтирган, яъни ул шўх – Ёр оламни томоша қиламан деса, жамики халойиқ уни томоша қила бошлайди:

*Ҳар сори тамошогаким, ул шўх қилур азм,
Йўқ анга тамошоки, эрур элга тамошо.*

Бир қараганда оддий тасвир: Навоийга хос ўта нуқтадонлик билан Ёрнинг гўзаллиги ифода этилган. Аммо бу байт Ёрнинг кимлигини бизга аниқлаб берадиган калитдир. Гап шундаки, Алишер Навоийнинг деярли барча асарларида бутун олам, коинот Оллоҳнинг кудратини кўрсатиб турувчи кўзгу деб таърифланган. Масалан, “Ҳайрат ул-аброр” достонида Оллоҳ оламни ўзи учун кўзгу этиб яратди, ўзи ҳам нозир (назар солувчи), ўзи ҳам манзур (назар солинган) деган фикр илгари сурилган.

Шу маънода, инсон атрофга назар солиб, Оллоҳнинг кудратини, Оллоҳнинг жамоли нурини кўриши мумкин. Байтда тилга олинган Ёрнинг томоша қилгани ҳар сори бориши Оллоҳ таолонинг кудрати бутун оламни қамраб олганига ишорадир. Эл эса уни томоша қилиши – инсон Оллоҳнинг кудратига, санъатига лол қолишини билдиради.

Демак, англашиладики, лирик қаҳрамоннинг қалбидаги ишқ бу дунёвий, авомга хос бўлган ишқ эмас, балки ўзини яратган Зотга бўлган муҳаббатдир. Аммо бу муҳаббатнинг ҳижрони оғир, ғами оғир. Бу тоифа ошиқ тақдирнинг – давроннинг зулмини ҳаммадан кўра кўпроқ хис этади, бу зулмдан қутулиш учун эса, қадаҳ тўла май ичиш керак, яъни Оллоҳ зикри ила қалбини дунё ғамларидан озод этиш керак, шу энг мақбул йўл. Чунки давронга инсонлар қон ютадим, май ичадим фарқи йўқ:

*Даврон санга зулм этса, қадаҳлар тўла май ич,
Қон ютсанг аёғлар тўла, давронга не парво.*

Мақтаъда Алишер Навоий ул шўх – Ёр майдон аро ким унга қараса, тиғ билан ҳалок этаётганини тилга олган, аммо у атайлаб ўз ошиғига қарамайди, яъни унга тиғ урмайди. Бу ердаги тасвир тасаввуфдаги инсоннинг ҳоли билан боғлиқ. Яъни зикр билан қалби маст бўлган кишининг кўнглида Оллоҳнинг нури акс этади, бу нур эса уни оламдан узади. Шоир “Ул шўхки майдон аро кўрганга солур тийғ” мисраси

орқали ушбу ҳақиқатга ишора қилган, “Кўрмасга солур, етса Навоий сари, амдо” мисрасида айтилганидек, Ёр лирик қахрамонни кўрса ҳам, кўрмасликка олиши орқали шоир бу ишқ йўлида жон беришга тайёрлигини, лекин бунга эриша олмаётганини баён этган.

Кўриб ўтганимиздек, мазкур ғазал Алишер Навоийнинг бадиияти юксак, мазмуни чуқур асарлари сирасига мансуб бўлиб, унда ҳам мажозий, ҳам ҳақиқий ишқ тасвирига оид маъно қатламларини топиш мумкин.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Полина ЖЕЛЕЗНОВА

*Если б в водах отразились рядом с ней мои черты,
Где б те воды ни струилась – расцвели в округ цветы.*

*О, кудрях мечтаю нежных, вспоминаю стройный стан,
И, как облака по небу, чередой плывут мечты.*

*От сиянья луноликих вновь в смятенье вес народ:
Привлекает и чарует всех сияньем красоты.*

*То Фархадом, то Меджнуном мудреци меня зовут,
От любви я обезумел и усталъ от суеты.*

*Всюду, где поют, играют, появляется она,
На поклонников взирая с недоступной высоты.*

*Каждый, кто обижен жизнью, утешается вином,
Потому что все на свете лишь собою заняты.*

*Навои, шалунья-пери всех стремится уколоть,
Лишь тебя не замечает – видно, ей не нужен ты.*

Ғазалнинг инглизча тағлама таржимаси

Таржимон – Носиржон ҚАМБАРОВ

If the faces of both of us are reflected in the water then there a flower blossoms where the water reaches.

My heart wants to solve a problem of your long hair which your back has, see, this love made me have such dream.

People make much noise in the streets of girls with moonlike faces, but what moonfaced girls thing is to do such noise.

Even Farhad and Majnun will be surprised seeing my state, see, how bad I became because of love before (in front of) wise people.

That naughty beloved goes everywhere to see but there nothing to see there but people see her.

Even if the time will torture you, drink wine full of cups, even if you drink a cup full of blood, the time will not care about it anyway.

That naughty girl wounds anyone who she sees in the field, when it comes to Navoi, she pretends not to notice him at all.

* * *

*Боқий бахт аслида кўнгил хурлиги,
Боқий бойлик эса – сўзнинг дурлиги.*

* * *

*Иймон софлигида – дил кўркамлиги,
Мардларнинг мадори – тил ўқтамлиги.*

* * *

*Ойдаги доғлардан сенга озор йўқ,
Дилингдан ўзга бир сенга дилдор йўқ.*

* * *

*Шайтонни айблаб қилурсан зарда,
Нафсинг-ку, кўнглингнинг кўзига парда.*

* * *

*Қаноат қонингда қатра топилгай,
Шукур қил, нафсингга эшик ёпилгай.*

* * *

*Кимга майи мафтун тўла жом керак,
Кимга ҳикмат ҳамроҳ бўлган ном керак.*

* * *

*Озода кўнгилнинг ороми бўлак,
Лутфи ҳам латифдир, каломи бўлак.*

* * *

*Кўнгил чашмасининг оби равони,
Муҳаббат аҳлининг лабдаги жони.*

Маҳмуд ТОИР

Неъмат АРСЛОН

(1941 йили туғилган)

АННАБЕЛ ВА АЗОЗИЛ

Новелла

Ушбу новеллани мушоҳадангиз ва муҳокамангиз учун тақдим этарканман, Европа тарихидаги энг қора кунлар – черковнинг жамият устидан тўла ҳукмронлиги ўрнатилган паллаларни бир қур ёдга олишингизни истайман. Черков ва унинг даҳшатли қуроли бўлган инквизиция ҳур фикрли кишиларни таъқиб этар, илм-фан ривожига тўсқинлик қилар, эрк ва озодликка интилган кишиларни шафқатсизлик билан жазоларди. Француз халқининг озодлиги учун курашган жасоратли қиз Жанна д’Арк, фан йўлидаги бебаҳо ихтиролари учун оловда ёқилган Жордано Бруно каби инсонларнинг аччиқ тақдири кишини беихтиёр ўкситади.

Новеллада қаламга олинган воқеа эса Жордано Бруно қатлидан роппа-роса олтмиш беш йил аввал рўй берган. Аммо бунгача ва бундан кейин уч юздан кўпроқ от экзорция, яъни “шайтонни қувиб чиқариш” маросимида оловда куйдирилди. Аннабел ҳам ана шуларнинг бири. От деган жониворнинг бу қадар ақлли бўлишига жохилларнинг ақли етмади. Зеро, Аннабел инсонни тушунар, унга ишонар, санокни билар ва сайёр циркда турли топшириқларни зийраклик билан бажарарди. Бу айрича қобилияти унинг ўлимига сабаб бўлди. Руҳонийлар фатовоси билан авлиё Франциск кунни Аннабел устидан ўқилган ҳукм ижро этилди.

Қадимий “Авесто”да мадҳ этилганидек, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш бир дам бўлсин тинмайди. Жаҳолат ва разолат ҳамон тирик. Ва жаҳоннинг қайсидир минтақаларида ҳукм сураётган турли талотўплар туфайли инсоният жабр кўрмоқда. Нуронийларни, гўдакларни, аёлларни аямаётган кимсаларнинг Аннабелни оловда ёққанлардан тирноқча фарқи йўқ. Биз эса ҳаммиша эзгулик тарафида туришимиз керак. Шу нуқтадан туриб қарайдиган бўлсак, “Аннабел ва Азозил”да ҳам бунга даъват бор.

Муаллифдан

1

1535 йили Аннабел ўлимга ҳукм қилинди. Қатлгоҳ томон сувдек оқиб келаётган оломон қизиқ бир томоша кўриш ва уйда қолган оила аъзоларию дўст ёронларга бу ҳақда ҳикоя қилиб бериш илинжида. Бирок майдондаги манзарага кўзи тушган кишиларнинг кўпчилигида аввал ўйлаганидан асар ҳам қолмади. Қатл майдончасида шу қадар гўзал бир

хилқат турардики, унга бир бор кўзи тушган киши юзидаги ҳаяжон ифодасини яширолмай, тили ҳам калимага келмай ҳайрат мақомида туриб қолади.

Аннабел зийрак кўзлари билан атрофни қуршаб олган олакурок оломонга қаради. Улар орасида қора ридо кийган кишилар ҳам бор. Юз ифодалари ғоят жиддий, басавлат бу одамлар кимнингдир келишини кутиб тараддудланишмоқда. Ниҳоят кутилган киши – черковнинг бош руҳонийси оломон орасини ёриб, майдонга кириб келди. Жамоа уни эхтиром билан кутиб олиб алоҳида жой кўрсатди. Бош руҳоний қатлгоҳга бир қараб олиб, ўнг қўлини, юқорига кўтарди. “Тинчланинглари” деган бу ишора ўз ҳукмини ўтказди. Ғала-ғовур босилди. Ҳукми ўқиётган кишининг овози томошатаблар шуурида турли хил таъсир ўтказиб оғир бир руҳий вазият зуҳур этди. Аннабел ҳам хушёр тортиб чиройли бўйнини биров пастга эгиб узун киприklarини ерга қадамочки бўлгандек қотиб турарди. Афтидан, у қандайдир даҳшатли ҳодиса юз беришини англари, аммо бу даҳшат нимадан иборатлигини ва қай йўсинда зуҳур этишини тушунмасди.

Ҳукм ўқиётган кишининг овози тинди. Қўлларида машғала ушлаб турган кишилар бош руҳонийнинг имоси билан қатл майдончасига яқинлашиб келишди ва машғалаларни Аннабелнинг оёқлари остига ташлаб ортга чекинишди. Аланга ичида қолган жонивор жон аччиғида кишнаб юборди. Атрофни қуршаб турган оломонга илтижо билан қараб улар томон талпинди. Аммо ҳеч ким уни қутқаришга шошилмади. Руҳонийлар берган фатво таъсирида эди одамлар. Олов даҳшатли тиллари билан ўз ўлжасини ямлаб олди. Занжирлар жаранглаб садо берди, тутун ва аланга осмонга ўрлади, Аннабелнинг кўкимтир тани ва баданидаги юлдузлардек чакноқ оқ холлари оловда қовжираб буришаётганини, унинг ёллари олов ҳилида осмонга томон шовуллаб кўтарилаётганини кўриб туришди одамлар. Уларнинг нигоҳларида ўкинч ва даҳшат акс этди, аммо ҳеч ким ҳукмга қаршилиқ қилолмади.

Одамлардан нажот йўқлигини кўрган Аннабел кишанларини узишга интилиб осмонга сакради, афсуски, оёқлари ердан узилмади, оғир ғўлалар занжирбанд қилиб ташланган эди унинг тўпиқларига. Аннабел аланга ортидаги кишиларнинг қиёфалари ўзгариб, юзлари ҳар томонга қийшайиб, гавдалари шамолда тебранаётган майсадек титраётганини кўрди, зеро, ҳали унинг чакноқ кўзларини олов маҳв этишга улгурмаганди. Отнинг қорачиқларида қора ридо кийган кишилар ҳам аланга ичида қолган ҳолатда акс этди ва у бутун борлиқ: одамлар ҳам, ибодатхоналар ҳам, еру осмон ҳам ёнмоқда деб тушунди. Шунда Аннабел жамики отлар қавмини бундай хавфдан огоҳ этмоқчи бўлди, бурун катаклари керилиб, лаблари қаттиқ титраб жон аччиғида сўнги бор кишнади...

Отнинг жарангдор овози гўё бутун рубъи маскун бўйлаб таралди. Бу пайтда унинг тани бутунлай ўт ичида қолган, юлдузлари қовжираб борарди. Оломон оғир сукутда. Фақат бир жаноб ёнидаги хонимга қараб: “Агар Аннабел от бўлиб эмас, аёл бўлиб туғилганда, бутун дунё эркаklarини тиз чўктирган бўларди...” деди. Жаноб шундай қайғули вазиятда ҳам фарангларга хос ҳазил қилмоқчи бўлди-ю, урдасидан чиқмади. Унинг оғзидан чиқаётган сўзлар ўкинчли оҳангларга қоришиб кетди.

Ичига шайтон кириб олган деб рухонийлар томонидан Аннабелнинг ўтда куйдирилиши жанг майдонларида ҳалок бўлган отлар фожиасига ўхшамас ва бу аламли воқеа йиллар ўтган сайин рухларни безовта қилиб, тобора янгиланиб-кучайиб борарди. Бунинг устига бир шоирнинг:

*От вафо даштидан ўт емади,
Ит вафо даргоҳидан кетмади... –*

деган мисраларни битиши инсонга садоқат билан хизмат қилиб келаётган бу ақлли жониворлар учун ғазабнок чавандознинг қўлидаги камчи зарбидек аччиқ ботди. Хожасининг изми билан шамолдек елиб жанг майдонига кирган, душман найзасидан, ўқидан, қилич зарбидан ҳалок бўлган отлар наҳотки итчалик қадр топмаса? Биз сувсиз сахроларда, чўлу биебонларда, тоғу тошларда ўз соҳибимизга садоқат кўрсатиб хизматда бўлдик. Кўпкари-ю пойгаларда қанот боғлаб учиб соҳибимизга шон-шухрат келтирдик, бу вафодорлик эмасми? Мамлакат тақдирига дахлдор хабарларни яшин тезлигида етказдик, бундай пайтларда жонимиздан ҳам кечдик, лекин хоҷамиз хизматидан бўйин товламадик. Юк ташидик, арава тортдик, жувоз айлантдик, хаттоки ёш соҳибимизнинг севги можароларига шерик бўлдик. Нозанинларнинг нозик бармоқлари ёлларимизни силаганда севишган юракларга омад тиладик...

Ана шундай аламнок туйғулар билан отлар подшоси Буроққа мурожаат қилган жониворлар ундан ижобий жавоб олдилар ва бир жойда тўпланиб Аннабел фожиасини муҳокама қилишга қарор қилдилар.

Ана шу мақсадда қуйидагича рўйхат тузилди:

1. Буроқ – “Меърож” кечаси пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломни Арши аълога олиб чиққан от.
2. Контхаке – Будда минган от.
3. Кўкўғлон – Буюк соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг оти.
4. Бойчибор – Алпомишнинг оти.
5. Букефал – жаҳонгир Александр Македонскийнинг оти.
6. Ксанф – Гомер дostonларидаги машхур паҳлавон Ахиллиснинг оти.
7. Рахш – Рустами дostonнинг оти.
8. Дилер – улуғ рус ёзувчиси Лев Толстой минган от.
9. Темпи – Америка ёзувчиси Фолькнернинг оти.
10. Пегас – Илҳом парисининг оти.
11. Наххама – дарбадар шоир Сулах ибн Сулайхнинг оти.
12. Дулдул – ҳазрати Алига тортиқ этилган учар от.
13. Ғиркўк – Гўрўғлининг севимли оти.
14. Россинант – ғамгин қиёфали рицар ламанчлик Дон Кихотнинг оти.
15. Болевар – ёзувчи О`Генри қахрамонларининг оти.
16. Яхмум – чавандозлар кушандаси деб ном олган от. У шоҳ Нўъмон ал Мунзирга тегишли бўлган.

Машхур шахсларга тегишли бўлган номдор тулпорлар жуда кўп эди, аммо отлар подшоси Буроқ кенгашиб олиш учун рўйхатда кўрсатилганларнинг ўзи етарли деб ҳисоблади. Мезбонлик қилиш Букефал зиммасига юклатилди. Чунки учрашув манзили учун барча отларга маълум бўлган Авгий отхонаси танланган эди. Инсоният тарихида фаторот топган, қаровсиз ва кўримсиз деган маънони англатувчи мазкур отхона Кўкўғлонга ёқмади. Натижада бу борада мунозара бошланиб ҳар ким

ўз фикрини айтди. Жумладан, отлар номи билан боғлиқ бўлган Ҳазорасп, Отяйлов, Аспижаллоб, Аспидухтар деган жой номлари тилга олиниб, таъриф ва тавсиф килинди. Уч бора куръа ташланди ва ҳар сафар Китоб туманидаги Аспидухтар қишлоғининг номи қайта-қайта чиқаверди. Қанотли тулпорлар ана шу масканга тўпланишга қарор қилдилар.

3

Аспидухтар. 22 декабрь. Кеч соат 9.

Анжуманга чорланган отларнинг асосий қисми белгиланган муддатда мажлисжойга етиб келган бўлиб, улар отлар подшоси Буроқнинг ташрифини кутишар ва жониворлар орасида энг “сўзамоли” бўлган Наххаманинг ривоятларига кулоқ тутиб турардилар. Наххама ўз хожасидан умр бўйи ғазал тинглайвериб, фикрини шеърий усулда баён этишга одатланган, насрни назарига илмас ва бу усулда сўз айтганларга шубҳа билан менсимайроқ қарарди. “Шеър мулкида танҳо эди менинг тўрам”, деб бошлади у гапни ва шундай давом этди:

*– Илҳом келса унутарди таомни ҳам,
Чавандознинг остидаги тулпор мисол.
Ўйнаб-ўйнаб шеър тўқарди йўрға қалам,
Ҳайё-ҳайт деб чўлу сахро кезар эдик.
Адам мулки ичра бўлиб собитқадам,
Ўтрик деманг, тан олади буни Пегас,
Биргаликда кавшаганмиз неча бор хас.*

Ўз номини эшитган Пегас яқинроқ келиб, Наххамага зехн солди. Иккиланиброқ бўлса ҳам унинг сўзини маъқуллади: “Ҳа, дунё шоирларнинг севгилиси бўлмиш менинг фариштам бу тулпорнинг хожаси билан гоҳ-гоҳ мулоқотда бўларди. Бир сафар Сулах ибн Сулайх Сахройи Кабирни кезиб юриб бир шеър ўқиганди. Агар янглишмасам, сахрони Наххаманинг сағрисиға, “Қулқудум” булоғини унинг кўзига, Наххаманинг ёлини шамолда тебранаётган саксовулга ўхшатган эди”.

– Мен ҳақимда кўплаб ғазаллару қасидалар битилган, – деди Пегаснинг таърифидан руҳланган Наххама. – Отлар таърифини беришда тенгсиз шоир Абу Дуад билан Ал-Уманийнинг барча ғазалларида фақат мен тилга олинганга ўхшайман...

Қаттиқ пишқириқдан Наххаманинг сўзи бўлинди. Ҳамма ўгирилиб чавандозлар кушандаси Яхмумга қаради. Унинг вазоҳати Наххамани сескантириб юборди. Яхмум қулоқларини дикрайтириб ёлини силкитди. Думи таралиб кўзлари ола-кула бўлди.

– Бунча лоф урмасанг, Наххама! – ғўлдиради у ер тепиниб. – Ўша мақтаган хожанг отга минолмас эди. Хаёли фақат туроқ ва қофияда бўлиб, сени ҳам унутарди. Оч қолардинг, ўз касби билан рўзғор тебрата олмаган одам отини қандай боқсин?! Унинг ҳатто тайинли макони ҳам бўлмаган. Шунинг учун ҳам юксакликнинг отаси деб ном олган шоир Ал-Маарий хожангни дарбадар шоир деб атаган. Тўғриси айтсам, хожанг қоқсуяк бир жонзот бўлганлиги ҳаммага маълум. Менга ўхшаган тулпорларнинг яқинига йўлолмасди. Мен ҳар чавандозларни ерпарчин қилганманки...

– Ўзинг тилга олган ўша улуғ шоир сен тўғрингда қандай фикрда бўлган? – аламига чидолмай нидо қилди Наххама. – Агар унутган бўлсанг эшит. Лекин мен бу гапни назмга ўгиролмайман, чунки уни Абу Аъло ал-Маарий насрда айтганлар, қисқаси, сенинг золим сохибинг Нўъмон ибн ал-Мунзир хотини Мутажарридни рашк қилиб, ўша аёлни севиб қолган Жаъламани сенинг устингга миндирган ва қолган ишни сен бажаргансан.

– Ҳар қандай от ўз хожасининг амрига бўйсунди, – пишкирди Яхмум. Айтишувни тинглаб турган отлар бош силкиб кўйишди.

“Чавандозлар кушандаси!” деб заҳарханда қилишдан ўзини тиёлмади Наххама. Бу пайтда Дулдул, Фирқўк ва Бойчибор алоҳида гуруҳ бўлиб, ўз бошларидан ўтган саргузаштларни эслашарди. Бу даврда Бойчибор кўпроқ тилга олинди. Унинг туёғига ғаюрлар томонидан қоқилган миҳ азоб беришига қарамасдан алплар пойгасида Алпомишнинг ғолиб бўлгани тўғрисида гап борди. “Бекамнинг “Ҳайда-ё хайда, тўрамнинг оти!” деб қилган таваллоси куч берди ўшанда”, деб маҳзун тортиб қолди Бойчибор.

Сухбатнинг бундай тус олиши Букефалга ёқмади. Назарида Наххаманинг сохиби Сулаҳ ибн Сулайҳдек дарбадар бир шоир ҳақида гап-сўз қилиб ўтириш ёки шунча улуғлар турганда шоҳ Нўъмонни тилга олиш катта мақсад йўлида уюштирилган йиғиннинг нуфузига тўғри келмасди. Дунёнинг улуғ фотиҳи Александр Македонский турганда...

Букефал фикрини давом эттиришдан ўзини аранг тийиб қолди. Ҳатто хаёлан бўлса ҳам ўз меҳмонларини камситишни истамасди. Тош йўлда “ширқ-ширқ” этиб битта-битта босилаётган қадам товушлари тортишувга нуқта қўйди. Тўпиғи ингичка, пойчалари узун, сағриси чўккан бир жонзот кўринди. Узун ёғоч найза, эски челакдан бузиб ясалган совут, катта мис чойдишга ўхшаган дубулға юкланган эди унинг устига.

Яхмум қаттиқ кишнаб юборди. Наххама “фирқ-фирқ” этиб ўзича кулди. Аммо қовурғалари саналиб турган бу жониворни таниган Букефал олдинги оёғини тўпиғидан букиб ерни аста-аста, худди силагандай уриб бош эгиб, узун ва чиройли бўйнини гажак қилганча турарди. Улар тумшукларини бир-бирига теккизганча “ўпишиб” кўришдилар. Меҳмон ўзини таништирди. Европа одати шуни талаб қиларди.

– Мен Россинантман. Ламанчилик ғамгин киёфали рицар Дон Кихот ҳазратларининг отиман. Ул ҳазратнинг инсоният бахти йўлида олиб борган жангу жадаллари ҳақида эшитгансиз, албатта.

– Худди шундай. Биз қайси юртда ва қайси замонда яшамайлик, ўз кавмларимиз ва уларнинг сохиблари тўғрисидаги барча воқеалардан воқиғимиз. Марҳамат, ўзингиз учун ажратилган охур олдига ўтинг, – мулозамат қилди мезбон.

– Оламда бойлик васвасаси! – деган қичқириқдан ҳамма ҳушёр тортди. – Бу йўлда қотилликлар, талончиликлар беҳисоб. Одам одамни талайди!

Қичқираётган америкалик талончиларнинг оти Болевар эди. У дарвоза олдида тўхтаб, ичкарига киришдан аввал қаттиқ силкиниб олди. Атрофга тер томчилари сачради. Жаранг-журинг қилган овозлар эшитилди. Унинг эгари қошига четлари букланган самбреро, бир халта олтин танга, дўли узун қора маузер илинганди. Мезбон уни ҳам тавозе билан қарши олиб, белгиланган охур томон йўналтирди.

“Мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади” – бу гапни ким айтган, қандай мақсадда айтган, тасодифан оғиздан чиққанми ёки кузатувлар натижасими бу, нима бўлганда ҳам унда бир заррагина ҳақиқат бор, – ҳаёлидан ўтказди Букефал. – Ҳар бир от йиллар давомида ўз соҳибидан нимадир олади ва пировард натижада унга ўхшаб қолади. Соҳибининг хулқ-атвориغا кўникади. Нима мақсадда узангига оёқ кўяётганини тушунади...”

Ногоҳ гулдурос садолардан ер вужудида титроқлар туриб, отхонанинг деворлари силкиниб, дарвозалар ўз-ўзидан шарақлаб очилиб Кўкўғлон кириб келди. Ложувард шуълалар ўйнарди унинг сағрисида. Мажлисгоҳда ҳозир бўлган тулпорлар хушёр тортди. Кўкўғлоннинг истиқболига чиққан Букефал унинг ўзидан қарийб бир қарич баландлигини кўрди. Сийнаси кенг, ёлини ерга солса бир эмас, етти суворийга тўшак бўлади. “Рости-русти” деган садо янгради. Буюк Соҳибқироннинг шиори курраи заминни тўлдириб жаранглагандек бўлди.

Букефал узоқ бош силкиди. Ерга чўккаламоқчидек эгилиб тиз букиб, жангу жадалларда, ҳарбу зарбларда чиниққан танини илкис кўтарди ва кейинги икки оёғида турганча қаттиқ кишнаб оғил тўрида ҳамон мунозара қилаётган қавмга соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг тулпори Кўкўғлон ташриф буюрганини билдирди.

Йилнинг узун тунида анжуманга чорланганларнинг асосий қисми жам бўлди. “Кворум етарли”, хулоса килди Букефал.

4

Йиғилиш кун тартибига кўйилган асосий масала Аннабел устидан чиқарилган ҳукм муҳокамасига бағишланган эди. Аннабел нима учун ўтда куйдирилди? Руҳонийлар томонидан чиқарилган бундай ҳукм тўғрими? Аннабелнинг ичига ҳақиқатан ҳам шайтон кириб олган эдими? Отлар шоҳи ташриф буюргандан сўнг биринчи бўлиб ана шу масала муҳокама қилиниши керак. Отларнинг қарори шундай. Улар кўп кутмадилар. Бурокнинг яшин каби яшнаб, балки осмон чақинларидан минг чандон тезликда шиддат билан учиб келаётгани маълум бўлди. Аспидухтар отхонасининг шифти қоқ иккига бўлиниб, кўзларни қамаштирувчи ёрқин нур ёғилди. Дарахтлар шоҳи эгилиб ерга тегди. Отлар оғизларидан олов сочганча тиз чўкиб, тумшукларини ерга тирадилар. Ёрқин нур таъсирида бутун борлиқ титрарди. Кейин улар ўринларидан кўтарилиб, узоқ муддат бараварига кишнаб турдилар.

Отлар шоҳи Бурокнинг туёқлари ерга тегди.

Бир неча дақиқа давом этган ҳол-аҳвол сўрашувдан кейин муҳокама бошланди. Шайтон деган жонзот мавжудми ўзи, энг аввало, ана шуни аниқлаб олиш керак. Агар шайтон мавжуд бўлмаса, руҳонийлар чиқарган ҳукм ўз-ўзидан бекор бўлади ва “Аннабелнинг ичига шайтон кириб олган” даъвоси асоссиз ҳисобланади, ўз кучини йўқотади.

Умумжамоа ҳукмига биринчи савол ташланди:

– Шайтон борми ёки бу афсонами?

– Бо-о-ор! – деган жавоб бўлди савол тугаши билан. Эчкининг маърашига ўхшаган бу овоздан жамоа хушёр тортди.

– Кимсан? Ўзингни кўрсат? Ва фақат рост сўзлайман деб қасамёд кил! – буюрди Бурок.

– Мен Азозилман. Бу каминанинг энг қадимги отим. Кейинчалик мени иблис деб атай бошладилар. Лекин кўпроқ шайтон деган ном билан машхурман.

– Машхур бўлмай ўл! – кесатди Ғиркўк эшик олдида турган жонзотга жижирганиб қараб.

Аъзойи бадани қўнғир юнг билан қопланган, бошидаги шохи эчкиникидек дикрайган, туёғи ҳам эчкиникига ўхшаш ғаройиб бир жонзот ўртага чиқди. Унинг ёнида худди ўзига ўхшаган, фақат кичкинагина яна бир жонзот турарди.

– Бу набирам, – тушунтирди Азозил. – Ҳали жуда ёш. Шундай бўлса ҳам дунёнинг ишларига қизиқади. Қўлидан етаклаб сайрга олиб чиққандим, йўл бўйида ўтлаб юрган отни кўриб, унинг нималигини сўради. Бу от, жуда яхши, ақлли жонивор, одамлар уни миниб юришади, дедим. Яна бироз юрганимиздан кейин сизигга дуч келдик. Набирам унга ҳам қизиқди. Бу сизиг, сут беради, одамлар унинг сутини ичишади, зарур бўлса сўйиб ейишади, дедим. Сайрни давом эттирдик. Рўпарамизда бир одам пайдо бўлди. “Бу нима?” – деб сўради набирам. “Бу одам, – деб тушунтирдим. – Эҳтиёт бўл, бу жуда ёмон, барча қилгиликларни ўзи қилиб, шайтон йўлдан урди, деб бизга тўнкайдиган зот”.

– Бу ерга келишдан мақсадинг нима? – Кўкўғлоннинг овозидаги шиддат шайтонни чўчитди, шекилли, эшик томон тисарилди.

– Тўхта! – амр қилди Буроқнинг чап ёнидан жой олган Кентхаке. – Қочишни ўйлама. Биласан, мен Будданинг отиман. Бу ерда мендан-да учқур бедовлар турибди. – Шундай деб Бойчибор, Ғиркўк, Дўнан турган томонга қараб олди Кентхаке.

Ксанф билан Борисфен пишкириб, ер тепинишди. Кўкўғлон Рустами дostonнинг оти Рахшга кўз ташлаб қўйди.

– Бу нақ қароқчининг ўзи!.. – шивирлади Болевар ёнида турган Дилернинг қулоғига тумшуғини тақаб. – Мен уларнинг найрангларини кўп кўрганман.

– Билмадим, – жавоб қилди Дилер, – менинг соҳибим ўғрилар тўғрисида кам гапирардилар. Гарчи ўзлари зодагонлар ҳаётини кўпроқ қаламга олган бўлсалар-да, бир умр камбағалларга қайишганлар.

– Толстой жаноблари жуда бадавлат граф бўлганлар деб эшитганман, – суҳбатга аралашди Темпи. – Менинг соҳибим уни ҳурмат билан тилга олардилар. Нобель мукофотини олишга бораётиб ҳам, айтишларича, “Анна Каренина”дек улуғ романнинг муаллифини кўп марта хаёлдан ўтказганлар.

– Ўзларининг бадавлатликларидан кўп хижолат бўлганлар дейишади, шу тўғрими? – сўради Россинант.

– Шундай, – тан олди Дилер, – бор мол-мулкларини камбағаллар билан бўлишиб, ўзлари ҳам улар даражасига тушишни истардилар.

– Бу қийин эмас-ку?

– Тўғри, лекин ул кишининг раўйларига қарши чиқишлар кўп бўлди. Бекамиз ўз оилаларини, болаларини, оқсуяклар орасида тутган мавқеларини кўпроқ ўйлардилар.

– Ҳа, унда бекангиз улуғ ёзувчини “сал анақароқ” деб дўхтурдан қоғоз олмоқчи бўлганлари тўғрисидаги гап ҳам рост экан-да...

– Соҳибим ўз бойликларидан ор қилардилар, – деб гапни бошқа томонга бурди Дилер, – оддий рус мужикларидай кийинардилар. Одмигина бўз кўйлак кийиб, белларини чилвир билан боғлаб юардилар.

– Демак, ул зот Нақшбандий тарафдори бўлганлар, – изоҳ берди Нах-
хама. – Менинг хожама ҳам “Хилват дар анжуман” деган калимани кўп
такрорлардилар.

5

Букефал қаттиқ кишнаб қавми тартибга чорлади. Шивир-шивирлар
босилди.

– Эй Азозил! – дея гулдурас солди Кўкўғлон. – Сенинг отлар
шоҳи Буроқ хузурида туришинг ножоиз. Модомики, ул улуғ зотнинг
хузурларида турган экансан, фақат рост сўзла, акс ҳолда...

– Биладан нима демоқчилигингизни. Агар у киши шу ерда
бўлганларида, “Бастану куштан” деб бўйнимни шартга кесиб ташлар-
дилар.

– Ундай эмас, менинг тепкимга дучор бўлма, ер қаърига кириб кета-
сан, демоқчиман. Хожама соҳибқироннинг муборак қиличлари сенинг
макруҳ қонингга бўялишига йўл қўйиб ўтирмасдим.

– Бобо, отлар сиз айтгандай яхши жонивор эмас экан, бу ердан тезроқ
кетайлик, – деб Азозилнинг кўлидан тортқилади набираси.

– Парпуран! – деди Азозил шайтонлар тилида.

Шайтонча тинчланди. Шу пайтгача сукут сақлаб турган Борисфен
ғазаб сочди:

– Сен шайтоний турқинг билан ғазабимни кўзғаяпсан! Дунёдаги энг
ғўзал от сен туфайли ўтда ёқилди. Агар хожама Октавиан Август ўша
замонда яшаганларида бундай қотилликка йўл қўймасдилар. Аннабел
омон қоларди.

Энди Азозилнинг ҳам жаҳли чиқди. Севимли набираси олдида
паст кетгиси келмай Борисфенга гап қайтарди (Шайтонлар жаҳллари
кўзиганда шеър билан фикр билдиришни маъқул кўрадилар):

*– Соҳибингиз волидаси Атия бир тун
Аполлоннинг хузурида қилиб ибодат
Уйқусида бир илондан орттирган қулун.
Гўёки ўз эри билан пок бўлай деб чўмиларкан
Нақ яғринида кўриб қолган худди ўша илон сувратин.*

Борисфен (у ҳам шеърят санъатидан хабардорлигини англатиб
қўйиш учун фикрини қофияга солди):

*– Сен бу билан қай томонга бурасан гапни,
Унутгандай кўринасан адлу адабни!*

Азозил:

– Яъни хожанг тугилгандир қора илондан.

Борисфен:

– Бу худонинг фармойиши, қилма маломат.

Азозил:

– Сен худо деб атаганинг кимдир, номин айт!

Шайтоннинг гапни қай томон бураётганини пайқамай қолган Борис-фен ғурур билан жавоб қилди:

– *Аполлон! Уруш худоси!*

Азозил қаҳ-қаҳ урганча Буроқ томонга қаради ва пичинг қилди:

– *У Зевснинг ўғли эмиш, онаси Лето.
У қуёшнинг нури эмиш, деҳқонлар тири,
Тузилганмиши ундан Орфей, Асклепий ва яна Лена.*

Буроқ:

– *Узоқ ўтган замонларнинг хатосини сен
Такрор этиб бунда, алҳол, топмассан нажот.
Мақсадингни биз англадик, қўзгамоқ низо,
Бўлсин дейсан олам ичра тўполон, гизо.*

Наххама:

– *Шеър айтишини бу шайтонга ким қўйган ўзи,
Ғазалхонлик қилар бунда бўзрайиб кўзи.
Менинг хожам Сулайҳ бўлса роса куларди,
Шеъри билан қўшиб буни кулга буларди.*

Азозил:

– *Бу эрмакни одамларга жинлар ўргатган,
Жинлар уни мерос қилиб олишган мендан.
Шундай экан, тилинг қичиб бўлмагин тажанг,
Демак, жиндан таълим олган сенинг ҳам хожанг.
Нелар деган шайх Карихга кекса Хайсагур,
Ўқиб берай сабр этиб, қулоқ тутиб тур.*

Азозилнинг қўлида Абу Аъло ал Маарийнинг “Жаннатдан жўнатилган мактублар” китоби пайдо бўлди. Азозил ўқий бошлади:

– Шайх жаннат бедовларидан бирига миниб йўлга тушди. Кўп ўтмай у жаннат боғларига ўхшамайдиган, ёруғ дунё нуридан махрум, ўтиб бўлмас ўрмон билан қуршалган тангу тор каналлар, нимқоронғи воҳалар устида юксалиб турган тоғли бир воҳага етиб борди. “Бу ерлар кимники?” – сўради шайх (ал-Карих) ўша ерда хозир бўлган бир фариштадан. “Бу Муҳаммаднинг динига имон келтирган ифритларнинг жаннати. Уларни Худо ёрлақасин. Ифритлар тўғрисида “Ал-Аҳқаф” ва “Ал-Жин” сураларида айтилган. Шуни билки, улар беадад кўп. “Бир қарай-чи, бу ифритларга, – деди ўзига ўзи шайх, – албатта, бу ерда мўъжизалар кўп бўлиши керак”.
Ксанф:

– *Нима керак бизга унинг айтган чўпчаги?!*

Рахш:

– Дакки берма, бу гаплар Иблисга алоқадор эмас, у бундан минг йиллар аввал яшаган араб шоирининг асаридан парча ўқияпти.

Азозил ўқишда давом этди:

– Шайх суҳбатдошининг исмини сўради. “Мен сеҳргар Хайсагурман, вурдалакларданман. Яъни аш Шабсан уруғиданман...” – Шу жойга келганда Азозил бироз иккиланиб, ўқишдан тўхтаб қолди. Сўнгра беш-ўн қатор ташлаб давом этди: – “Одам Ато фарзандларидан бўлган Ал Марзубани жинлар тўкиган шеърларни йиғиб юрарди, менга ўшандай шеърлардан айтиб бер, балки шу тўғрида бирор нарса ёзарман”, деб сўрагани шайх, кекса жин эътироз билдирди: “Бу гаплар беҳуда сафсатабозлик... Одамлар бор-йўғи ўн беш ўлчамда шеър тўқишни биладилар ва шундан четга чиколмайдилар. Янгилик қиладиганлар камдан-кам. Биз жинлар эса минглаб ўлчамларни биламиз. Одамларга шеър тўқишни бизнинг шумтака, дилозор болаларимиз ўргатишган...”

Дарбадар шоирнинг оти Наххама йиғинда ўзидан улуғлар ўтирганини ҳам унутиб Азозилга хезланди ва унинг кўкрагига оғиз солди. Аммо олов тафтидан лаблари куйиб ортига тисарилди. Азозил ҳам “чўпчак” айтишдан тўхтаб, истиҳола қилганча теграсига қаради. “Бурданак!” – дея шивирлади сўнгра тик турганча ухлаётган набирасини турткилаб.

6

– Майли, мен кетаман, – деди Азозил эшик томон йўналиб, – айтганингизча бўлсин, шоирларни камситмайман, уларга раҳмим келади. Чунки ёруғ дунёда ўз меҳнати билан оиласини боқолмайдиган, оти ориқ, – шундай деб Азозил Наххамага қараб кўйди, – бирдан бир қавм шоирлардир. Агар гапимга шубҳа қилсангиз, яна ўша китобдан Маслама ибн ал Маликнинг васиятномасини ёд айтиб бераман. Маслама ўз мулкининг бир қисмини адаб аҳлига васият қилиб қолдирган ва мана бундай деган: “Улар назаримда ҳаммаси бир кунда ва бир вақтнинг ўзида муҳтожлик ва қашшоқлик билан эгизак бўлиб туғилганлар. Баъзи бирлари муваффақиятга эришиб, дурустроқ яшасалар-да, барибир вақти соати келиб бахтсизликка юз тутадилар. Беаёв тақдир уларнинг терисини шилиб олади ва кўп ҳолларда улар нафақат бойликларидан, балки бошларидан ҳам жудо бўладилар”.

Наххама бу сафар индамади. Гўё бу фикрга кўшилгандай бошини куйи солди. Лекин жинларни жинидан ҳам ёмон кўрадиган Россинант чидаб туролмади. Қоқсуяк гавдасини қаттиқ силкитди. Эгар қошига илинган ёғоч найза, совут ва дубулғалар жаранглаб кетди.

– Афсуски, бу ерда ғамгин киёфали рицарнинг ўзи йўқ, акс ҳолда мана бу найза Иблиснинг кўксини тешиб ўтган бўларди. Менинг хожама ламанчлик Дон Кихот бу қавм билан жуда кўп жанг қилган. Биз бўлсак, унинг иғволарига индамай кулоқ тутиб ўтирибмиз.

Россинантнинг сўзи Бойчиборга маъқул бўлди. Дулдул билан Ғирқўк ҳам бош силкиб, бу фикр тўғрилигини тасдиқлашди ва ўзаро мунозарага киришиб кетишди. “Азозил бизни шу ерда ҳам чалғитаяпти”, деди Кўкўғлон ва Буроқ томонга ўгирилиб шивирлади:

– Шоҳим, уни сўроқ қилиш керак. Буни менга топширсангиз, қайси йўл билан бўлмасин, рост сўзлашга мажбур қилардим. Чўпчак айтиб бизни чалғитмасди.

– Фақат зуғум қилманг, адолат юзасидан иш кўринг, агар Иблисни бу ёруғ дунёдан йўқ қилиб ташлаш зарур бўлганда эди, Яратган турфатул айн ичида уни маҳв этган бўларди. Модомики, яшаётган экан, демак, ҳали бунинг мавриди эмас. Майли, бошланг, Контхаке ва Ксанф сизга ёрдам беришади.

Суд хайъати ҳамма учун кўринарли бўлган алоҳида сахн устига чикди. Уларнинг талаби билан Азозил набирасини жўнатиб юбориб, ёлғиз ўзи хайъат қаршисида ҳозир бўлди.

Суд жараёни бошланди.

– Аннабелни руҳонийлар ўтда куйдиришди. Бунинг сабаби сенга маълумми?

Азозил:

– Маълум. Сабаби – калтабинлик. Шайтонни ёмонотлиқ қилиш.

Контхак:

– Ҳукм чиқарилганда ва ижро этилаётганда сен қаерда эдинг?

Азозил:

– Бир хонимни бегона эркак билан қовуштириш учун етаклаб кетаётгандим.

Ксанф:

– Буни қандай исботлайсан?

Азозил:

– Бу воқеа катта шов-шувларга сабаб бўлган. Ўша 1535 йилги суд ҳужжатларида бор. Умуман, бу менинг кундалик юмушим. Аннабелнинг ўлимига келадиган бўлсак, бунга унинг ўзи айбдор.

Кўкўғлон:

– Аниқроқ айт, бу билан нима демоқчисан?

Азозил:

– Руҳоний Аннабелни кўриш учун унинг олдида кирганда Аннабел кўзларини юмиб туриши керак эди.

Кўкўғлон пишқириб ер тепинди. Хона деворлари зириллаб кетди. “Отлар ҳеч маҳал олдида инсон яқинлашганда кўзини юмайди. Сен нега масхарабозлик қиляяпсан?!”

Азозил:

– Мен тўғриси айтаяпман, агар кўзини юмиб турганда, омон қолган бўларди.

Кентхак:

– Бу жонивор кўр экан деб уни қўйворган бўларди демоқчимисан?

– Йўқ... – деди Азозил бироз ўйга толиб, – Аннабел кўзини юмиб турганда, руҳонийнинг гавдаси, узун қора ридоси отнинг нигоҳида акс этмаган бўларди.

Ксанф:

– Батафсилроқ тушунтир!

Азозил:

– Бош руҳонийга қандайдир бир жаноб ранги кўкиш, бадани яркироқ оқ юлдузлар билан тўла, ғоят келишган бир от совға қилади. Бу Аннабел эди. Бош руҳоний отни кўриш учун унинг яқинига боради. Тўғрироғи, отхона эшигини очиб мўралайди. Ва: “Шайтон! Шайтон” деганча йиқилиб қолади. Бунинг сабаби оддий. Отларнинг кўзида бутун борлиқ акс этиб туради. Руҳоний нимқоронғи отхона эшигини очиб караганда, ташқаридаги ёруғлик, қия очилган эшик ва қора ридо кийган руҳонийнинг беўхшов шарпаси Аннабелнинг кўзида акс этган. Бор гап шу. Руҳоний шарпани, яъни ўз аксини шайтон деб ўйлаган.

Кўкўғлон:

– Демак, Аннабелнинг кўзларидаги шарпа шайтон эмас, балки руҳонийнинг ўзи бўлган демоқчимисан?

Азозил:

– Жуда тўғри, худди шундай.

Ксанф:

– Рухоний ўзини шайтон қиёфасида кўрган демокчисан-да?

Аозил:

– Худди шундай.

Контхак:

– Бу катта гап!

Кўкўғлон:

– Одамлар орасида шайтонсифатлари ҳам оз эмас...

7

Суд жараёни ана шундай давом этаётганда Зеб Стумп чолнинг қари байтали йўлга чиққанди. Саваннадан ўтаётганда тўлғоқ тутиб қадамлари сусайди, оёқлари чалкашиб кета бошлади. Сахро бўриларига ем бўлмаслик ва “нури дийдаси”ни сақлаб қолиш учун сўнгги кучини тўплаб, сўнгги қадамларини босаётганда унинг нолиши отлар шоҳи Бурокнинг қулоғига етди. Жаёлига бир фикр келиб, аввал Бойчиборга, сўнгра Рахшга қаради. Бу тулпорлар ўзларига қадалган назарнинг маъносига тушундилар ва дарвозадан чиқиб Саванна томон ўқдек учдилар. Рабғузий бобомиз айтганларидай, зарур бўлганда отлар қанотларини ишга солади. Сахро томон учган бу икки отни сифатлаш учун ҳеч бўлмаганда отларни таърифлаш билан шуҳрат қозонган Абу Дуад билан ал Уманий бўлиши керак. Ҳақиқатан ҳам, бир даста беда кавшагунча бўлмай ҳавода қанотларнинг шувиллаган овози эшитилди. Бойчибор билан Рахш Зеб Стумп чолнинг кирчанғисини ўртага олганча учиб келиб ерга қўнди.

Отлар давра қуриб байтални ўртага олдилар. Байтал дард азобидан қонталаш бўлиб, олайиб кетган кўзлари билан теграсини қуршаб турган номдор тулпорларга жавдираб қаради. Сўнг хотиржам тортди. Орадан маълум фурсат ўтиб, қулун ерга тушди. Дам ўтмай алпон-талпон қилиб ўрнидан турди. Кўкимтир танаси танга-танга оқ холлар билан безалган бу жонивор ғоят хушбичим эди. Ҳали бутунлай қуриб улгурмаган бўлса-да, унинг танида осмоний ранглар жилоланарди.

– Бу Аннабел-ку! – гулдурас солишди отлар.

– Ҳа, Аннабелнинг худди ўзи!

– Демак, Аннабел йиғинимизга етиб келди!

Тойчоққа тикилиб турган тулпорларнинг кўзларида она елинидан сут эмаётган ушоққина хилқат акс этиб турарди.

Аннабел қайта туғилган эди.

Отларнинг ўзлари билан ўзлари овора бўлиб қолганидан фойдаланган шайтон секин ортига тисарилиб, далага чиқди ва осмонга парвоз қилди.

2015

Исай КАЛАШНИКОВ

(1931–1980)

ҚАТТОЛ АСР

Тарихий роман¹

*Рус тилидан
Муслимбек ЙЎЛДОШЕВ
таржимаси*

Х

Жавоб тегиши билан, Есугейнинг яна бир навкари ҳам ўз ўтовига от кўйиб кетди. У ҳам фарзанд кутаётган эди. У хотинини ёлғиз ташлаб жангга бормаса ҳам бўларди. Аммо қанақасига бормасин. У нўёнлар хоҳласа – боради, хоҳламаса – йўқ. Бироқ унга ўхшаган камбағал қорачаларнинг танлашга ҳаққи йўқ. Сафарга кетаётганида ўтовда озгинагина курут қолган эди. Лекин у хотининг кўпам ишсиз ўтирмаса керак, агар ишга чиқиб, Есугейнинг сигирларини соғадиган бўлса, унга ҳар куни етарлича сут беришади, деб хаёл қилганди. Унинг хотини чайир, соғлом, дангасаликни эп билмагани учун ҳам ундан кўп-да хавотир олавермасди.

Унинг ўтови олдидаги тўғон ёнида Мулхэ хола оловга таппи ташлаб ўтирар эди.

– Ҳа-а, келдингми, – деди у хотиржамгина.

– Ҳа, келувдим... – нимадандир ўзини айбдордек ҳис қилиб жавоб берди Хучу. – Ўзларингда нима гап?

– Осмонга шукур, ҳаммаси яхши. Хотининг оғир ётиб қолди, лекин ҳозир анча яхши, тузалапти.

– Хотиним нима туғди?

– Э-э, сенинг хабаринг йўқ-ку... Ўғил!

Хучу дуд босган торгина ўтовига кирди. Хотини эчки пўстагида бола эмизиб ўтирарди. Эрини кўриб бир энтикди, кўзлари тез-тез пирпирай кетди.

– Қани, яхши, яхши! – У кўкрак эмиш билан овора ўғлига энгашиб қаради. – Дуруст. Мен, кўриб турганингдек, соппа-соғман.

– Мен бўлсам, бу ерда ўлишимга сал қолди. Худога шукур, яхши одамлар бор экан, мени ҳам, ўғлимизни ҳам ўлимдан сақлаб қолишди.

– Энди ҳаммаси яхши бўлади.

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

Мулхэ хола ёғоч тоғорачада янги тайёрланган оғиз олиб кирганидагина ниҳоятда оч эканини ҳис қилди. Агар яна икки тоғора оғиз беришганида, унияма пакқос туширарди. Аммо хотинининг озғин, суяклари чиқиб кетган юзига қаради-ю, тегинмади. Қорнини силаб қўйди:

– Мен тўқман. Ёғлиққина қўй гўшти егандим. Ҳар куни қўй гўшти билан кун кўрдим.

Хучу хўрсиниб қўйди. Сафарда, айниқса қайтишда, егулик мўл бўлди. Есугей ҳар куни ўн навқарга бир қўйни нисор қилиб юборарди.

– Хотининг Булганга ҳам қўй гўшtidан олиб келмапсан-да, – минғирлади Мулхэ.

– Ў, биз роса чорва олиб келдик! Есугей баҳодир менга иккита қўй беради. Балким учта берар.

– Тўртта бермайдими, мабодо?

– Тўртта бермаса керак. – Хучу кампир заҳарханда қилганини тушунмади. – Битгасини шундоқ сўяман-у ўғлимга зиёфат бераман.

– Агар сенинг нўёнингнинг қўли шунчалар очиқ бўлса, битгасини ҳозироқ бориб олиб кел! – жаҳл қилди Мулхэ. – Бу ерда ўтириб, бўлмағур гапларни вайсагунча!

– Борсам, боравераман ҳам. У мени зиёфатга чакирганди.

– Яша баҳодир! Қорнингни ўзинг қимиз ва архи билан тўлдириб оласан-у бу ердагалар эса... – Кампир тутаклиб ўтовдан чиқиб кетди.

Хотини унга умидли мўлтиради.

– У сенга ростдан ҳам қўй ҳадя қиладими? Ўғилчамиз шарафига шундай байрам қилайликки! – У боласига энгашиди, лаблари билан чўлпиллатиб қўйди.

– Албатта, беради. Мен кетдим.

Очликдан Хучунинг ошқозони таталаб кетганди. Есугей унинг илтимосини бажаришига ишоналмасди. Аммо қаддини тик тутиб, шаҳд билан чиқиб кетди. Ўзининг чинакам навқар эканини хотини кўриб қўйсин!

Есугейнинг ўтови олдида одам гавжум эди. Катта қозонларда гўшт қайнар, олов атрофида болақайлар ўйин қилар, хизматкорлар эса у ёқ-бу ёққа зир югуришарди. Есугей хотини, қарайитлар хони Тўғорил, ака-укалари, бадқовоқ Тўрғутой-Қирилдук ва бошқа нўёнлар билан ўтов олдида ёзилган каттакон наMAT устида қимиз ичиб, гаплашиб ўтиришарди. Шу ернинг ўзида катта мешлардан оддий одамларга қимиз қуйиб бераётган хизматкорларни кўриш мумкин эди. Хучу бир коса қимизни ичиб олиб, яна сўради. Иккинчисидан сўнг боши сал айлангандай бўлди. Хучу ўзини жуда эркин ҳис қилди-ю, аммо бу Есугейнинг кўзига тик боқишга камлик қиларди. У наMAT атрофида айланиб юриб, хотини ва қитмир кампир Мулхэга ёлғон тўқишни ўйлаб қийналарди. Шу пайт нўёнларга қимиз қуйиб юрган бодачи ўшқириб берди:

– Нима қилиб оёқ остида ўралашиб юрибсан? Жўна бу ердан, бадбахт қорача!

– Мен бадбахт эмасман! – Хучунинг жони чиқди. – Мен Есугейнинг аскариман. Унга ўхшаб мен ҳам ўғилли бўлдим.

Унинг овози нўёнларнинг диққатини тортиб, унга тушунмагандай ўгирилиб қарашди. Хучу бодачи билан жиғиллашиб ўтиришдан тўхтаб, иккиланиб қолди. Есугей уни таниб, бармоғи билан имлаб чақирди.

– Нега бақиряпсан? Нимадан хафасан?

– Йўқ, мен хафа эмасман. – Хучу итоаткорона таъзим қилди. – Қўркмас Есугей, баҳодир, мен ўғил кўрдим. Мен... сенинг ҳимматингдан умид

килиб... менга, сенинг аскарингга, жанг ўлжаларидан ул-бул тегарми-кан... деб келувдим. Ўғилни нишонлаш керак-ку... Агар менга ҳозирча битта кўй берсанг...

Нўёнлар кулиб юборишди. Қарайитларнинг бужур хони кулгисини яширган кўйи мушти билан даҳанини ишқаб кўйди. Хучу бўшашиб, жимиб қолди. Ўйлун энгашиб, Есугейнинг кулоғига бир нималар деб шивирлади, у рози бўлгандай бошини кимиради.

– Сен мен билан елкама-елка жанг қилдинг ва бу ишингни унутмайман. Мен ўлжанинг ҳаммасини ўз жангчиларимга адолат билан тақсимлайман. Ҳеч кимни хафа қилиб кўймаймиз. Сен ҳам улушингни оласан. Лекин сен ўғилли бўлибсан... Эй, баковул! Бунинг ўтовига битта семиз кўй, кимиз ва архи олиб бориб беринглар. Бу сенга совға. Янги дунёга келган ўғилларимиз расо жангчилар бўлиб вояга етишсин!

Хучу тиз чўқди, Есугейга уч бора боши ерга теккунча таъзим қилди. Юзида йирик-йирик тер томчилари пайдо бўлган эди. Миннатдорлик сўзлари ҳам қуруқшаб қолган бўғзида қолиб кетди. Ўйлун унинг ёнига келиб, олмахон мўйнасидан тикилган кичиккина кўрпача берди.

– Мана, бу мандан. Осмон бизнинг фарзандларимизнинг бахтини берсин.

– Йўқ, йўқ! – Хучу саросимага тушиб қолди. – Олмайман! Бу ўғлингизга буюрсин. Менинг ўғлимга кўй пўстини бўлаверади.

– Менинг ўғлимга яна бор, – қулди Ўйлун. Унга бир пўстин ҳам ҳадя қилишди.

Хучу ўтови томон кетиб борар экан, оёқлари остидаги ерни ҳам сезмасди. У ўйноқлаб сакраб юборгиси келарди. Лекин ўзини тутди. Кетидан бир меш қимиз, ёғоч идишда архи кўтариб, кўй етаклаб келаётган хизматкорларга ғурурланиб қараб кўйди.

Есугейнинг сахийлиги ҳақидаги хабар эса аллақачон ундан илгарилаб кетган, одамлар ўтовларидан чиқиб омади келган бу аскарга ҳасад билан қараб туришарди.

XI

Вақт – жиловсиз тулпор. Унинг жиловидан тортиб, тўхтатиб қолишнинг иложи йўқ. Темучин яқингинада туғилгандай эди, гўё. Ҳозир эса унинг тўртта укаси бор. Билгутой укасини Есугейнинг кейинги хотини тукқан. Есугей бу хотинни, унинг мавқеига бир хотин уят саналгани учунгина олган эди. Билгутойни тукқанидан кўп ўтмай бу хотини оламдан ўтганида, Есугей кўпам қайғурмади. Ўйлун аввалгидай унинг қалбини бутунлай эгаллаб турарди. Бу яхшими, ёмонми, ҳар қалай у Ўйлунни борлиги учун осмондан миннатдор эди. Ҳар сафар у уйга юраги шодликка тўлиб қайтар, уни уйига елдек учириб кетаётган учкур тулпор ҳам имиллаётгандай туюларди. Уйга! Шамол сўлғин майсаларни жимгина сийпалар, Есугей яноқларини майин силаб ўтар, отининг узун ёллари эса эгарнинг учига келиб урилар эди. Ора-сира “Уйга, уйга!” – деб хайқириб қўярди. Лекин кадрдон нутуғига ҳали анча бор. Агар учкур тулпори бўлганидами, у бугуноқ уйида бўларди. Аммо Есугей тулпорини қудаси Дай-сеченга ҳадя қилиб юборди-да. Мана, қарабсизки, қудалик ҳам бўлиб қолди!

Совчилик фикри Ўйлундан чикди. У ота-онасиникига меҳмонга бориб, ўша ерда қўнғирот уруғидан бўлган Дай-сеченнинг қизини кўриб

қолди. Қиз унга жуда ёқиб қолди: ақлли, чиройли, Темучиндан бир ёшгина катталигини айтмаса... Лекин, бу бир тарафдан яхши – тиниб-тинчимас ўғлига суянчиқ бўлади.

От узангисига эндиgina бўйи етган болакайни уйлантиришга ҳали эрта эди. Лекин у Ўйлунга қаршилик қилмади. Ўғлини ўз уруғидан уйлантириш хотини учун қанчалар бахт эканини у тушунди. У дарҳол Темучин билан Хони олиб Дай-сеченникига совчиликка жўнади. Ўйлун анчадан бери Хоахчин ва Хони ўз ватанига жўнатиб юборишни илтимос қиларди. Асир тушган қулларни озод қилиб юбориш эса одатларига зид эди. Лекин у Ўйлуннинг илтимосини рад қилолмасди. Хоахчин хоҳламади-ю, Хо опасини ташлаб, ватанини кўриш умидида Есугей билан бирга кетди.

Хони ҳам қўйиб юборгиси келмасди. У Темучин учун хизматкордан аълороқ эди. Туғишган ака ўз укасига қандай қайғурса, Хо Темучинга шундай ғамхўрлик қиларди.

Есугей Хони олхонутлар овулида қолдирди. Улар Хони Олтин-хон хизматида турган онгутлар уруғи ерларига ўтказиб қўйишади. Ўша ердан у ватанига етиб олади. Темучин эса, афтидан, Хо билан бир умрга ажралаётганини англамасди.

– Ҳечам келмайсанми энди? Ёз, қиш ўтсаям сен ўшаёқда яшайверасанми? Мен отамдай катта киши бўлганимдаям сен қайтиб келмайсанми?

– Ҳа, – деди хўрсиниб Хо.

Есугей ўғлини отга миндириб олиб кетди. Темучин чинқириб йиғлар, жиловни тортқилаб, отни орқага қайтармоқчи бўларди.

– Э, куёвмиш! Бунақада биз сен билан биронта ҳам келинни унаштиролмаимиз-ку.

– Менга келин керакмас! Менга Хо керак!

Ҳеч иш чиқмаслигини сезиб, Темучин йиғидан тўхтади, лекин ковоғи очилмади. Отасидан хафалиги шундоқ кўриниб турарди. Дай-сеченнинг қизи билан ҳам гаплашгиси келмади. Бир бор кўз қирини ташлаб қўйди-ю, тескари қараб олди.

– Ў-ў, бизнинг куёв жуда жиддий чиқдилар-ку! – кулди Дай-сечен. – Қахрамон жангчи бўлади.

– Жангчи бўлади, албатта, – деди Есугей. Кейин Темучин эшитиб қолмасин деб секин шивирлаб кўшиб қўйди: – Лекин у ҳозирча чақалок. Уни эҳтиёт қилинг, қуда.

Есугейнинг суюкли ўғли одатга кўра, қиз уйида куёв бўлиб қолди. Дай-сеченникида ўғли ҳеч нарсага зорикмайди-ю, аммо отанинг юраги барибир безовта. Вақт тез ўтиб кетаётганини ўйлаб ҳам унинг ғамгинлиги ортиб борарди. Кўз очиб-юмгунингча болалар катта бўлишади, ўзлари билан андармон кетишади, сен эса қартайиб бораверасан... Ваҳолонки, қаришга ҳали эрта. Болаларнинг тез улғайгани бир тарафдан яхши ҳам. Мана шу кимсасиз, чексиз даштда ёлғиз кетаётганидан, у одамнинг олам олдида кум заррасидан кичик ва ожиз эканини пайқаб қолганидан кайфияти тушиб кетгандир, эҳтимол. Есугей анчадан бери, чўлда бир ўзи юзма-юз, ёлғиз қолмаган эди. Сўнгги йилларда у кадрдон овулини ташлаб чиқар экан, ортидан минглаб туёқлар дупури, қуроллар жаранги ва аскарлар ғовури эргашиб юрар эди.

Есугей дам олмай жангчиларини бошлаб юрар, кўчманчи қабилани душманлар ҳамласидан ҳимоя қиларди. Унинг жонбозлиги бошқа нўёнларни шубҳага сола бошлади – ишнинг тагига етишди, шекилли.

– Балким, қурултой чақирилиб, сени хон қилиб сайлашгандир, а? – сўради бир куни ошкора адоват билан Тўрғутой-Қирилдук. Ўша дақиқада унинг япаски башараси худди сўйлоқ тишлари билан пиш-кираётган қутурган тўнғизга ўхшаб кетганди.

Бу воқеа Есугей татарлар устига илк юриш қилган кунларда бўлганди. У хонликни ўз андаси Тўғорилга олиб беришга қарор қилган, аммо унга жангчилар етишмай турган эди. Одам тўплаш эса бефойда. Чунки Есугейнинг татарлар устига зафарли юришидан кейин тўда-тўда йигитлар бойлик ва ўлжа умидида унга эргашишган эди. Лекин жангчи бўлмоқ истагининг ўзи камлик қилади. Жангчининг тагида учқур оти, қўлида кескир қуроли ва тўрвасида егулиги бўлиши шарт. Аксарият йигитларда буларнинг ҳеч қайсиси бўлмас, нўёнлар эса уларни бу нарсалар билан таъминлашга ҳасислик қилишарди. Есугей уларни кенгашга чақириб:

– Бу ҳаммамиз учун умумий иш. Шундай экан, ҳар бир ўрам яхши таъминланган юзтадан отлик жангчи етказиб берсин, – деган эди.

Юқоридаги кинояли гапларини Тўрғутой-Қирилдук ўшанда айтган эди. Қолган нўёнлар ўз сукутлари билан Тўрғутой-Қирилдукнинг хамласини қувватлашди. Аммо озгина айёрлик, бир оз ёлгон, керак бўлса, бир-икки пўписа билан Есугей нўёнларни кўндирган бўлди. Аслида, Тўғорилнинг ўз мавқеига тикланиши жанубий худудларнинг барқарорлашуви, ўзларига хайрихоҳ кучли қўшинга эга бўлишини нўёнлар ҳам Есугейдан кам истамасдилар. Бу меркитлар ва татарларга қарши курашда уларга жуда ҳам қўл келарди. Бироқ улар бу ишларнинг бошида Есугей туришини истамасдилар. Чунки Есугейнинг ҳокимиятга бўлган кучли интилиши ўз эрklarига таҳдид солиб турарди. Шу сабабли ҳам мабодо Есугей жангда енгилган тақдирда ҳам улар бундан фақат хурсанд бўлган бўлардилар. Лекин туйқусдан зарба бериб, хон ўтовидида ўтирган Эрхэ-Харани енгган Есугей Тўғорилнинг қарайитлар мулкига ҳам эгалик қилди.

Тўғорил яхшиликни биладиган одам экан. Есугейнинг ёнига кириб икковлон меркитларнинг тоза адабини беришди. Бўйни қийшиқ Тўхтабеки дарё бўйлаб узокқа, деярли Баргужин-Тўкума тарафларгача қочиб борди. Кейинроқ эса улар яна татарлар устига юриш қилишди. Енгиллигини билган татарлар эса сулҳ сўрашди.

Энди тойчиютлар овулларида босқинлар хавф солмай қўйди. Нўёнлар энди аввалгидай унинг юзига Тўрғутой-Қирилдук сингари турли бўлмағур гапларни айтишолмас ҳам, фурсати топилди дегунча, Есугей хон эмас-у улардан устунлик жойи йўқлигини эслатиб қўйишарди. Аслида ҳам шундай. Бундай муносабат унга халақит берарди. Есугей Тўғорил билан Олтин-хон ерларига юриш қилишни ҳам ўйлаб қўйганди. Ахир, Ўмбахой-хон ўлими учун қасос ҳам олиши керак-да. Ундан ташқари, Хитой жуда бой давлат бўлиб, у ердан соф чиннилар, ипак матолар ва курол-аслаҳалар ўлжа бўлиши мумкин эди. Аммо нўёнлар кўнишмади. Сабаби битта – Есугейнинг қудрати ортишини хоҳлашмасди. Мабодо Есугей бу жангларда ҳам ютиб чиқса, қурултой чақириб ўтирмай ўзини хон деб эълон қилиши тайин, деб кўрқишарди. Уларнинг топқирлигига қойил қолмай илож йўқ...

Есугейнинг оти толиқди. У чопишни секинлатиб йўрғалашга ўтиб олди. Қуёш ботиб, қоронғилик қуюқлаша бошлади. Ўз йўналишидан сал четроқда гулхани илғаган Есугей от жиловини ўша томонга бурди.

Агар булар тойчиютлар бўлса-ку, яхши. Чопқир отини олиб эрта тонгда уйига етиб олса ҳам бўлади.

Гулхан атрофида йигирма чоғлик одам. Улар чамаси якингинада ўлдирилган қулон гўштини пишириб ўтиришарди. Жониворнинг шилинган териси шундоққина майса устига ёйиб қўйилган. Овчиларга ўхшайди. Қайси уруғдан экан булар? Есугей уларнинг юзлари ва кийимларига синчиклаб қаради. Татарлар! Ўрталарида сулҳ тузилган бўлиб, татарлар уни бузишолмаса керак. Аммо буларга дуч келмаганда яна ҳам яхшироқ бўларди. Лекин энди бу ҳақда ўйлашга кеч. Биргина умид бор. У ҳам бўлса, улар Есугейни таниб қолишмаса.

Татарлар сурилиб ёнларидан унга жой беришди, қимиз қўйиб бериб, бир бўлак гўшт тутқазиди. Улар сўроққа тутишмади. Есугей меҳмон бўлди. Саҳройилар одатига кўра, меҳмонга ортиқча саволлар берилмас, лозим топса, унинг ўзи сўз очиши – кимлиги ва қаердан келиб, қаерга йўл олганини айтиши мумкин эди.

– Овинглар бароридан келдимиз? – сўради Есугей.

– Унчаликмас.

– Мана, мен ҳам ўлжа излаб кетяпман, – деди Есугей.

Унинг кимлигини ва қаердан келаётганини татарлар билишлари шарт эмас. Татарлар Есугейни кўнғирот ёки олхонутлардан деб ўйласа ҳам бўлаверади.

Овқатдан кейин у дарҳол уйкуга кетди. Татарлар гулхан атрофида яна узоқ ўтиришди. Уларнинг пичир-пичир гурунгида Есугейнинг қулоғига тўсатдан “маллавоё” деганлари чалинди. Демак, у ҳақда гаплашишаётган экан, танишган бўлса ҳам, ажабмас.

Эрталаб у уйқудан кўзини очганида татарлар ҳаммаси яна гулхан атрофида ўтиришарди. Уларнинг катгаси виқор билан таъзим қилиб, Есугейга қимиз узатди. Ҳамма унга ошқора ҳайрат билан тикилиб турганини сизди. Шубҳага ўрин қолмади, татарлар уни таниб қолган эди. Танишгани ҳам, бирон-бир чора кўриб қўйишгани ҳам билиниб турарди. Отини эгарлар экан, елкаси оша уларнинг тикилиб туришларини ҳис қилди Есугей. Агар уни ўлдирмоқчи бўлишса, орқадан туриб битта ўк... вассалом. Айилни маҳкам тортиб бўлиб, сақраб отига минди. Энди бу ёғи осонроқ. Аммо татарлар қимир этмай турар, унга ташланмоқчи эмасдай эди. Хайрлашиб, у отини илдамлатди. Мана ҳозир ҳам орқадан ўк узишга жуда қулай пайт эди. Есугей отига бир қамчи уриб учиб кетгиси ҳам бор эди-ю, аммо қўрқувини билдиргиси келмаганидан, орқасига ўгирилмай, отини секин йўрттириб кета бошлади. Ораларидаги масофа анча узоқлашиб, энди ўк етмас бўлиб қолганида эса отига яхшилаб қамчи солди. Қандай қилиб уни қўйиб юборишди экан-а? Балким танишмагандир...

“Тезроқ уйга! Чух!” Дам олиб улгурган от елдек учиб борар, шамол унинг кийимлари орасидан кириб, баданига совуқ ўрмаларди. Шамол ҳам изғиринга ўхшайдими? Куз эндигина бошланган, ўтлар қуриб улгурмаган ва гуллар ҳам ҳали тўкилиб тушмаган; қуёш чарақлаб турганига қарамай, нимага бунчалик совуқ экан? Есугей чопони барларини тортиб белбоғини сиқиб боғлаб олди. Балким мазаси қочгандир? Нимадан бўлсайкин? Яраланиб ётиб қолганидан бери бирон марта ҳам касал бўлмаган эди. Ваҳоланки, ёмғир остида ивиб кетган, муз қотган ерда ухлашга ҳам тўғри келган пайтлар бўлди-ку. Юпқагина чодир

ичида совуқда тиришиб, бир неча кунлаб қор бўрони тинишини кутиб ётганларида-чи?

Яна бир муддат ўтиб, у касал бўлиб қолганига аниқ ишонди. Бутун баданидан совуқ тер чиқиб, томоғи қақраб кетди. Ошқозонига эса аланга кириб олгандай эди. Эсига татарлар тутқазган қимизни ичгани келди. Ана, нима учун уни отиб ташлашмабди.

Уйига етиб келганида у хушидан кетаёзган эди. Ўйлун, Чарха-Эбуген, Мунлик ва унинг ўғиллари Жўжи-Хасар, Хачиун, Билгутой ва Тамуғаларнинг чеҳралари унинг кўз олдида айқаш-уйқаш бўлиб кетди.

– Мени татарлар заҳарлашди, – дер экан, ҳар бир сўзни базўр айтаётгани кўришиб турарди. – Мен ўлаяпман.

Чарха-Эбуген унга аллақандай аччиқ дамламани ичирди. Аммо аҳволи яхшиланмади. Ичи ёнар, ҳатто баъзи жойлари чидаб бўлмас алангада ёниб, курумга айланаётганини сезгандай бўларди.

– Мунлик, уч, Темучинни олиб кел!

Сал ўтмай, куюк қон қуса бошлади. Шундан кейин бироз яхшилангандай бўлди-ю, аммо қайтиб оёққа турмаслигини кўнглидан ўтказди. Энди учқур оти уни чўл ялангликларида елдириб юрмайди.

– Ўйлун. – Хотини унинг устига эгилди. Есугей хотинининг қўлларидан тутди. – Болаларни эҳтиёт қил, Ўйлун. Мен ҳеч ишга улгурмай сизларни ташлаб кетаяпман. Темучин қани?

– Мунлик олиб келгани кетди.

– Ўйлун... – у хотинини кўришга қанчалик шошилганини айтмоқчи бўлди, аммо кучдан қолиб, боши айланиб кетди-да, енгилгина чайқалиб, борган сари кучайиб бораётган кумуш кўнғироклар жаранги остида қайларгадир сузиб кетди.

Шу кўйи Есугей қайта ўзига келмади, ўғли Темучинни кўролмайдунёдан ўтди.

Иккинчи қисм

I

– “Эхе-ҳей!” Қорларни ҳар ёнга сачратиб, Темучин Ўнўн қирғоғидан сирпаниб тушарди. Шамол қор учқунларини музлаб ётган дарёнинг мовий юзасида учирма қилар, олатароқ муз синикларида қуёшнинг совуқ нури яракларди. Муз устида Темучиннинг амакиваччаси Хучар, жўжирот уруғи нўёнининг ўғли Жамухалар ошиқ ўйинини бошлаб юборишган эди.

– Э, Хучар, бугун сен ютолмайсан! – Темучин қўлқопи ичидан янги-гина, – қатта ва зилдай ошиғини чиқарди. – Қара!

Қорин томони яхшигина йўнилган (бу нарса ўйинда қўл келади) ошиқни қўлига ушлаб салмоқлаб кўрди-да, Хучар совуққина қилиб,

– Барибир меники зўр, – деб ғўлдиради.

– Отнинг учқурлиги пойгада билинади, – деди Жамуха, чеккаларини қиров босган, кулранг силовсин терисидан тикилган телпагини тўғрилар экан.

– Жим тур! – деди Хучар шарт сўзини бўлиб, – ҳар қанақанги ошиғинг бўлмасин, сен барибир ютқазасан.

Хучар ҳар доим Темучинни ҳам, Жамухани ҳам мудом ютиб келганидан шунақа баландпарвоз гапирар эди. Шунинг учун бу иккалови Ху-

чарни унча хушламас ва бир кунмас-бир кун унинг ҳамма ошиқларини ютиб олишни ўйлаб юришарди. Жамуха турли найрангларга уста, балки бугун уларнинг омади келар. Агар Темучиннинг ошиғи худди Хучарникига ўхшаб чиққан бўлса, ҳеч қанақа ҳийла ишлатиб ўтирмасдан, осонгина енгиш ҳам мумкин.

– Ҳўп, бошладикми? – Темучин янги ошиғини тезроқ синаб кўришга ошиққани учун муз устига пичоқ билан ўйиб чизилган чизикқа ошиғини териб кўйди.

Биринчи бўлиб Жамуха отди. Қизларникига ўхшаш узун, тепага қайрилган киприкли кўзларини қисиб олиб узоқ пойлади. Аммо зарбаси бўшроқ чиқди. Отган ошиғи муз устида сакраб бораркан, тезлигини йўқотиб айлана ичига базўр кириб тўхтади. Хижолат ичра кулимсираб, ютқазган ошиғини олиш учун Жамуха кўлини кўйнига тикди.

Навбат Темучинга келди. У кўй терисидан тикилган қўлқопини ечиб ташлаб, кўлларини бир-бирига ишқалади. “Она ер, мангу осмон, менга ёрдам беринглар!” деди шивирлаб. Ошиғи муз устида сирпаниб бориб бир айланди-да, четга чиқиб кетди. Темучин аламини яшириб ўтирмай, оёғининг учи билан ошиғини тепиб юборди.

Хучар эса ошиғини пойламасдан ҳам отди. Ошиқ анчагина масофани ҳавода учиб ўтди-да, тезлик билан доира ичига кириб, териб кўйилган ошиқларга қарсиллаб урилди. Учасини уриб айлана чизигидан ташқарига чиқарди. Бу Хучарнинг ютуғи эди. Бу қанақа ошиқ ўзи, Хучарнинг кўли қанақа кўл экан-а!

Хучар ютуқларини териш билан овора экан, Жамуха пичоғини чиқариб Хучарнинг ошиғини кўлига олди. Ошиқнинг қорнига қўндирилган понани бир зарб билан юлиб олди-да, Темучинга имлаб кўрсатди. Ана, гап нимада экан, ана, нима ўйлаб топган экан, Хучар. Вой айёр, муғомбир-эй!..

– Қорнида ёриғи бор эди. Мен анчадан бери сезиб юрувдим, – дея пичирлади Жамуха.

Хучар эса зум бўлган ходисани кўрмай қолди. Ошиғини кўлига олиб, яна аввалгидай зарб билан отди. Аммо бу гал унинг ошиғи ўмбалок ошиб кетди. Лекин у ҳеч нарсани тушунмади. Учинчи марта ҳам ошиғи мўлжалига тегмаганидан кейингина нима бўлганини тушуниб қолди.

– Нимага ошиғим синиб қолди? – дерди у ақли етмай.

– Муз худди темирдай қотиб ётибди, – деди Жамуха қувлик билан, – ошиғинг эса анча эскирган, устихон эмас, гўёки бир бўлак ёғоч деявер.

– Эскилигини ўзим ҳам биламан. Бу ошиқни менинг бобом ҳам ўйнаганлар. Юринглар, уйга кетамиз.

– Вўй, айёрлигини қаранглар! – Норози бўлди Жамуха. – Бошладикми, охиригача ўйнаймиз!

Акасини алдашаётганидан ўнғайсизланган Темучин Хучарнинг ёнини олмоқчи ҳам бўлди-ю, аммо унинг ҳар сафар кўйинини ошиқларга тўлдириб мағрур, менсимай кетиши эсига тушиб қолди. Бирон марта ҳам ютуқларини укаси билан бўлишмабди-я.

– Йўк, Хучар, сен ҳам ўйнайсан! – Жамуханинг ёнини олди Темучин.

– Буйруқ қилма! – кесиб гапирди Хучар. – Кимдан сўрасанг сўрайвер, ошиқ синдим, ўйин ҳам тугайди.

– Сўраб ўтиришга бало борми? Нима, ўзимнинг каллам йўқми? – Шу пайт Темучин Мунликнинг ўғли Кўкачани кўриб қолди. Шу бола ма-

салани ҳал этиб беради. – Жа хоҳласанг, майли, сўрай қолайлик. Ўв, Кўкача! Бу ёққа кел!

Дарёнинг у тарафидан бир боғ терак чўпакларини ортмоқлаб келаётган Кўкача хохламайгина улар тарафга қараб бурилди-да, Темучиндан сўради:

– Нима керак?

– Биз келишолмай турибмиз... – деб гап бошлаган Темучиннинг гапини Хучар бўлди:

– Сўрамоқчи бўлган одамингизни қаранг! У ҳаётида ошиқ ўйнамаган-ку!

– Лекин у яқинда шомон бўлади. Ҳозирданоқ руҳлар билан гаплаша олади. Тўғрими, Кўкача?

Кўкача жимгина бош силкиб қўйди. Юзи узунчоқ, кирра бурун бу боланинг устки лабларида мўйлар сабза уриб қолган. У ҳамманинг олдида доим ўзини сипо тутар, мулойим, гўё уятсирагандай табассум билан гаплашарди; аммо шундай сўзамол ҳам эдики, унақа-мунақа баджаҳл ҳам бундай сўзларни топиб айтолмасди. Унинг мулойим табассуми тундай қоп-қора кўзлардаги ифода билан мос келмагандай эди.

– Хўш, нўёнчалар, нимани бўлиша олмаяпсизлар?

Бундай муомала Хучарга ёқмади.

– Биз-ку нўён бўламиз! Аммо сендан шомон чиқадими, йўқми, Худо билади. Шунинг учун бунақа гапиришни йиғиштир!

– Кимнинг ким бўлиши осмонгагина маълум. – Кўкача кулди. – Бебош тойчагина ўзини учқур тулпордай ҳис қилиши мумкин. Балки ундан қирчанғи, дирдов от чиқар? Ё гапим нотўғрими, Хучар?

– Мумкин эмас! – боши билан сузмоқчидай энгашиб деди Хучар. – Тилинг жуда узун бўлиб кетибди.

– Сенинг эса ақлинг қисқариб қолибди. Бундан келиб чиқадики, иккаламизда ҳам камчилик бор экан. Ўзинг ҳеч нарсани билмайсан, фаҳминг эса ундан ҳам тўмтоқ, аммо ёмғир пайтидаги қурбақага ўхшаб кучанганинг ортикча, Хучар.

– Мен ўзимга керакли ҳамма нарсани тушунаман! – Баттар қайнаб кетди Хучар. – Бор, йўқол бу ердан!

– Оласичқон нимага йўл-йўл бўлади, биласанми?

– Бор, бор кет, бу ердан!

– Билмайсанми? Хўш, Жамуха, сен-чи? Темучин, сен ҳам билмайсанми? Сен биласан. Қани, айт-чи.

Темучин ростдан ҳам буни биларди. Кўкачанинг буваси Чарха-Эбуген анча аввал, ҳали отаси тириклигида гапириб берган эди: каттакон айиқ билан кичкинагина оласичқон дўст бўлишган экан. Оласичқон ҳар доим айиқни меҳмон қилиб тураркан. Бир куни у анча заранг ёнғоғи терибди. Айиқ улардан тўйгунча ебди, дўсти оласичқонга миннатдорлик билдиргани елкасидан силаб қўймоқчи бўлибди. Шундай қилибди ҳам. Оласичқон тирик қолибди, аммо ўшандан бери унинг териси ола бўлиб қолган экан.

– Гапира қол, Темучин, – шоширди Кўкача.

– Менинг билишимни сен қаердан сеза қолдинг?

– Кўкда учган бургут ерда гамирлаб юрган қўнғиздан кўра кўпроқ нарсани билади, – деди Кўкача яйраб куларкан. Хўш, шундай қилиб нимани бўлишолмаяпсизлар?

Жамуха шоша-пиша бўлиб ўтган баҳсни гапириб берди. Кўкача Ху-

чарнинг кўлидан ошиғини олди. Уни синчиклаб қараб чиқди, тирноқлари билан тирнаб кўрди.

– Ўйнагинг келмаяптими? – сўради Хучардан.

Жаҳли чиққан Хучар нима қилиб бўлса ҳам Кўкачага қарши боришга аҳд қилди.

– Мен ўйнайман! Сенинг эса бу ерда қиладиган ишинг йўқ.

– Аҳмоқ сигирни бегона бузоқлар эмиб кетса бунга ким айбдор? Сигирнинг ўзи, Хучар. – Шундай деб, Кўкача ўтинини елкасига отиб, гутуллари¹ билан ойнадек муз устида сирпана-сирпана нари кетди.

– Уятсиз, безбет! – деди Хучар. – Яхшилаб адабини бериш керак эди.

– Шомонларни уриб бўлмайди, – таъкидлади Жамуха. – Сен уни урсанг, у ёвуз руҳларни сенга қарши қаратиб қўяди. Хучар, у билан бекорга ўчакишдинг. Аслида сен ошиқ эмас, оддий тош билан ҳам бизни ютиб кўйишга қодирсан!

– Ҳақсан, – мақтанишдан қолмади Хучар, – бошладик...

Улар Хучарнинг ҳамма ошиғини ютиб кўйишди, албатта. Лекин, тўғриси бу осон бўлмади. Чунки Хучар ишдан чиққан ошиғига мослашиб олди.

Уйга анча кеч қайтишди. Куёш ботиши билан кучайган совуқ бурун ва иякларни чимчиларди. Оёқ остида ёрилаётган муз қарсиллар, куп-курук қор ғичирларди. Юлдузлар ҳам осмонга илиб кўйилган муз парчаларидек совуқ милтирарди. Ютқазиб кўйган Хучар олдинда қовоғини солиб борар экан, ўтовни олдига келганида хайрлашмай ҳам қайрилиб кетди. Темучин билан Жамуха бир-бирларига маъноли қараб, кулиб юборишди.

Улар Темучинларникида тунашди. Онаси уларнинг олдига катта-катта қилиб тўғралган гўштли товоқни келтириб қўйди. Гўштдан иссиқ ховур кўтарилиб турарди. Ўтов ичидаги ўчоқ алангаланиб ёнарди. Мазали овқат, иссиқ ўтов ва ошиқ ўйинидаги ғалабадан Темучин ўзига сиғмай кетаётганди. Устихонни кемирар экан, у Жамухага қараб-қараб кўяр, нимадандир кулиб кўярди.

– Сен жудаям муғомбир экансан!

Жамуха ҳам кулиб қўйди, думалоқ юзларида кулдиргичлар ўйнабди.

– Бошқачасига уни ютиб бўлмайди-да.

– Тош билан ҳам ютиб қўясан эмиш... шу гапинг зўр чиқди! У жинни бўлса, суюниб кетди. Сенга қойилман, Жамуха! Агар биз иккимиз бир бўлсак, бизга ҳеч қачон ҳеч кимнинг кучи етмайди. Отамни эшитганмисан? Отам қарайитлар хони билан дўст тутинганда, уларни ҳеч қанақанги душман енга олмаган.

– Қарайитлар хони сенинг отангнинг андасимиди? – сўради Жамуха.

– Ҳа. Улар белбоғ алмашиб, қасам ичишган... агар битта от қолса ҳам ўртада, битта кўрпа қолса ҳам ўртада бўлади, деб. Мана шунақа қасамд эди бу!

– Бизлар ҳам анда бўлоламмизми?

– Катта бўлсак, бизлар ҳам анда бўламмиз.

– Йўқ, ҳозир-чи? Темучин, ҳозир ҳам мумкин.

– Кексалардан сўрасакмикин? – Темучин ўйланиб қолди. – Сўрамаса ҳам бўлади. Аммо бу қасамдни қон билан қилсанг, ҳақиқий бўлади. Розимисан?

– Қон билан? – Жамуханинг кўзлари олайиб кетди. – Мен розиман... аммо буни қандай қиламмиз?

¹ Гутул – этик.

– Мана бундай қилиб... – Темучин пичоқни олиб тиғини бармоғига ботирди, кесикдан оч қизил қон питирлаб чикди. Энди сен.

Товоқчага икки томчи қон тушиб, аралашиб кетди. Темучин унинг устига сут қуйиб тўлдирди-да, Жамухага узатди.

– Ич. Бундан буён қалбимиз, шодлигимиз, ташвишларимиз ҳам бир бўлсин.

Жамуха қасамёд сўзларини такрорлади-да, кўшиб қўйди:

– Уримиз охиригача!

– Охиригача, – кўшилди Темучин.

Товоқчани бир-бирларига узатиб, уни охиригача ичишди.

Онаси билан Хоахчин гулхан яқинида суғур терисига ишлов бериб, алланималар ҳақида пичирлаб гаплашиб ўтиришарди. Онаси бошига бева аёллар киядиган пачоққина қалпоқ қўндириб олган бўлса-да, мана шу мотамсаро либосида ҳам жуда гўзал эди. Темучинга дунёда бошқа ҳеч кимнинг бундай ақлли, чиройли ва меҳрибон онаси йўқдай туюларди. Фақат сўнги пайтларда у нимагадир тез-тез хафа бўлиб юрадиган бўлиб қолди. Тезроқ катта бўлиб, худди дадасидай кучга тўлсайди. Одамларнинг айтишича, у отасига жуда ўхшар эмиш. Кўзлари ҳам отасиникидек кулранг, сочлари эса малла. Кичик укалари отасига ўхшамайди. Жўжи-Хасар нозик, озгин-у, аммо ҳаракатлари кескин. Билгутой бесўнақай, имиллайди. Хачиюн пакана-ю, лекин бақувват. Тамуға бўлса, думалок юзли, пўмпалок болақай. Тўртталови ҳам бирдай қорачадан келган, фақат Жўжи-Хасарнинг сочлари бошқаларникидан сал очроқ.

– Темучин, андам, эртага мен сенга атаган ўқимни совға қиламан. Унинг шувиллашини эшитсанг! Ҳуштакчалари буқачаларнинг шохидан ясалган. Менинг ўқим энг зўри! – Жамуханинг маъсум кўзларида ўчоқдаги олов акси жилваланарди. – Мен сенга ҳар доим энг яхши нарсаларни совға қиламан.

– Мен ҳам. Менинг ошиғимни ола қол.

Темучиннинг қалбини Жамухага бўлган ёрқин ҳислар эгаллаб олди. Шу тобда у Жамуха энди унга худди ўз укалари Жўжи-Хасар, Билгутой, Хачиюн ва Тамуғалар сингари бир умрлик қондош бўлиб қолганини тушуниб етди.

II

Ўйлунинг кўнгли бир нимани сезгандай ғаш эди. Мусибат қаердан ва қачон келишини билмас, лекин келишига аниқ ишонарди. Қовушма тиргаклар ўтовнинг устуни бўлганидек, эркак – оиланинг устуни бўларкан. Эрсиз, тиргаксиз у қандай қилиб болаларини офатлардан ҳимоя қилсин, қандай қилиб Есугейдан қолган мол-ҳолни асраб қолсинки, етимчалари қийналмай улғайсин! Унга ким ёрдам қўлини чўзади? Одамлар Есугейнинг яхшиликларини тез унутиб қўйяптилар.

Илгарилари тойчиютлар уруғининг бой хотинлари қурбонлик қилиш учун аждодлар ерига отланишар экан, унинг ўтовини асло четлаб ўтишмас эди. Бу галги баҳорда эса ҳеч зоғ йўқламади. Хоахчин ҳамроҳлигида ўзи йўлга чикди. Аммо отини қанча тезлатмасин, барибир кеч қолди. Қурбонлик алангаси сўниб бўлган, пиширилган гўштлар ейилиб, шароблар ичилган, аёллар эса ортга қайтишга чоғланиб туришган эди. Алам ўтидан Ўйлунининг кўнгли бир тутам бўлди. Қариндошлари ҳеч курси унинг етим болалари ҳаққига дуои илтижо қилмабдилар ҳам.

Эй осмон, бу бағритошларга ўзинг товфиқ бер! Отидан ҳам тушмасдан у Ўмбахай-хоннинг бевалари Ўрбай ва Сўхатойлардан сўради:

– Нима учун мени ҳам қурбонликка чақирмадинглар? Есугей-баходир ўлди, энди унинг болалари қачон катта бўлади, деб ўйладингларми?

Ўрбай ва Сўхатойлар унинг гапини умуман эшитмагандай бошқа ёққа қараб тураверишди. Есугей-баходир эса уларни ҳеч қачон эсидан чиқармасди, юришларда қўлга киритган ўлжаларини улар билан баҳам кўрарди-ку!

– Эй, Худойим-а! – Ўйлунининг овози титраб чиқарди. – Кўриб турибман, сизлар топганингизни беорларча ҳеч ким билан бўлишмай жиғилдонга урадигандан, чурқ этмай кўч-кўронингизни кўтариб кетаверадиғанлардан экансиз.

Беваларнинг каттаси Ўрбай жаҳл билан деди:

– Эшитдингларми, бунинг гапларини. Бизни ҳатто Ўйлуни ҳам жеркий бошлади. Қаранглар унинг манманлигини! Сени чақирмасак, сен билан бўлишмасак, шунга лойиқсан-да. Сенинг ёнингдан кўчиб кетишимиз керак ўзи. Бир ўзинг яшаб кўрсанг ақлинг кириб қолармиди.

Ўйлуни отини шарт ўгириб, учириб кетди. Хоахчин ҳам унинг кетидан елиб борар экан: Вой-ей, бу қанақа одамлар ўзи, вой-ей..., – деб гўлдирир эди.

Ёз бошида тойчиютлар учта мусобақа уюштиришарди: кураш, камондан ўқ отиш ва пойга. Бу мусобақага узокдаги кўчманчилар ҳам етиб келишарди. Беллашувлардан кейин ғолиблар шарафига зиёфатлар берилар, отлар айрибош қилинарди. Яхшигина бир учқур отнинг ўрнига бир тўда бия ёки битта янги ўтов ишлаб олиш мумкин эди.

Есугейнинг ўлимидан сўнг Ўйлуни бирон марта ҳам бундай беллашувларга қадам босмаганди. Энди ҳам бориш нияти йўқ эди-ю, аммо Темучин ҳаётидаги биринчи тулпорини миниб, пойгага тайёрлаган ва мусобақада уни бир синаб кўрмоқчи эди. Ёки, Темучиннинг бир ўзини юбораверсинми? Аммо сўнги пайтларда у тўнғичидан кўп хавотирландиган бўлиб қолган. Бир жойга кетса, юраги қон бўлиб кетар, қўли ишга бормас, қулоғи кўчада бўлар, ўтов атрофида унинг бебошларча “Эҳ-хе хей” лаган овозиоу от дупури эшитилишини кутарди. Темучин ҳали-ҳали бола, тажрибасиз ва қизиққон. Ҳаётда эса ҳар қадам хавф-хатарга тўла. Улар Хентей жарликларида ҳам, сахро бутазорларида ҳам одамга панд бериши мумкин эди. Ҳатто, овулниг ўзида ҳам ҳасадгўй, ёмон одамлар йўқ эмас эди. Энди, Есугей болаларининг ҳимоячиси йўқлигида, бу одамлар ваҳший ҳайвондан ҳам, бўруну ёғинлардан ҳам кўрқинчлироқ эди. Ахир, яқингинада унга ҳавас қилиб таъзим қилишар, эрта тонгдан то кечгача унинг ўтови атрофида ғувиллашарди-ку. Энди бўлса, у одамларнинг ола қарашларию, ёвуз назарлари ичида илғаб қолди. Ҳатто Есугейнинг навкарлари, ўшалар ҳам Ўйлунини четлаб ўтишга ҳаракат қилишарди. Нима ҳам қилсин, у нўён бўлмаса, кетидан навкарларни эргаштириб жангга отланмаса, ўлжалар олиб тарқатмаса. Шунинг учун ҳам навкарлар уларни ташлаб, битта-битта бошқа нўёнларга ўтиб кетишяпти. Аммо беркиниб қочмасдан, очикчасига хайрлашиб кетишса, нима, Ўйлуни уларни этагидан ушлаб қолармиди! Кетаверинглар! Яқинда Темучин улғайса, унинг ҳам ўз навкарлари бўлади.

Ҳозир эса... Темучин ҳали бола. Уни ўраб, алдаб бир ёмон ишга тортишлари, майиб-мажруҳ қилиб ва ҳатто ўлдириб юборишлари ҳам мумкин. Балким, буларнинг ҳаммаси унга ваҳима бўлиб кўринаётгандир.

Ўмбахай-хоннинг бевалари билан гап талашиб қолганидан кейин, Мунликнинг ўғли кўйнинг ичак-чавақларига қараб фол очиб кўрган эди. Унинг айтишича, Темучин бойлик ва шону шухратда отасидан ҳам ўтиб кетади. Шомоннинг башорати уни тинчлантормади. Отаси тўплаган бойликни эсон-омон асраб, ўғли катта бўлганида кўлига топшириб олса яхши бўларди. Бой бўлсанг, яшаш қийин эмас. Аммо кулфат келса, камбағалми-бойми ажратиб ўтирмайди-да. Мана, Есугейни на бойликлари, на навкарлари ва на машхурлиги ўлимдан сақлаб қолмади.

Пойгага тайёрланар экан, у Темучинга ёрқин қизил парча матодан чопон тикиб берди. Есугейнинг кўйлагидан ечиб олган қумуш тугмаларни қадаб, шокилалли белбоғ ясади. Чакка сочлари қаттиқ ўриб тортилган Темучин янги кийимларини кийиб кўрар экан, қошларини қаншарига уйиб олиш билан ички севинчини яширишга уринди. Ахир, у энди ёш бола эмаски, янги кийимга хурсанд бўлиб кетса! Ўйлуни ўз болалигини эслаб, хафа бўлиб кетди. Унинг юртида катталар ҳам, кичиклар ҳам ўз хурсандчиликларини яширишмасди. Темучин пойгачи отини толиқтириб кўймаслик учун эгарламай, қари ахта отини миниб борарди. Тумшуғи оқ, оёқлари кийик оёқлари сингари нозик тўриқ тойчаси ахта отнинг биқинига боғланган эди. У дам-бадам илгарилаб кетмоқчи бўлиб, арқонини таранглатар, яна ортига қайтиб ёлларини хилпиратиб ўйнаб кўярди. Ярақлаб жилваланиб турган териси остидан бакувват мушаклари яққол кўриниб турарди. Тойча ҳам, унинг эгаси – ўғли Темучин ҳам нимаси биландир бир-бирига ўхшайди-я, деб ўйлади Ўйлуни.

Пойга мусобақалари Керулен қирғоқларида ўтказилмоқдайди. Дарё ёкалаб майса қоплаган кенг текислик узоққача ястаниб ётарди. Кўпчилик бу ерларга бир кун аввал етиб келган, ё соябон аравалари, ё ўтов ортилган уловлари атрофида ивирсир эди. Уларга қўшилган болаларнинг шовқини, хизматкорлар, отлар ва араваларнинг тўпланиб туриши узоқдан қараганда худди ёв босган овулдаги тартибсизликни эслатарди.

Довулларнинг бир маромда гумбурлаши, хурлардан¹ таралаётган жаранглар, шомон чилдирмасининг асабларни ларзага солувчи зарбалари, болаларнинг шодон қичқириқлари, хотинларнинг баланд овозда сўзлашувлари, давра қурган эркакларнинг қийқириб кулишлари – ҳаммаси баъзан байрамона шовқинга айланиб кетарди, баъзан эса шундай пасайиб кетар эдики, бировларнинг сўзларини аниқ-тиниқ эшитиш ҳам мумкин бўлиб қоларди.

Темучин ва Ўйлуни Жамуха қарши олди. У эгнига анчагина уринган кундалик кийим, оёғига чангдан сарғайиб кетган гутул кийган, ўнг кўлида калтагина қамчи осилиб турар эди.

– Ў-ў, бугун жуда очилиб кетибсан-ку, анда! – деди Жамуха ҳам ҳавас, ҳам ички бир ҳасад билан.– Мен бўлсам, сени кидириб ҳамма ёқни айланиб чиқдим. Кўришмаганимизга қанча бўлди, анда?

– Баҳордан бери. Сизлар кўчиб кетдинглар-у, биз кўришмай қолдик.

– Сен нимага меҳмонга келмайсан? – деди Ўйлуни.

– Менинг онам ўтиб қолди, – деди Жамуха лабини тишлаб. – Отам ҳам бетоб ётибди. Бу ерга бир ўзим келдим. Сизлар билан маслаҳатлашмоқчийдим. Отамнинг айтишича, у узоққа бормасмиш. Шунинг учун у мени қарайитлар хонининг хузурига кетишимни истапти. Улар дўст бўлишган...

¹ Хур – мўғулларнинг торли сози.

– Нимага энди хонникига бораркансан? Бизникида туравер! Она, у бизникида турса майлими? У менинг андам-ку!

Темучиннинг қуюнчақлиги Ўйлунга хуш ёқди. Унинг ўзи ҳам Жамухани ўғлининг бошқа ўртоқларидан кўра кўпроқ яхши кўрарди. Бу боланинг кўнглини олгиси, бир нима деб тасалли бергиси келди.

– Темучин тўғри гапиряпти. Хонникига бориб нима қиласан? Сен менинг ўғлимнинг биродари экансан, демак, менинг ҳам ўғлимсан. Мен сени ўз ўғилларимдек бағримга оламан.

Жамуха бошини силкитди.

– Агар ўлиб қолсам, менинг ўрнимни бошқалар эгаллаб олишади, сен одамларинг ва чорвангдан айрилиб қоласан, деяпти отам. Мабодо хоннинг қўл остида бўлсам, отам давлатига эгалик қилишимга ҳеч ким қарши чиқолмасмиш. Бу – отамнинг сўзлари.

– Жамуха, андам, бизда отамдан қолган содиқ навқарлар, хизматкорларимиз бор, отлар ҳам, қуроллар ҳам етарли. Сени ҳимоя қилиш керак бўлса, биз ҳам хондан қолишмаймиз. Шундайми, она?

Ўйлун ўғлига жавоб бермади. Ўзининг ҳам бошига худди Жамуханики сингари кунлар тушиб қолишини ҳали ўғли билмасди. Темучин бўлса, хайрон бўлиб, ҳатто онаси индамаганидан ўпкалаганча, қатъий жавоб кутарди. Лекин шу тобда, бирдан довуллар чалиниб, атрофдан:

– Кураш!

– Кураш бошланди!

– Баҳодир курашчиларни томоша қилишга шошилинг! – деган овозлар таралди. Ўйлун шошилиш билан, “Кейин гаплашамиз, кетдик”, – деди.

Курашга чиққанлар юз-икки юзтадан кам эмас эди. Ярим-яланғоч эркаклар, худди парвозга шайланган бургутлар сингари қўлларини икки томонга ёйиб, энгашганча бир-бирларига қараб юра бошладилар. Беллашув шиддатли, лекин қисқа бўлди. Мағлуб бўлганлар четга чиқиб кетиши билан, ғолиблар яна икки тўпга бўлинди.

Оломон қичқирар, хуштак чалар, ютқазганлар майдонни тарк этар ва борган сари курашчиларнинг сони камайиб борарди. Ниҳоят, майдонда икки курашчи қолди. Бири ҳали ёш, қотмагина, елкалари нозик бўлишига қарамай мушаклари ўйнаб турган, Есугейнинг амакиваччаси Бўри-Буха эди. Иккинчисининг эса, етилган жасади, мешдай қорнио букадай йўғон бўйнига қараганда, ёши каттароқлиги сезилиб турарди. У ким, қаердан эканини Ўйлун билмасди. Лекин айнан мана шуниси ғолиб чиқишига Ўйлун шубҳа қилмади. Мана шу тарвақайлаган сумбат олдида Бўри-Буха кучсиз ва ҳатто синиқ кўринарди.

Курашчилар ногаҳоний ҳамлалар қилар, яна шундай тезлик билан ортга чекинар, бир-бирларининг атрофида анчагача айланиб юрар эди. Оломон бир гуриллаб хайқириб олар, бирда эса овозини ичига ютиб жиғиб қоларди. Ёши каттароғининг аста-секин тоқати тоқ бўлиб, асабийлаша бошлади. Унинг ялпок, семиз юзидан тер оқар, кўзлари эса қутурган буқа кўзларидай қонга тўлиб борарди. У ўзининг ваҳимали кучоғида бир неча бор Бўри-Бухани сиқиб олишга муваффақ бўлди. Ҳозир яхшилаб бир сиқса, рақибининг умуртқалари кирсиллаб тиз чўкиб қолади, худди қуриган чўпдай синади, деб турганида, Бўри-Буха унинг кучоғидан сирғалиб чиқиб олар ва шу заҳоти қарши хужумга ўтарди. Бирдан... Ўйлун ҳеч нарсени тушунмай, нима бўлганини кўролмади. Ёши катта курашчининг кураги ерпарчин бўлди. Кучоққа сиғмас қорни эса терлаб кетганидан қуёшда ялтирарди.

Оломоннинг хайқириғи довуллар гумбури билан аралашиб кетди. Ғолиб полвон эса қўлларини ёйганича даврани айланарди. Темучин Ўйлууннинг қулоғини қоматга келтириб қичқирар, оёқлари билан шодон депсинарди.

Шундан сўнг ўзи ва ўғли учун асосий мусобақа – пойга бошланди. Чарха-Эбуген билан Мунликлар келишди. Қария отнинг бўйинларини ишқалаб қўйди.

– Темучин, сен бугун албатта ютасан. Мен бошқа отларни ҳам кўриб чиқдим. Бунақа тулпор ҳеч кимда йўқ. Аммо, ҳушёр бўл. Бошда унча чоп-тирма, чарчатиб қўймагин. Агар яхши отни бошида тўғри бошқарсанг-у пойга сўнгида ўз эркига қўйсанг, у худди таранг тортилган камондан отилган ўқдай учиб кетади.

Отликлар шунчалик узоқ кетиб қолишдики, бутун ялангликни кесиб ўтган қайишдек бўлиб кўринишарди. Болакайларнинг қайси бирлари яхшироқ кўриш учун аравалар устига чиқиб олди, кимлардир дарё бўйида ўсган толларга тирмашган. Жамуха ҳам кимнингдир араваси устига чиқиб олганича бақирарди:

– Саф тортишди. Мана, ҳозир, ҳозир... Кетди!

Бир чизик бўлиб турган чавандозлар сафи бузилган ва илгарилаб келаркан, тўдалашиб бораётганини Ўйлуун ҳам кўрди. Кучсизгина, лекин борган сари кучаяётган дупур-дупур қулоққа чалина бошлади. Чавандозлар шиддат билан яқинлашиб келарди. Ҳар хил зотли отлар уюри орасидан Темучинни ажратиб олиб бўлармиди... Ўйлууннинг кўзи тиниб кетди. Бироқ, шу онда ялт этиб қизил чопон кўриниб қолди. Ё кўзимга шундай кўриндими? Йўқ, ана, бир кўриниб, бир яна чавандозлар орқасига яширинаяпти. Темучиннинг қизил чопони. Худди сарана гулига ўхшаган қизил. Ўғлидан олдинда анчагина чавандозлар келаяпти. Аммо у ҳам аста-секин олдинги сафларга яқинлашмоқда.

– Темучин ўзиб кетяпти! – бақирди Жамуха.

Энди ўғлининг олдида ўнтага яқин отлик қолган эди. Мана, яна ик-китасини ортда қолдирди. Яна бирини. Қани, ўғлим... Яна биттасини қолдириб кетди... У энди ё учинчи, ё тўртинчи бўлиб олган эди.

Темучиннинг чопони оловдек липиллаб ўтиб кетди. Оломон чавандозлар томонга отилди, Ўйлуунни бир тарафга суриб кетиб, Жамуха, Чарха-Эбуген, Мунликларни бошқа тарафга “оқизиб” кетди. Ўйлуун нотанишлардан ўғли нечанчи бўлиб етиб келганининг натижасини сўрашга ийманди. Олдинроқда Хучуни кўриб қолиб, Ўйлуун амаллаб унга яқинлашди-да, енгидан тортди. У ўгирилиб қаради-да, Ўйлуунни кўриб қувонганидан, таъзим қилмоқчи бўлди-ю, бироқ одамлар уни ҳар тарафдан туртиб-суртиб юбораётганидан бунинг эвини қилолмади.

– Темучинни кўрдингми?

– Ў, хоним, мен кўзимни ундан узганим йўқ. У иккинчи бўлиб етиб келди. Яшавор, азамат!

– Ростдан ҳам иккинчи бўлиб келдимми?

– У ҳали биринчи ҳам бўлади!

“Эҳ, тентаксан, Хучу, тентаксан!” дегиси келди Ўйлуун бу соддадил аскарга. Ўғлининг иккинчи бўлиб келгани ҳам унинг учун бир дунё шодлик эди. Иккинчи бўлгани бир жиҳатдан яхши ҳам. Агар биринчи бўлиб қолганида бу тасодифий ғалаба бўлиб кўриниши мумкин эди. Ҳар қандай тасодиф эса вақтинча, омонат бўлади.

Хучу бўлса, Ўйлуннинг жим турганидан фойдаланиб, хоним билан бемалол гаплашиш имкони туғилганидан тўхтовсиз бидирларди:

– Сенинг ўглинг баҳодир бўлади! Унга қараб доим кўзим қувонади. Ўзимнинг ўғлимга қараб ҳам қувонаман. Менинг ўғлим ҳам азаматларнинг азамати. Соғлом, бақувват. Нимага энди озғин бўлиши керак? У сизнинг кўрпангизда катта бўлди, Темучиннинг кийимларини кийиб улғайди!

Хучу нима ҳақида гапирмасин, унинг ўғли ҳам Темучин билан бир вақтда туғилганини ва ой юзли, бағри кенг хотин, яъни Ўйлун, уларга кўрпача ҳадя қилганини қистириб ўтишни унутмасди. Шу кўрпача ҳам бор бўлсин! Ўйлун кўрпачани ҳам, унга қўшиб Хучу ва унинг ўғлини ҳам юз марталаб унутиб юборишга тайёр эди, ишқилиб ҳадеб унинг эсига солавермаса бўлди. Баъзида унинг чинакамига аччиғи чиқарди. Кўпинча у мана шунақанги гаплардан кейин яна Темучиннинг у-бу кийимларидан Хучурага қистириб юборарди.

Бирдан Хучу ўзига келиб қолди:

– Э-э, сени Темучиннинг олдига олиб ўтишим керак-ку.– У кўп жойига ямоқ солинган, офтобда сарғайиб кетган чопонини бир силтаб, олдинга қараб юрар экан, одамлар орасини очиб, – Есугей-баҳодирнинг хонимига йўл беринглар! Йўл беринг! Пушт! – деб бақирар эди.

Одамлар ҳам унинг гапига қулоқ солиб, йўл бўшатишарди. Ўйлун илгарилаб борар экан, одамларнинг нигоҳи ўзи томон қадалганини сизди. Кимдир ҳайрон бўлиб, кимдир тушунмагандай, яна бировлар истехзо аралаш тикилиб қолишди. Ўйлун Хучунинг бу ишидан анча ўнғайсизланган бўлса ҳам, ўғлининг олдига бир зумда етиб борди. Ўғли бир тўда зич эркаклар орасида оқ кашқали отининг жиловидан тутиб турарди. Тойчани силашар, ушлаб кўришар, жонивор эса бегона қўлларнинг бехос тегинишидан сесканар, пишқириб ортга тисланиб қоларди.

Онасини кўриб, Темучин бутун вужуди билан унга интилди.

– Кўрдингми? Кўрдинг-а? – деб сўради. Аммо, эркак одам мактанмаслиги кераклиги эсига тушиб, ёлғондакам хўрсинди: – Яна салгина тез келганимда биринчи бўлардим, – деб қўшиб қўйди.

– Мен учун сен шундоғам ғолибсан.

– Бунақа тулпор билан ҳали кўп бор ғолиб бўласан!, – деди кимдир.

– Нимасини айтасан! – илиб кетди яна кимдир. – От эмас, хулақнинг¹ ўзи!

Тўсатдан ҳамма жим бўлиб қолди. Одамлар тисарила бошлашди. Даврага бир неча навкарларини эргаштириб Тўрғутой-Қирилдук кириб келди. Отни назардан ўтказиб чикқач, уйилган қовоғи очилиб, сал юмшади.

– Мен хурсандман, Есугей-баҳодирнинг ўғли, – деди у Темучинга. – Юр, мен сенга кимиз қуйиб бераман.

Ўйлун ўғлининг шундоқ ёнгинасида турган бўлса ҳам, Тўрғутой – Қирилдук ўзини кўрмаганга олди. Унинг бу қилиғи ҳақоратли эди. Темучин ҳам буни тушунди шекилли, онасига ўгирилди.

– Кетдикми, она?

– А-а, онанг ҳам шу ерда экан-да, – деди Тўрғутой-Қирилдук бошини сал қимирлатиб. – Сен ҳали она сути оғзидан кетмаган бола экансан-ку. Темучиннинг кулранг-кўкиш кўзлари қорайиб кетгандай бўлди.

¹ Хулақ – Баҳодир от, баҳодирлар оти.

– Мен ҳазиллашдим, – ғўлдиради Тўрғутой-Қирилдук. Мен сени онанг билан таклиф қилаяпман.

Ўғли билан ёнма-ён борар экан, Тўрғутой-Қирилдукнинг ялтирок шойи ёпинган кенг елкаларига хавотир билан қараб кўйди. Унинг ўғлидан нима истайди? Есугейнинг ўлимидан сўнг Тўрғутой-Қирилдук ўзининг ошналари Сача-беки ва Олтонлар ёрдамида тойчиютлар эли устига ҳукмдор бўлиб олди. Лекин ҳали Уйлунга тегишга журъат қилганича йўқ. Аммо Ўмбахай-хоннинг катта беваси тили билан пўписа қилаётган мана шу Тўрғутой-Қирилдук эканини кўнгли сезиб турарди. Болаларига нима ёмонлик қилдийкин?

Тўрғутой уларни усти ёпиқ аравага бошлаб келди. Унинг соясида ерга намат тўшалган эди. Тўрғутой-Қирилдук ўтириб, кафти билан терчиган бўйинларини артди, хизматкорларга нималардир деди.

Темучин бошини сарак-сарак қилиб, оломон ичидан Жамухани кидирарди. Жамухани кўриши билан от жоловини онасига тутқазиб, чопиб кетди. Кейин улар бирга қайтишди.

Хизматкорлар аравадан кимиз тўла мешни олдилар. Баковул идишларга қуйиб чиқиб, битгасини Ўйлунга, яна бирини Темучинга узатди. Жамухага узатмай, олдидан ўтиб кетди.

– Бу менинг андам, – деди Темучин.

Бовурчи савол назари билан Тўрғутой-Қирилдукка қаради.

– Қуй, – буюрди Тўрғутой-Қирилдук. – Сенинг тутинганларинг кўпми, Есугейнинг ўғли?

– Ҳозирча битта.

– Дўстларинг борми? Мен билан дўстлашасанми?

Темучин кулди.

– Оласичқон айиқ билан дўстлашгани учун ола-була бўлиб қолган экан.

Тўрғутой-Қирилдук кимиздан бир култум ичди. Бўрсилдоқ тепа лаби устида кимиз юқи қолди.

– Энди, қайси биримиз оласичқонмиз?

– Билмадим, – Темучин ҳамон кулимсираб турарди, – лекин мен оласичқон бўлишни истамайман.

– Кўриб турибман. – Тўрғутой-Қирилдук совуқ кўзлари билан Темучинга тикилиб қолди. – Дўстликни совға билан мустаҳкамлаш керак. Мен сенга эгар совға қиламан. Ҳов ана. Кумушдан ясалган.

Эгар араванинг олдидан турарди. Бу оддий эгарнинг ўзи эди. Бурмалари юпқа мис лахтақлар билан қопланган, олд тарафида эса, умуман кераги бўлмаган жойда, учта кичкинагина юлдузча қадалган бўлиб, мана шулар кумушдан эди, холос.

– Яхши эгар экан, – деди Темучин. – Лекин мен уни ололмайман. Ўрнига қайтарадиган нарсам йўқ.

– Отинг-чи? Тўғри, отинг сен ўйлаганча зўр эмас-у, аммо мен хафа бўлмайман.

Ўйлун Тўрғутой-Қирилдукнинг ҳар сўзини мулоҳаза қилар, нима хоҳлаётганини тушуниб олишга ҳаракат қиларди. Фақатгина Темучиннинг отини тортиб олиш учун бўлмаса керак. Лекин тойчоқни ҳам унга бериб қўймайди!

– Бу от Темучинга тегишли эмас, – деди Ўйлун хотиржам бўлишга ҳаракат қилиб, – Есугейдан қолган ҳамма нарса менинг ихтиёримга ўтган, буни биласан. Ўғлим катта бўлса, ўз улушини олади. Ана ўшанда ўзи хоҳласа отини сенга совға қилар.

– Эркакларнинг ишига хотинлар бурун тикмаса-да! – жаҳл билан Тўрғутой-Қирилдук ўрнидан турди. – Ҳамонки аралашдингми, билиб қўй, мен Есугейга ўнлаб от берганман. Қани улар? Нима учун сен, бу ерларга титилиб кетган чопонда келган хотин, сурувлар ва подалар устида хўжайинлик қилишинг керак? Навкарлар, отни олиб қўйинглари!

Навкарлар уларнинг олдига келишди. Темучин отига шарт миниб олмоқчи эди, уни қўполлик билан нари итаришди. У пичоғини чиқарди. Навкарлар эса унинг қўлини қайиришди. Андасини кутқаргани мардона отилган Жамухани ҳам ушлаб олишди.

– Мен сенинг ичак-чавоғингни ағдариб ташлайман! – деб бакирарди Темучин Тўрғутой-Қирилдукка, оёқлари билан навкарларни тепар экан, юзидан қон қочган, кўзлари кутурганидан қоп-қорайиб кетган эди.

– Бўри боласи тишларини кўрсатаяптими? – масхараомуз кулди Тўрғутой-Қирилдук.

Навкарларнинг бири Ўйлууннинг қўлидан жиловни юлқиб олиб, тойчоқни етаклаб кетди.

– Болаларни қўйиб юбор! – қичқирди Ўйлуун, – билиб қўй, хўв, семиз тўнғиз, сен бунинг учун жавоб берасан ҳали. – У навкарларни итариб ташлаб, Темучин ва Жамухаларни илгарилатди. – Кетдик!

– Мен уни ўлдираман! Мен уни барибир ўлдираман! – Темучин орқасига ўгирилиб, мушти билан пўписа қилди.

Навкарлар қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

Одамлар кўз ўнгида бўлиб ўтган бу нарсаларни кўрмагандай, худди ҳеч нарса бўлмагандай турарди.

Эзилган, нотавон Хучу уларнинг кетидан судралиб борар, оҳ-воҳлаганча бидирларди:

– Ёмон бўлди-да! Шунақанги одам билан ёвлашиб қолдик! Энди ҳаммамизга ёмон бўлади.

– Ҳеч нарса бўлмайди, Хучу, ҳеч нарса бўлмайди, – деди Ўйлуун, – ёмон бўлмайди.

Лекин гапираётган гапларига ўзи ҳам ишонмасди. Кўнгли бир ёмонликни сезиб юргани бекорга эмас экан-да.

Улар шу заҳотиёқ уйга жўнашди. Жамуха уларни чўлгача кузатиб бориб, орқага қайтди. Хайрлаша туриб, Ўйлуун унга деди:

– Тўғорилнинг ҳузурига кет. Ким билади, ҳали ўзимиз ҳам унинг химоясини сўраб борамизми.

Ҳамма жим кетар, Темучин тирноқларини ямлаганича нималарнидир ўйлаб борарди. У ҳали-ҳамон ранги бўзарган ҳолида эди. Тўсатдан жиловни тортиб,

– Бу қанақаси бўлди-а, она? – деб сўраб қолди.

Унинг юзида, думалоқлашиб кетган кўзларида шунчалик ғамнок хайратлар муҳрланган эдики, она бечора бирон-бир жавоб беришга ҳам, тасалли беришга ҳам ўзини ожиз сезди.

Уйда эса уларни яна бир ёмон хабар кутиб турган экан: Некун-тойжи кўчиб кетиб қолибди. Соғлиғи ёмонлиги сабабли у тинч ва осуда жойларни излаб кетган эмиш ва энди ўз ўрами билан алоҳида яшар эмиш. Шундай деб кетибди.

Некун-тойжининг соғлиғи яхши эмаслиги тўғри. Аммо ёлғизланиб яшашга уни соғлиғигина мажбур қияптимики? Аввал навкарлар қоча бошлашди. Энди бўлса қариндошлару нўёнлар ҳам кетишади. Некун-тойжи йўлни кўрсатиб қўйди. Доритой-ўтчигин билан гаплашиб оли-

ши керак. Қабила бошлиғи сифатида, у бу ишларга қандай қарар экан? Нима чора кўра экан?

Ўйлуннинг у билан гаплашгиси йўқ эди. Уни илгаридан хушламасди, Есугейнинг ўлиmidан сўнг баттар ёмон кўриб қолди. Эри ўлгандан сўнг, Доритой, одатга кўра уни хотин бўлишга зўрлай бошлади. Бир ўринда мана шу одам билан ётишни ўйлаганининг ўзидаёқ ичи ағдар-тўнтар бўлиб кетарди. Унга Кўкача ёрдамга келди. Шомонга ваҳий кўринибди: Есугейнинг болаларини осмон ўз паноҳига олган эмиш, болаларни фақат Ўйлуннинг ўзи тарбия қилиши керак эмиш. Осмон иродасига қарши чиққан ақлсизларни эса кўнгилсиз халокат кутар эмиш.

Бу ваҳий Кўкачага отаси Мунликнинг даъвати билан келганини Ўйлун сезарди. Нима бўлганда ҳам бу гаплар талабгорларнинг попугини пасайтириб, Доритой-ўтчигиннинг ҳам ховурини босиб қўйди. Шундай бўлса ҳам, – “Осмоннинг иродаси ўзгармас нарса эмас. Мен кутаман.” – деди. Кутяпти ҳам. Эртами, кечми, Ўйлун унинг ёрдамига муҳтож бўлишига умид боғлаб ётибди. Ҳозир ҳам Ўйлуннинг Тўрғутой-Қирилдук билан уришиб қолганидан роса хурсанд бўлса керак.

Лекин, Доритой-ўтчигин хурсанд эмасди. Тўғри, ҳар доимгидек кўзларини қисиб, кулимсираб турар, бироқ у нимадандир чўчиётгани, ичидан безовталанаётганини Ўйлун ҳам сезиб турарди. Ундан тиккасига сўради:

– Сен бир нарсани яширмаяпсанми?

– Мен сенинг хузурингда худди ёзги ўтов сингари очиқман! – У ода-тига кўра бир хингиллаб қўйди-ю, аммо шу ондаёқ ранги ўчди-қолди. – Нимага Тўрғутой-Қирилдукнинг жаҳлини чиқардинг?

– Мен жаҳлини чиқарибманми? – Ўйлун хайрон бўлди. – Ўзи Темучиннинг тойчоғини тортиб олди-ку. Босқинчи, қароқчи у! Мен унинг жаҳлини чиқарган эмишман!

– Топган гапингни қараю, тойчоқ эмиш! Унга Есугейдан қолган ҳамма нарса керак. Аёл бошинг билан сен у билан уришиб юришингга нима бор!

– Сизлар-чи, Есугейнинг укалари нима сизлар эркак эмасмисизлар? Унинг болаларининг тақдири сизларга барибирми?

– Эркаларнинг ҳам боши битта, ягона бўлади. Тўрғутой – Қирилдукнинг йўлида турган одам ўлиши аниқ.

– Лекин мен ҳам, болаларим ҳам унинг йўлини тўсмаяпмиз-ку.

– Есугейга тобе бўлган одамлар, уюрлар-чи? Менинг акам тўплаган бойликларга сен хўжайинлик қилар экансан, у халоватини йўқотади.

– Унга подаларим керак, сенга эса менинг ўзим, – алам билан гапирди Ўйлун.

– Нимага захарингни сочасан? Ҳеч бўлмаса шу пайтда жим турсанг ҳам бўларди.

– Сизларга ўхшабми? Авлодингизни талашяпти, хафа қилишяпти, хорлашяптию, сизлар оғиз очишга ҳам кўрқасиз. Ҳаммаларинг бир бўлиб, Есугейнинг тирноғига ҳам арзимаёсанлар.

– Унақа дема, Ўйлун! – ялинди Доритой-ўтчигин. Мана шу пайтда унинг овозида чинакам аламли оғриқ борлиги билиниб турарди. – Мен нима қила оламан? Нима?

– Мен ҳеч нарса сўрамаяпман ҳам.

– Сен жуда ҳам мағрурсан... Ўйлун, ақлингни йиғ. Менга хотин бўл. Биз Есугейнинг ерларидан нари кетамиз... Кейин бир гап бўлар...

– Сен шомоннинг гапларини эсингдан чиқардингми?

Доритой-ўтчигин ҳафсаласи пир бўлиб, кичкинагина кўлини силтади.

– Бошим кетса ҳам майли!

Унинг бу қатъияти Ўйлуннинг кулгисини келтирди. Доритой-ўтчигиннинг лаблари титраб, бошини эгган кўйи юзини ўгирди.

– Мен сени хафа қилмоқчимасдим, – деди Ўйлун. – Лекин ўзинг биласан-ку, мен ҳеч қачон сенга хотин бўлмайман.

Шу гапдан кейин сал ўтиб, Доритой-ўтчигин овулдан кўчиб кетди. Ўйлун ундан хафа ҳам бўлмади. У нима ҳам қила оларди? Тўрғутой-Қирилдукка тенг бўлиш унга йўл бўлсин?

Ўйлун эртанги кун ваҳимаси билан яшарди. Атрофида ишончли одамлар тобора камайиб борарди... Бундай кетишда яқинда у бир ўзи қолади. Ҳеч қаердан мадад ҳам кутиб бўлмайди. Бу нима ҳаёт! Хонлар ҳам, нўёнлар ҳам, оддий қорачалар ҳам ёмонларнинг зулмию ҳасадидан чора тополмайдилар...

III

Шамоллар увиллаган тепаликда Хучунинг ўтови якка ўзи турарди. Ўтов намати шамол, ёмғир ва офтобда сарғайиб кетган. Мўриси атрофи тутундан қорайиб кетган. Ҳар сафар ўз ўтовига яқинлашар экан, наmatни алмаштириш керак, деб ўйларди Хучу. Яна бир-икки марта кўчишга тўғри келса, наmatнинг увадаси чиқиб кетиши тайин. Булган эса бори йўғи яримта наmatга етадиган жун йиғибди. Ваҳоланки, неча йилдан бери тўплайди-я. Сохибалари жун қирқишаётган пайтда озгина бўлса ҳам ўзи учун яшириб қўйса бўларди-ю, аммо алдаш жуда ноқулай-да. Хучу ростгўй одам. Булган ҳам шундай. Ўйлун эса жуда ҳам яхши хўжайин. Улар Ўйлуннинг подаларини боқишади, қўйлар жунини қирқишади, соғиб беришади. Иш қийин эмас. Сутни бўлса, хоҳлаганингча ич, пишлоқни ҳам истаганингча е. Хоним йўқ демайди. Агар сўраса, наmatга етарли жунни ҳам беради. Аммо, шусиз ҳам қийналиб турган хўжасидан ҳозир буни қандай сўрайди... Ҳечқиси йўқ, ўтов ҳали туриб беради. Ўтов асосий масала эмас. Уғли касал бўлиб қолди, мана бу ёмон.

Ўтов олдида уни Булган кутиб турган экан.

– Хўш, нима гап? – сўради у.

– Шомон билан гаплашдим. Келаркан.

– Қайси шомон билан гаплашдинг? – яна сўради Булган эгардан бўшатар экан, отнинг терчиган жойларини енги билан артиб.

– Кўкача келади.

– Ёши улугроқ бир шомонни гаплашсанг ҳам бўларди.

– Унақаси қўй берсанг келади. Қўйларинг кўпми?

– Нима деяганингни биласанми! Сенга қўй эсиз! Ўғлингга ачинмайсанми?

Албатта, Хучу ўғлига ачинади. Лекин қўйдан айрилгиси келмайди-да. Қўйлари бор-йўғи саккизтагина. Бу унчалик ёмон эмас. Илгарилари биттаям қўйи йўқ эди. Бироқ саккизта дегани бу саккиз юзта дегани эмас-ку. Ҳатто саксонга ҳам эмас...

– Сен, Булган, Кўкачани билмайсан. У жуда яхши шомон. Ҳамма шунақа дейди. Унинг исми ҳам энди бошқача айтилади – Теб-тангри. Ай-

тишларича, у ўзининг оқ отида ҳар кеч осмонга кўтарилар эмиш. Кўкача ўғлимизни даволайди, мана кўрасан! Ўзи қанақа, ўғлимиз, тузукми?

– Ухлаяпти. Шомон қачон келар экан?

– Бугун. Мен обога¹ бориб келаман. Анчадан бери бу жойнинг рухларига қурбонлик қилмовдик. Яна ғазабга келиб ўтиришмасин.

Булган ўтовдан бир бўлак пишлок олиб чиқиб берди.

– Аввал қорнингни тўйдириб олсанг бўларди.

– Олдин ўзи еб олиб, кейин рухларни тўйдирарканми, одам? Гапиравераркансан-да!

– Овулда нима гаплар?

– Яхши гап йўқ. Хонимнинг одамлари жуда кам қолибди. Қолганларини эса Тўрғутой-Қирилдук кўрқитаётган эмиш.

– Буларнинг бизга қизиғи йўқ.

– Ҳали номаълум. Бўпти, мен кетдим.

Хучу ялангликка тушди, уни кесиб ўтиб, ўша ердаги унча баланд бўлмаган тепа устига чикди. Унинг орқасида ҳам худди ғижим наमतга ўхшаш ғадир-будур сахро ястаниб ётарди. Узокда, деярли осмон билан бирлашиб кетган мовий рангли Бурхон-Холдун тоғи кўриниб турарди. Тепа устида от ёли сингари пишиқ ва қаттиқ чалов – хилгана ва кул-ранг шувоқ буталари – оя ўсиб ётарди. Бу ерда қадим замонлардан бери сақланиб келаётган тош ва тупроқдан ясалган дўнгалак бўлиб, унинг атрофини беозор ўтлар ва темираткилар қоплаб олган эди. Дўнгалакнинг қоқ тепасига қилич ва найза қадалган. Найзанинг сопи йиллар синовларига бардош беролмай чириб кетган, қиличнинг сопи ҳам тиғи занглаб кетганидан қизғиш тусга кириб қолган.

Хучу курукшоқ чаловдан териб, дўнгалак устида олов ёқди. Чалов султ ёнар, қуюқ тутун устунга ўхшаб осмонга ўрларди. Хучу пишлокни майдалаб, авайлабгина гулхан устига ташлади. Бошини қуйи солди. У рухлардан билиб-билмай уларнинг тинчини бузганлиги учун узр сўради; бу ерларда у на амаллари, на сўзлари ва на ўйлари билан ёмонлик қилмай яшашга сўз берди; бу ерларда ҳар доим баланд майсалар ўсишини, булоқ сувлари эса ҳеч қачон тўхтамаслигини сўраб илтижо қилди. Ёниб тугаётган чалов шохчаларини тўғрилар экан, у олов худосига ҳам юзланди: “Галахон, э-ҳе, сен одамларга ёруғлик ва ҳарорат ато этасан, давлат ва бахт берасан, ёвузликни йўққа чиқариб, макрларни фош қиласан, инсон тани ва вужудини поклайсан, сен ўзинг поклик рамзисан, мени ҳам, менинг Булганим ва ўғлим Тайчу-Қурини ҳам ўзинг бахтсизликдан асрагин.” Сўрайдиган бошқа ҳеч нарсаси қолмади, шекилли. Унинг турмуши унчалик ҳам ёмон эмас. Есугейга хизмат қилишни бошлаганида ҳатто оти ҳам йўқ эди. Энди бўлса учта оти, саккизта қўйи бор. Ишқилиб, осмон унинг хўжасини ўзи ҳифзу ҳимоясига олсин-да!

Оловни қайтадан тўғрилаб ёндирди-да, энди у Ўйлун учун ҳам ибодат қилди ва шундан кейингина туриб ўтовига қараб юрди.

Кўкача қош қорайганда келди. Ранги ўчган, терлаганидан сочлари хўл бўлиб кетган Тайчу-Қурини кўздан кечиргач, тўрвасидан ой ва қуёш суратлари чизилган чилдирмасини олди. Эгнига ҳар жой-ҳар жойига кўнғироқчалар илинган либосини кийди, ўчоққа қандайдир ўтлардан ташлади. Ўтовни ўткир ва хушбўй ис қоплаб олди.

– Энди, сизлар кетинглар.

Эшик ўрнини яхшилаб ёпди. Бироз ўтиб ичкаридан секин-аста ури-

¹ Обо – қадимги мўғуллар рухларга сиғиниб, олов ёқиб ибодат қилиш учун танлаб олган тепа-ликлари.

лаётган чилдирма, паст товушда бир нималар айтаётган шомоннинг овозлари эшитилди. Хучу Кўкача шомон нималар деяётганини эшитгиси келиб, бутун диққатини унинг товушига қаратса ҳам, узук-юлук сўзлардан бошқа ҳеч нарса пайқай олмади.

– Ёвузлик руҳи Элийе... қуш тимсолида кўринасан-у... Осмонда парвоз қиласан... Дард ва изтироблар...

Чилдирма зарблари борган сари тезлашиб бориб, резга айланди, шомон ҳам энди гапириш ўрнига сўзларни бақриб айтарди. Чилдирманинг тинимсиз тараклаши ва шомоннинг хирилдоқ овозидан Хучунинг кўнгли беҳузур бўлиб кетди. Бирдан ҳаммаси тиниб қолди. Лекин шомон ҳадеганда эшикни очавермасди. Чиқиб келганида эса, уни таниб олиш қийин бўлди. Қорачиклари кенгайиб кетган каттақон кўзлари пирпираб, чарақларди.

– Қўйни сўй. Думи оқ-қора қўйингни сўй, – деди у.

– Менда унақаси йўқ. Ўйлул хотуннинг сурувида бунақаси ҳам, бошқачалари ҳам бор. Мен бориб сўраб келаман...

– Сўй деяпман, сенга! – сабрсизлик билан унинг гапини бўлди шомон. – Ўйлул билан мен ўзим гаплашаман.

Шомон қўйнинг жигарини суғуриб олди-да, Тайчу-Қурининг шишиб кетган ўнг биқинига боғлади. Бола шомоннинг ҳар бир ҳаракатини хавотир билан кузатиб турарди, йиғламасди ҳам, инграмасди ҳам. Хучу мағрурланиб хаёлидан ўтказди: “Қойилман, азаматим...”

Бир оздан кейин шомон жигарни ечиб олди-да, оловга ташлади. Тайчу-Қури шу заҳотиёқ уйқуга кетди. Чуқур-чуқур олаётган нафаси бир текис эди.

Ўтга ташланган жигардан пишган гўштнинг ҳиди келиб кетди. Хучу йўл-йўл оқ ёғлар оралаган ним пушти ранг гўштга қараб қўйди-ю, наҳотки шуларнинг ҳаммасини ҳам ўтга ташласа, деб ўйлади. Сабри чидамай сўради:

– Гўштни нима қиласан?

– Гўштни қозонга ташла. Овқатланамиз.

– Булган, катта қозонни олиб кел! – Хучу шодон қичқирди. – Сен яхши шомонсан, Кўкача!

– Мен Теб-тангриман, – эринибгина уни тузатиб қўйди шомон.

У қўлини боши остига қўйиб майса устига ёнбошлади, кўзларини осмонга тикиб, ўзи ором ола бошлади. Унинг боши узра чивинлар гўнғиллар, оппоқ капалак гутули-чориғи устига келиб кўнди-ю, шу заҳоти кўркиб яна қанот қоқар экан, шомоннинг оёқ кийимига қанотларидан оппоқ чанг тўкиб кетди.

– Сезишимча, даволаш осон иш эмас экан, – деди Хучу шомонга қайишган бўлиб. Бир зум ўйлаб туриб қўшимча қилди: – истасанг, сенга битта қўй бераман.

Билдирмайгина хўрсиниб қўйди. Қўйдан ажрагиси йўқ эди.

– Қўйингни нима қиламан? Мен қушдай яшайман.

– Шунақа оғир иш қилдинг-ку, ҳеч нарса олмайсанми? Йўқ, сен қўйни олгин! – Шомоннинг қўйдан воз кечганлиги Хучуни қувонтириб юборди ва у энди ўзига ўзи сахий кўрингиси келиб кетаётганидан шундай деди.

Теб-тангри Хучуга бошини ўгирди, уни бошдан-оёқ кўздан кечириб чиқиб:

– Ундай бўлса менга отингни бера қолмайсанми? – деди.

– Отимни? – довдиради Хучу.

– Ҳа-да, отингни. Мен ёвуз руҳларни қувиб чиқардим. Ўғлинг узок яшайди.

– Аммо отни сенга бериб юборсам, у отсиз қолади-ку.

– Керак эмас отинг, тентак одам! От керак бўлиб қолса, сенга ўхшаган одамлардан сўраб ўтирмайман.

Хучу хотиржам бўлди. Гўштни бўлаклаб қозонга ташлади. Оловга яқинроқ ўтирди. Мазали овқат илинжи, ўғлининг тез даво топиши уни яйратиб юборган ва у шу тобда буюк, катта нарсалар ҳақида гаплашгиси келиб кетди.

– Қайси руҳлар кўп экан? Ёвузларими ёки хайрихоҳларими? – сўради у.

– Одамларнинг-чи? Уларнинг қанақалари кўпроқ?

Бу ҳақда у ҳеч қачон ўйламаган экан.

– Билмасам, – деди шомон, бироз ўйланиб, фикрини билдирди:

– Ёвузлари унчалик кўп эмас. Аммо битта ёмон одам юзлаб, минглаб яхши одамларнинг ҳаётини чиппакка чиқариб юбориши мумкин, – деди Теб-тангри.

Хучу Тўрғутой-Қирилдук ҳақида ўйлаб кетди. Бунақаси истаганча одамни бахти қаро қилиши мумкин.

– Тўғри! – деди Хучу хўрсиниб. – Қанчалик тўғри гапираётганингни биласанми, Теб-тангри? Қандай қилиб одам шунақалардан ўзини ҳимоя қилиш мумкин?

– Ёвуз руҳлар ҳам, ёвуз одамлар ҳам бир нарсага ишонишади – кучларига. Шунқорнинг ўлжаси ўрдакчалар бўлиши мумкин, аммо эркак ўрдак эмас.

Улар ўтовнинг ичида овқатланишди. Теб-тангри оз-оздан ерди. Бир қозон пишган гўшт турганида қандай қилиб одам кичкинагина гўшт бўлаги билан қаноатланиши мумкинлигига Хучунинг ақли етмасди. Унинг ўзи шошилиб овқатланар, суякларни тозалаб чайнар, ичидаги илигигача сўриб оларди. Дам олиб, дам олиб, суҳбат орасида у қоқ тунгача тинмай ейиши мумкин эди. Бироқ, зиёфат кутилмаганда узилиб қолди. Ўтов олдига уч чавандоз от чоптириб келди. Улар отдан тушмасдан Хучуни ташқарига чақирди. У чиқиб, остонада тўхтади.

– Яхши одамлар бўлсангиз, ичкари киринглар. Қозонимда лик тўла гўшт.

Улар такаллуф учун миннатдорлик ҳам билдиришмади.

– Сен кимнинг чўпонисан?

– Мен Есугей-баҳодирнинг бевасига қарашли подани боқаман.

– Эрталаб туриб, кўчингни йиғиштир-да, Ўнон бўйлаб пастга қараб юр. Сен энди Тўрғутой-Қирилдукнинг чўпонисан.

– Қўйлар-чи?

– Э, калласи йўқ! Илгари Есугейга тегишли бўлган ҳамма нарсани олиб, унга от ва аскарлар бериб турган нўёнларга қайтаряпмиз.

– Хўп, аммо ҳеч ким унга қўй бермаган, – деди Хучу. – Бу қўйларни у татарлар нутуғларидан ҳайдаб келган.

– Маҳмадоналик қилма! – деб бақирди отликларнинг бири.

– Сол, уни! – ғазабга олди наригиси.

Учинчиси индамай қамчиси билан Хучунинг елкасига туширди. Зарба унчалик қаттиқ тегмади-ю, аммо у яна бир қамчи тушиб қолишидан кўрқиб, оҳ-воҳлаб, орқага тисарилди.

Ўтовдан Теб-тангри отилиб чиқди-да, секингина:

– Йўқолларинг бу ердан, сассик каламушлар! – деди.

Хучуни қамчилаган отлик яна қамчисини тепага кўтарган эди, ўртоқларидан бири унинг кўлини туширтириб, огоҳлантирди:

– Бу шомон!

– Сизлар кимнинг одамларисиз? – сўради Теб-тангри.

– Тўрғутой-Қирилдукнинг. Биз унинг буйруғини бажаряпмиз.

– Кетинглар.

Улар кетишди. Биттаси орқасига ўгирилиб:

– Биз эртага яна қайтамыз. Билиб ол, чўпон, эрталабга тайёр бўлиб тур. Буйрукни бажармасанг, калтакланасан, – деди.

Теб-тангри шу заҳотиёқ отини эгарлашга тушди.

– Овулга кетяпсанми? – сўради Хучу. – Мен ҳам бораман.

Тун қоронғисида улар овулга етиб бориб, Ўйлунни уйғотишди. Улар нима гапиришган бўлса, Ўйлун ҳаммасини хотиржамлик билан эшитди, хайрон ҳам бўлмади.

– Бор, отанг билан бобонгни чакириб кел, – деди у Теб-тангрига. Сен-чи, Хучу, ўтовларни айланиб чиқиб, эркакларни бошлаб кел. Кейин бошқа отни эгарлагин-да, атрофдаги овулларга ҳам бориб кел. Эрталабга ҳамма эркаклар шу ерда тайёр туришсин.

Туннинг қолган қисмини Хучу овулма-овул от суриб ўтказди. Қайтиб келганида тонг ёришган, куёш кўтарилган эди. Ўйлуннинг ўтови олдида одамлар тўпланиб туришарди. Барча хоҳловчиларга қурол таркатилди. Хучу ҳам қилич, найза ва камон олди. Одамлар хавотирга тушиб, бир нималарни гаплашишар, энди нима бўлиши ҳақида тахминлар қилишарди. Ўтовдан Мунлик, Чарха-Эбуген ва Ўйлунлар чиқиб келишди. Ўйлун тинчиб қолган одамларни кўздан кечирди.

– Есугейнинг навкарлари, аскарлари ва чўпонлари! – деди Ўйлун, – сиз ҳамма вақт душманларимизга қарши мардона жанг қилиб келгансиз. Энди Есугей йўқ ва баъзи одамлар бизни бутунлай ҳимоясиз, шунинг учун бемалол зўравонлик қилса бўлади, унинг етим фарзандларини бемалол талаш мумкин, деб ўйлашмоқда. Ахир, биз кўрқувга тушган қўйлар подаси эмасмиз, талончиларга индамай қараб турмаймиз! Мен ўзим сизлар билан ёнма-ён жанг қиламан... – У ўгирилиб, Мунлик кўтариб турган учта кўтоснинг думлари илинган туғга қаради. – Бирон марта ҳам қўлдан тушмаган Есугейнинг байроғи номуссиз талончиларни енгилганимизда бизга мадакор бўлади.

Ўтовдан бир қўлида товоқча кўтарган Теб-тангри чиқиб келди. У идишга аллақандай дуолар ўқиб, ичидагини туғга пуркаб сепди. Шу билан ҳамма отини чоптириб кетди. Тунни ухламай ўтказгани, ҳам чарчоқ, ҳам тонгги изғирин боис, Хучунинг баданини енгил титроқ босди. Аммо ҳозир унга иссиқ ўринга кириб ётишни буюришганида, у асло кўнмаган бўларди. У яна ўзини жангчидай ҳис қилди. Оғир қиличи белбоғини пастга қараб тортиб турар ва бундан у ўзини жуда эътиборли кишидай ҳис қиларди. Хучу бекасининг яқинида от чоптириб борар экан, гўё Ўйлун ўзининг синглицидай, ич-ичидан ғурурланиб борарди. Ўйлуннинг нозик қўллари жиловни маҳкам тутиб борар, белида калтагина қайрилма қилич, беваларча қалпоғи пешонасига тортиб бостирилган. Унинг юзини қаритиб турган ажинларини айтмаса Ўйлунни ёш аскар деб ўйлаш мумкин эди.

Кун ярмига етганда узокдан чанг-тўзон кўринди. Ўйлун от жиловини тортди. Сал ўтиб, маълум бўлдики, тўзон кўтарган ўзларининг қўй подалари ва от уюрлари экан. Уларнинг кетидан юк ортилган отлар ва араваларни етаклаб кетаётган чўпонлар, уларнинг оилалари, чор атрофдан эса қуролланган чавандозлар уларни қуршаб кетишарди. Хучунинг

юраги тубида бир нима сирқираб кетди. Қаердадир, шуларнинг орасида унинг аёли – Булгани, касал ўғли Тайчу-Кури, эскигина ўтовию шахсан унинг ўзиники бўлган саккизта кўйи ҳам бўлса керак.

Хавотирни сезган отликлар тезликда бир жойга тўпланиб олишди. Ўйлун одамларини тўхтатди-да, келишувга Чарха-Эбугеннинг ўзини юборди. Музокаралар жуда қисқа бўлди. Отнинг бўйнига ёнбошлаб олган қария тезда орқага қайтди. У ўнг кўли билан кўкрагини босиб турар, бармоқлари орасидан эса, қон силқиб турарди.

– Улар менга найза уришди...

Чол мана шу сўзларнигина айтиб улгурди. Хушидан кетиб ерга ағанаб тушаркан, уни пиёдалар қўлларидида ушлаб қолишди. Оломон орасида норози хитоблар эшитила бошлади. Ўйлун қайрилма қиличини кинидан чиқариб боши узра кўтарди.

– Ўз биродарларига қўл кўтарганларга лаънатлар бўлсин!

– Уларни чопиб ташлаш керак! – дея ҳайқирди Хучу ҳам ўз овозини ўзи танитай.

Ҳайқирик ва лаънат сўзлари ҳис-туйғуларини қизитиб, ҳаммалари олдинга ёпирилишди. Тўрғутой-Қирилдуқ навкарлари шу заҳотиёқ от бошларини буриб чекина бошлаб, йўлакай, нишонга ҳам олиб ўтирмай бир-икки камондан ўқлар узиб кўйишарди. Хучу ҳар дақиқа ўзини қалқон қилишга шай бўлиб, Ўйлуннинг ёнидан чекинмай борарди. Фавқулодда, визиллаб келган бир ўқ қирсиллаб Хучунинг кўкрагига санчилдию гуллар ва майсалардан ола-була бўлиб ётган ерга ағанади. У тез туриб кетмоқчи бўлди, аммо бошини ҳам кўтаролмади. Шундоққина кўзи олдида от туёғи остида янчилган қизғалдоққа кўзи тушди. Бу Хучунинг кўзлари кўриб қолган сўнгги нарса эди.

(Давоми келгуси сонда)

* * *

*Авлиёнинг баридан ҳар ким тутиб кетолмас,
Чунки нафсин баҳридан ҳар ким ўтиб кетолмас.*

* * *

*Битта қанот билан учган эжонзот йўқ,
Оловнинг боласи ловулаган чўғ.*

* * *

*Кун ёнида тун турар, тун ёнида кун юрар,
Ҳар иккиси Оллоҳдан умр сўраб ун урар.*

* * *

*Ҳар ниҳолнинг кўзи бор, муроди бор англасанг,
Илдизиди сув сўрган зурёди бор англасанг.*

Маҳмуд ТОИР

Александр Сергеевич ПУШКИН

(1799–1837)

АНЖЕЛО

Достон

*Рус тилидан
ҲУМОЮН
таржимаси*

“Пушкин мангу яшовчан ва доимий ҳаракатдаги, бир нуқтада тўхтаб қолмайдиган, яъни интиҳо билмайдиган, балки жамият онгида мунтазам ривожланиб борадиган ҳодисалар сирасига киради. Ҳар бир давр улар (ҳодисалар – тарж.) ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини айтади, уларни қанчалар тўлиқ тушунишган бўлсалар ҳам ўзларидан кейинги даврларга янада янгироқ ва ҳаққонийроқ фикрларни қолдиради, ҳеч бир давр ҳеч қачон ҳаммасини айтиб тугата олмайди...” деб ёзган эди В. Белинский “Рус адабиёти 1841 йилда” мақоласида.

А. С. Пушкин рус адабий тилининг асосчиси, рус адабиётини юксакларга олиб чиққан “Россиянинг пешқадам шоири”, (у ёши йигирмадан ўтгандаёқ бу шарафли номга сазовор бўлганди) ҳаётлигидаёқ даҳолик мақомини олган ижодкор сифатида рус адабиётида реализм ва халқчиллик тамойилларини, қатор адабий жанрларнинг шаклланиши ва тараққиётини амалга оширди.

Пушкин ижоди жаҳон адабиёти ривожига, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга. Шунингдек, улуғ шоирнинг шаклланишида ҳам Ғарбий Европа адабиётининг таъсири катта. Жумладан, Шекспир ижодини ғоят қадрлаган ва ундан самарали фойдаланган Пушкин “Борис Годунов”, “Моцарт ва Сальери”, “Хасис рицар”, “Ханжар”, “Қалмиқ қизига”, “Сонетлар”, “Буюк Пётрнинг хабаши”, “Бекат назоратчиси” каби қатор драма, қисса ва шеърларида буюк драматургдан илҳомланганлиги сезилиб туради. Бу, айниқса, “Анжело” достонида яққол намоён бўлган.

Вильям Шекспирнинг “Чорага чора” комедияси таъсирида яратилган “Анжело” достони асрлар давомида кўплаб адабиётшунослар ўртасида мунозараларга сабаб бўлган, аммо энг асосийси, Пушкиннинг ўзи бу асарини юқори баҳолаб дўсти Нашокинга қуйидаги сўзларни айтганлиги манбалардан маълум: “Бизнинг танқидчилар бу пьесага эътибор қаратмадилар ёки улар бунини менинг бўш асарларимдан бири деб ўйлаптилар, бундай ҳолда мен умуман яхши нарса ёзмаган бўламан” (Бартенев П. И. “Рассказы о Пушкине”. М., 1925. 47 б.). Албатта, бу сўзлар буюк шоирнинг нафақат ўз асарига, балки Шекспир ижодига бўлган муҳаббатини ҳам англатади.

* Манба: Пушкин А.С. Собрание сочинений в 10 томах. Том 3. Поэмы. Сказки. –М.: ГИХЛ, 1960.

Достоннинг ёзилиш тарихи ўзига хос. Даставвал, 1833 йилда Шекспирнинг “Чорага чора” комедиясини “Отелло”, “Гамлет” каби дурдоналар қаторига қўйган Пушкин уни таржима қилишни режалаштиради. Ҳатто, комедия муқаддимасидан йигирма олти сатрни инглиз тилидан рус тилига ўгиради ва иш тўхтаб қолади. Аммо ўша йили 27 октябрда, Болдинонинг ижодий сермахсул кузида “Анжело” достони ёзиб тугатилади, яъни Шекспир комедияси сюжетидан фойдаланган ҳолда, таржиманинг ўрнига янги бир асар юзага келади. Мазкур асар “Мис чавандоз” достони билан бир вақтда ёзилган ва ғоявий жиҳатдан бир-бирига яқин.

Шекспирнинг “Чорага чора” комедияси воқеалари Вена шаҳрида бўлиб ўтса-да, аслида итальян халқ оғзаки ижоди новеллалари заминидан яратилган. Балки шу жиҳатидан Пушкин драмани шеърини қисса тарзида ёзади ва ундаги воқеаларни Италия заминига қайтаради. Асарда илгари сурилган муаммолар ўша давр Россияси ҳукуматида дахлдор бўлиб, унда ижтимоий-сиёсий муаммолар ўртага ташланган, хусусан, рус танқидчилари бу асар “декабристлар” воқеасига дахлдор деб ҳам ҳисоблайдилар.

Ҳаётини воқеаларга бой, қизиқарли достонда (бу асарни айни вақтда шеърини қисса, эртак, новелла деб ҳам аташ мумкин) меҳр-шафқат, эзгуликни ёқлаган подшоҳ ҳақидаги орзулар, вафо-садоқат, ҳалоллик каби ғоялар улуғланади. Аслида ҳам Пушкиннинг орзуси – меҳр-шафқатли ҳокимият эди. Умр бўйи подшоҳлик билан келиша олмаган шоир ижодидан бу асосий мавзулардан бири бўлган.

Муҳими шундаки, асар халқчил, содда, ҳазил-мутойиба оҳангида ва миллий руҳда яратилганлиги билан ўқувчилар кўнглига йўл топа олади.

Таржимон

I

*Италия кентларидан биттасида, бахтиёр
Қадимда ҳукм сурган меҳрибон Дук, нуроний,
Ўз халқининг болажон отасидай, беозор,
Тинч-тотувлик, адолат, санъату фанга ҳомий.
Аммо олий ҳокимият бўшлиқни суймас, зинҳор.
У бўлса яхшиликка ортиқча кўнгил қўйди.
Халқ ундан тап тортмасди, балки юракдан суйди.
Ҳукмидаги қонунлар мудраб қолди, бемадор
Қартайган йиртқич каби ов қилмоққа ярамас.
Кўнгилчан Дук ҳис этиб, буни холис, безараз
Гоҳ пушаймон бўларди. Кўрди, нохуш дараклар,
Кундан кунга бободан баттар набира феъли,
Сут берган сийналарни тишляпти гўдаклар.
Қўлини қовуштирган одил суд бефарқ ўтар,
Ноинсофнинг бурнига бир чертиб қўйса нетар!?*

II

*Дам-бадам кўнгилчан Дук, хижолату пушаймон
Тиклолмай издан чиққан тартибни ночор, ҳайрон;
Аммо қандай? Ёвузлик ошкора, эл бепарво,
Суднинг сукути гўё аломатидай ризо.
Кимнидир бирдан дорга тортмоқлик – бергай фириб*

*Ва галати бўларди – бошқалардан айириб,
Ким ўзи уни аввал эркалатиб, қўллади,
Нима қилиш керакдир? Дук сабр-ла ўйлади:
Фикрлади, ниҳоят, қарор қилди: бир муддат
Олий ҳокимият юкин бергай ўзгага фақат,
Токи янги ҳукмдор янгича жазо берсин,
Шитоб тартибга солсин, бўлсин қаттиққўл, кескин.*

III

*Анжело бўлар эди, моҳир ва пишган жуда
Ҳокимлик санъатида, бу бешафқат удумда,
Иида, таълимда ҳамда амалларда чиниққан,
Қатъий феъл-хўйи билан эл ичра донги чиққан.
Чеклаган ўзин қонун чегарасида маҳкам,
Қиёфаси хўмрайган, иродаси мустаҳкам;
Қария Дук ўшани ўрнига тайин қилди,
Қаҳр-ла қуроллади, марҳамат тўнин илди.
Чекланмаган ҳақ-ҳуқуқ ато этди, юкуниб.
Ўзи бўлса, диққатпаз эътибордан чекиниб,
Халқ билан хайрлашмай, incognito¹, ёлғиз
Қадимги аъён каби кетди, оламда изсиз.*

IV

*Анжело бошқарувни дастига олган ҳамон,
Тартиб тамом ўзгарди, бир лаҳзада бўлди ҳал,
Занглаб қолган занжирлар шақирлаб ўша замон,
Қонунлар кўтарилди, офатга солиб чангал.
Ваҳимадан жим қотган лиқ тўла майдон сари
Жума кунлари ўтди қатл маросимлари.
Халқ қулогин чимчилаб, чиқардилар овоз, сас
Ва айтишиди: “Эҳ-ҳе! Бу аввалгига ўхшамас”.*

V

*Унут бўлган қонунлар орасида у пайтлар
Бир ёвузи бор эди; ўша қилинди эълон:
Бевафо эрга – ўлим! Бу ҳукмни, алҳазар,
Шаҳарда ҳеч бир кимса эшитмаган ҳеч қачон.
Хўмрайган Анжеломиз қонунлар уюмидан
Истаб топди – қўрқитиб шаҳарнинг шўх ёшларин
Ижро учун, деб яна жар солди, ёйди бирдан,
Ёрдамчиларга сочиб кўнглидаги гашиларин:
– Ёвузликни қўрқитиш вақти етди. Талтайган
Халқда айрим одатлар ҳуқуқдай сайланибди.
Қонуннинг атрофида шитилаб – у шалпайган
Эснаган шер гирдида сичқондай айланибди.
Қонун латта қўриқчи бўлмасин-да далада,
Қушлар ўтириб кетар ошкора-ю панада...*

¹ Incognito (ингл.)яширин, сирли равишда.

VI

Анжело тутумидан шаҳарга келди офат,
 Атрофда норозилик, йигитлар қаҳ-қаҳ отди.
 Ҳазилмас, осмон-фалак тўралар топмай шафқат,
 Тубсизлик сари аста сирғалиб кетди, ботди,
 Энг аввало болтанинг тигига бўлди дучор
 Бепарво Клавдио, оқсуяк йигит, ночор.
 Темирни қизигида босмоқлик илинжида
 Жазманини хотин деб олмоқчи эди илдам,
 Нозанин Жульеттани аврашга улгурди ҳам,
 Унатганди никоҳсиз муҳаббатнинг пинжида.
 Бахтга қариши, оқибат ошкора бўлди бари;
 Ёш ошиқу-маъшуқни фош этди гувоҳлари,
 Иккисини ҳам судда шарманда қилдиларким,
 Ва йигитга ўқилди қонун бўйича ҳукм.

VII

Бахтиқаро эшитгач кутилмаган ҳукмни,
 Бошини ҳам қилганча қайтиб кирди қамоққа,
 Ким учраса йўлида ёзғирди ёш тутқунни
 Ва у аччиқ бўзлади. Қаршисидан шу чоқда
 Луцио чиқиб қолди, бепарво ишратпараст,
 Бесубут алдамчи-ю, андак хайрихоҳ, фақат.
 – Дўстим, – дер Клавдио, – ёлбораман! Йўқ дема:
 Монастирга, опамнинг ёнига кир, айт, мана,
 Ўлимга маҳкумлигим; мени қутқарсин тезроқ.
 Майли, таниш-билишига ёлбориб кўрсин озроқ
 Ёки ўзи ноибнинг ҳузурига кирса ҳам.
 Луцио, хўп ақлли, маҳоратлидир опам,
 Забондан Худо берган, ишонтирар, тили бол,
 Ҳатто гапсиз, ёшликнинг нола-фигони, алҳол
 Юмшатар тош кўнгилни,
 – Ижозат бер, мен борай, –
 Деганча ишратпараст, монастирга эринмай
 Тўппа-тўғри йўл олди.

VIII

Навниҳол Изабелла
 Ўша пайт ўтирарди катта роҳиба ила.
 Бир кундан сўнг соч қириб, бўлмоқчийди роҳиба,
 Шу ҳақида сўзларди унга катта соҳиба.
 Луцио тақиллатди ва кирганди ногаҳон
 Панжаранинг олдида уни қаршилаб ҳайрон
 Салкам роҳиба дейди:
 – Сизга ким керак, бўтам?
 – Бир қиз (ол ёногингиз кўриб хулоса этсам,
 Ишонаман, бўй қизсиз асли, ўзингиз, фақат)
 Гўзал Изабеллага, айтармисиз шу фурсат,

Бахтиқаро укаси юборганди, тез, бандман?
 – Бахтиқаро?.. Нимага? Унга не бўлди? Сўзланг,
 Мен унинг опасиман!
 – Йўқ, ростданми? Хурсандман.
 Бор умиди сиздандир. Гап шуки, буни қаранг:
 Укангиз қамоқдадир.
 – Нега?
 – Негаки ўзим
 Ташаккурим билдирдим, ахир, қадрдон дўстим,
 Унга бошқа жазонинг ўзи йўқ аслида ҳам.
 (Шунда у бошдан-оёқ баён қилди, қўймай кам,
 Андак оғир ботса-да, андишасизлик, уят,
 Ёшгина роҳибани қийнаса ҳам ҳамият,
 Диққат билан тинглади ҳаммасини гўзал қиз,
 Ғазаб ва уят ҳиссин чучмал тантиқлигисиз.
 Қалби мусаффо эди, шаффоф шарму ҳаёси.
 Довдирата олмасди сирли йигит дунёси,
 Ҳовлиқма ва бемаъни гап айтиб бекор, толди.)
 – Энди, – сукут қилди у – фақат ёлворини қолди,
 Анжелонинг кўнглини юмишатсин, дер укангиз.
 – О, Худойим, – жавобан дер роҳиба, – қарангиз,
 Мен қачон гапим билан наф кўрибман дунёда!..
 Шубҳам йўқ, қурбим етмас бу ишга, мен афтода..
 – Шубҳалар бизга душман, – деди йигит қизиққон, –
 Сотқинлар омадсизлик билан қўрқитиб чандон,
 Ҳақиқий эзгуликнинг йўлини тўсгай мудом.
 Анжелого йўл олинг, билиб қўйинг мен кафил,
 Агар аёл тиз чўкиб, сўраса очиб кўнгил
 Эркак киши олдида ёлбориб, йиғласа қон,
 Худди тангри мисоли тилагин этгай инъом.

IX

Рухсат олиб оқила муҳтарам онасидан,
 Тиришқоқ Луцио-ла ноиб томон олди йўл
 Ва тиз чўкиб пойига ношуд ука дастидан
 Ёлворди айбин сўраб, ҳукмдорга чўзиб қўл.
 – Эй, қиз, – деди жавобан, шафқатсиз ноиб шу дам, –
 Уни қутқариб бўлмас; укангнинг кунни битган;
 Катл этилар бешак!
 Изабелла қон йиглаб
 Ғамгусор бошин эгиб, қайтганди юрак тиглаб,
 Марҳаматли Луцио йўлини тўсди аммо.
 – Шунчаки чекинмангиз, – пичирлади ошно,
 – Яна бир бор ёлворинг, пойига бош урингиз,
 Тўнин баридан тутинг, хўнграб, кўз ёш қилингиз,
 Аёлларнинг бор макрин ишга солинг-да чаққон,
 Дадил шундай қилингиз. Сиз-чи, жуда совуққон.
 Худди игна ҳақида гап боргандай орада.
 Албатта, шундай бўлгач, топилмайди чора-да.
 Сустлик қилманг-да, ахир!”

X

Қиз яна қайтди йўлдан
 Яна ибo-ҳаё-ла илтижо қилди дилдан,
 Бағритош қонунларнинг содиқ, чин посбонига.
 – Менга ишон, – дейди қиз, – на шоҳнинг фармониға,
 На ноибнинг қиличи, на ҳакам духобаси,
 На саркарда ҳассаси – барчасин дабдабаси
 Ҳукмдорларга зийнат беролмайди ҳеч бири
 Марҳамат, шафқат каби. У улуглар кўк сари.
 Агар асир бўлсанг сен, ҳукмдор бўлса укам,
 Клавдио ўрнида, ўлиб кетармидинг сен,
 Аммо укам бешафқат бўлмас эди, сенга тенг...

XI

Қизнинг ёзгиришидан газабланган Анжело,
 – Тинч қўй мени, илтимос – деди аста шу асно.
 Аммо сипо бўлиб қиз, яна дадил ва жўшқин
 Сўзларди борган сайин. Қиз дейди:
 – Ўйлаб кўргин,
 Ўйла: гар ўша одил куч бизлар – осийларни
 Авф этса, таскин берса, ҳукм қилса, бўларми
 Шафқат қилмай; айтгин-чи, ҳолимиз не кечарди?
 Ўйла – шунда меҳр сасин юракдан тинглагайсан,
 Ва муҳаббат нури ҳам лабларингда учарди,
 Янги бир одам бўлиб қолганинг англагайсан.

XII

– Кет; ёлборма бекорга, қуруқ гап кимга керак.
 Менмас, қонун қатл этар. Озод этолмам, бешак,
 Уканг эртага ўлгай.
 Изабелла
 Йўқ, йўқ, Эрта? Не дарак?
 У ҳали тайёр эмас, уни қатл этиб бўлмас...
 Наҳотки, Худога ҳам шошилиб юборилмас
 Қурбонлик, апил-тапил. Ҳаттоки жўжани биз
 Вақти келмай сўймаймиз. Бундай қатл бўлмас тез.
 Қутқаргин, қутқар уни: ўйлаб кўр, ҳақиқатда,
 Сенга аён, подшоҳим, айбдор бахтиқаро
 Ахир, шу кунларгача, бу гуноҳ-чун одатда
 Авф этилганку ҳамма; илк бора унга жафо.
 Анжело
 Қонун ўлмаган эди, мудраб қолганди, холос.
 Энди уйғониб кетди.
 Изабелла
 Марҳамат қил!
 Анжело
 Йўқ, асло.
 Гуноҳкорга эрк бериш асли жиноятга хос,

*Биттасини жазолаб, қутқаргум кўпни аммо.
Изабелла
Биринчи ўқирмисан бу даҳшатли ҳукмингни?
Ва биринчи қурбони бўлади бахтсиз укам...
Йўқ, йўқ! Марҳаматли бўл. Наҳотки, сен қалбингни
Топ-тоза ва соф десанг? Ундан сўра: сира ҳам
Гуноҳкор ўй-хаёллар ўтмаганми бирор дам?*

XIII

*У маҳбусдай титради, боши ҳам бўлиб, шартта
Нари кетмоқчи бўлди. Қиз деди:*

–Тўхта, тўхта!

*Эшит, ортингга қайтиб. Сенга буюк ҳадялар
Армуғон этай дилдан... қабул эт қалбинг қадар,
Уларда бир самар бор, ҳамда соф, ёқимли ҳам,
Барчасини кўргайсан самолар билан баҳам:*

*Сенга инъом қилгайман қалбда илтижоларим
Зухро юлдузи ёнмай, ярим тун ичра сокин,
Муҳаббат, аҳиллик ва рўшноликлар таралган,
Муқаддас илтижосин, самоларда яралган
Хилват париларининг, бу дунё учун марҳум –
Тангрига тирикларнинг...*

Хижолат тортиб ва жим,

У қизга ваъда бериб эртаси кўришмоққа,

Олис маконга шошар, йўл олади йироққа.

Иккинчи қисм

I

*Кун бўйи Анжело жим, кўнглининг қайғусида,
Ёлғиз ўтирди саркаш хаёллар оғушида.
Биргина истак дилда; тун бедор, нотинч ўйлар,
Мижжса қоқмади, ҳорғин. “Не бўлди ўзи? – сўйлар:
Наҳотки, севиб қолдим, нега уни бунчалар,
Сўзин қўмсайвераман. Яшнаб кетар кўзларим
Бу қиз тароватидан? Кўнглим эрир қанчалар.
...Ёки мудом муқаддас руҳни тутмоқ бўлар жим,
Шайтон йўлдан урдими, илоҳий тузоқ шундоқ
Занжирбанд этармикан? Беадаб ҳусну ёноқ...
Тугилганимдан буён ёт эди бу васваса,
Наҳотки, ожиза қиз қалбимни мағлуб қилса.
Севганларни тобакай атардим бечораҳол
Ва кулгили; эндичи, бу – телбалик, бу не ҳол?!..”*

II

*Фикрлашни истар у, қилиб тавба-тазарру,
Ўйлар, чўқинар, аммо паришон. Само сари*

*Пичирлар, лекин фикри-ёди, дил, орзулари
 Қизга талпинаверар. Вужуди ичра қайғу,
 Лаблар бенаф пичирлар, тангрини қўймай тилдан,
 Юрагида гуноҳлар қайнар, ваҳима дилда
 Уни мағлуб этганди. Бу мансаб – эски тўрва,
 Кунлик таишии, аввалдан ёд бўлиб тўзган китоб,
 Энди чидаб бўлмайди. Юракда истак шитоб,
 Ҳаттоки, мансабидан кечмоққа тайёр тўра;
 Донишмандлик обрўси, қалбига берган сурур,
 Одамлар иккиланмай туйган ҳайрат ва гурур,
 Ўз қадрини йўқотди, мисли енгил оппоқ пат,
 Шамолда учиб келган, гўё ҳавойи қудрат...*

*Эртаси ҳузурига Изабела келган пайт,
 Ўртада ноиб билан бўлди заройиб суҳбат.*

III

*Анжело
 Нима дейсан?*

*Изабелла
 Қароринг билгани келдим, мана.*

*Анжело
 Оҳ, қани уни, агар топа олсайдинг сен-а!..
 Уканг ўлиши керак... иложсиз.*

*Изабелла
 Нега ахир!
 Авф этсалар бўлмасми?*

*Анжело
 Авф? Дунёда не бордир
 Бундай қабиҳ гуноҳдан? Қотиллик авло чандон.*

*Изабелла
 Самода шундай эрур, ерда қачондан бўён?*

*Анжело
 Фикринг шуми? Келгин-да, бирга фараз қилайлик:
 Сенга имкон берсалар, не қиласан, билайлик.
 Уканг бошин қўйсинми жаллоднинг кундасига,
 Ё товон тўлармисан гуноҳкор бандасига,
 Танинг гуноҳга ботиб?*

*Изабелла
 Бу яхши қалбдан кўра,
 Розиман жисмим қурбон этмоққа.*

Анжело
 Менга қара,
 Кўнги́л хусусда эмас, фикрим... Бор гап шундаки:
 Укангга ҳукм – ўлим; айб этсанг озод, балки,
 Бу ҳам шафқат эмасми?

Изабелла
 Тайёрман, танграм шоҳид
 Жоним билан: бунинг ҳеч айби йўқ эрур, ёхуд...
 Ишон, йўқдир. Укамни озод қил, битта сўзинг!
 Бу шафқатдир, гуноҳмас.

Анжело
 Қутқарармисан ўзинг,
 Шафқат тенгми гуноҳга тарози палласида?

Изабелла
 Майли, мен гуноҳ қилай, розиман, озод бўлса!
 (Фақат оғирдир гуноҳ.) Ўлмоққа ўзим шайман
 Туну кун қилай дуо.

Анжело
 Йўқ, гапим эшитгайсан,
 Ёки менинг ўйларим англамаяпсан тамом,
 Ё тушуниши истаги йўқдир сенда батамом,
 Соддароқ айта қолай: Укангга чиққан ҳукм.

Изабелла
 Шундай.

Анжело
 Қонуннинг амри билан муқаррар ўлим.

Изабелла
 Худди шундай.

Анжело
 Бир йўл бор, уканг озод бўлгайдир.
 (Ҳамма гап битта ишга боғлиқ бўлиб қолгайдир,
 Фақат сенга савол бор, бошқа нарса йўқдир ҳам.)
 Дейлик: озод этиши мумкин бўлган бир одам
 (Ҳакамнинг сирдошими ёки ҳокими мутлақ
 Қонунни пеш қилгувчи, йўлини топган ҳар вақт.)
 Қалбини ошиқ дарди қилмиши гуноҳга дучор
 Ва талаби, укангга эркни қилсанг ихтиёр,
 Ўзингни қурбон айла, йўқса – қонун этар ҳал.
 Не дерсан? Фикрингча, не қиласан бундай маҳал?

Изабелла
 Укам билан мен ўзим тайёрмиз-ку барига,
 Ишон, узук тақарми қамчи ковакларига,
 Сен тобутга хотиржам кира қол, тахтинг бўлгай,
 Ўзингни таҳқирламай.

Анжело
Уканг ўлгай.
Изабелла

Не қилай?
У, албатта, ўзига йўл танлайди муносиб.
Опасин бадбахт этиб, жонин қутқармас шошиб.
Бир бора ўлим авло, мангу ўлмасин шаъним.

Анжело
Нечун сенга туюлар ноинсоний бу, хоним,
Суднинг ҳукми? Айбладинг бизларни ўзинг, ахир
Тошюрак дея. Яна токай чўзилгай? Ҳозир
Адолатли қонунни золим дея атайсан,
Уканг гуноҳин эса, ҳазилакам санайсан.

Изабелла
Кечир, кечиргин мени. Беихтиёр, бир кўнглим,
Ўшанда қувлик қилдим. Афсус! Ўзимга ўзим
Қарши борибман, оғам қолармикан деб омон,
Манфурликни кечирдим мунофиқларча, нолон.
Биз – заифмиз.

Анжело
Кўкларда, иқрорингдан, бу бошим.
Аёллар заифадир, бунга комил ишончим.
Ва сенга гапим шундай: аёл бўл, ортиқ эмас —
Ёки ҳеч ким бўлмайсан. Доим итоат этгил, бас
Ўз тақдирингга ўзинг.

Изабелла
Мен сени тушунмадим.

Анжело
Тушун: сени севаман.

Изабелла
Афсус! Нима ҳам дердим?
Жюльеттани севганди укам, бўлди-ку бадбахт.

Анжело
Мени севсанг, у омон.

Изабелла
Биламан: соҳиби тахт
Бошқаларни синайди, истайсан-ки...

Анжело
Онт ичгум,
Энди сўздан қайтмасман, ҳатто жонимдан кечгум;
Онтим қатъий.

Изабелла
 Қанчалар, оҳ, бу қанчалар шараф!
 Номус иши!.. Ёлгончи! Маддоҳ иблисни қара!
 Ҳозироқ Клавдио озод деб, чеккил имзо,
 Йўқса, қилмишинг, кўнгли қоралигинг шу асно
 Ҳаммага тарқатаман – мунофиқлигинг токим
 Дунёга дoston бўлсин.

Анжело
 Ишонарди бунга ким?
 Эл-юртга танилганман қаттиққўллим боис;
 Одамлар тан олишган мансаб, умрим, шубҳасиз,
 Ва уканга ўқилган олий ҳукм баҳона
 Чақимингни тўхматга чиқарар бу замона.
 Энди мен эҳтирослар тўфонига очдим йўл.
 Айтганимни ўйлаб кўр, ҳаммасига рози бўл;
 Тентак бўлма, воз кечгин: кўз ёшдан, ёлборишдан,
 Кўрқоқлик ниқобидан. Ўлимдан, азоб-ғашидан.
 Уканг халос этмассан бу тахлит. Бир итоат
 Қисматнинг кундасидан халос этади фақат.
 Эртагача кутгайман жавобинг, қилиб сабр.
 Билиб қўй, мен кўрқмасман, тўхматларинг ҳеч надир.
 Нима десанг деявер, парво қилмасман, хоним.
 Сенинг ҳақиқатингдан устун менинг ёлгоним.

IV

Деди ва кетди нари, беайб қизни ташлабон
 Кўрқувнинг қучоғига. Кўтарилди кўк сари
 Ёлбориб интиқ нигоҳ ва покиза қўллари.
 Разил қасрдан чиқиб шошилди зиндон томон.
 Эшик очилди унга; кўз олдида укаси
 Бўлди намоён.

V

Маҳзун тутқун, қуриб тинкаси,
 Дунё эрмакларидан аслида афсус чекмай,
 Ҳаётдан умид қилиб, ўлимга ҳам бўлиб шай,
 Жимгина ўтирарди, у билан кенг тўнида
 Қора қалпоқ остида, хоч чангаллаб қўлида
 Букчайган кекса роҳиб қиларди гамгин суҳбат.
 Чол исбот этар эди унга, алалоқибат,
 Ўлим ва тирикликнинг тенглигини, шубҳасиз,
 Ҳар икки тарафда ҳам мангу битта руҳ, ёлғиз.
 Асли дунёнинг ўзи бир чақага арзимас.
 Бечора Клавдио унсиз рози бўлар, бас,
 Қалби эса гўзали – Жюльетта хузурида.
 Роҳиба кирди: “Эгам берсин тинчин!” – ўзига
 Келиб боқар – опаси, нур инади кўзига.
 “Отагинам, – Изабел роҳибга дер, – келгандим,

*Укам билан ўзимиз гаплашволсак, дегандим”.
Роҳиб таиқари чиқар.*

VI

*Клавдио
Опажон, нима бўлди,
Не дейсан?*

*Изабелла
Укагинам, энди паймонанг тўлди.*

*Клавдио
Нажот йўқми?*

*Изабелла
Йўқ, ёки тўлаш керакдир товон
Виждон билан бош учун?*

*Клавдио
Чора бормикан, омон?..*

*Изабелла
Бор, шундайи. Қолишинг мумкин тирик, ҳайвоний.
Ҳакамлар ён бермоқчи, шафқатлари шайтоний:
Умринга товон бўлса мангу азоб, жаҳаннам.*

*Клавдио
Нима? Мангу қамоқми?*

*Изабелла
Қамоқ – деворсиз, зовсиз,
Кишанларсиз...*

*Клавдио
Тушунтир, нима ўзи?*

*Изабелла
Ягонам,
Укагинам! Қўрқаман... Эшитгил, энди ёлғиз
Етти ёки саккиз йил сенга бўлдимиз азиз
Мангу ор-номусимдан? Қўрқасанми ўлимдан?
Ўлим нима? Бир лаҳза. Келармикан қўлингдан?
Эзилган чувалчанг ҳам ўлганда этади ҳис,
Нимани сезса улкан.*

*Клавдио
Опа! Мен қўрқоқманми?
Тик бормоққа ўлимга етмайдими қудратим?
Ишон, ўлишим мумкин, сабрдан йироқманми,
Бир қурбон керак бўлса; қабр тунига боргум,
Дилрабо қиз бағридай.*

Изабелла

*Бу – менинг укам! Билдим;
Қабрдан келаётир оталарнинг овози.
Аниқ: ўлишинг керак; муносиб бўл, мен рози.
Эшит, сендан яширмас ҳеч нарсани бу кўнглим:
Ўша даҳшатли ҳакам, ўша бешафқат жаноб,
Дарғазаб қарашлари атрофга солган қўрқув,
Ўсмирларни қатлга йўллаб амр этган у,
Иблисинг ўзи; кўнгли қора, дўзахи каззоб,
Ярамас, разил.*

*Клавдио
Ноиб?*

Изабелла

*Ютсин уни жаҳаннам
Кийган совути каби. Ҳийлагар, айёр одам!..
Билиб қўй: агар унинг беҳаё истагини
Қондиришига унасам, сен омон қоларкансан.*

*Клавдио
Йўқ, йўқ, зинҳор керакмас.*

Изабелла

*Разилга учрагани,
Айтишича, бу кеча зулматда борарканман,
Ё ўларсан эртага.*

*Клавдио
Борма, опа.*

Изабелла

*Укажон!
Худо шоҳид: қилардим жонимни жон деб қурбон
Сени бу жазолардан эта олсайдим халос,
Игначалик кўрмасдим, қадридан кечардим, бас
Ўзимнинг ҳаётимни.*

*Клавдио
Сенга қилгайман таъзим!*

Изабелла

Хўп, эрта, Клавдио, шай бўлгайсан, ёлғизим.

Клавдио

*Шундай де... истак қайнаб, тошибдим шу қадар!
Ё бунда гуноҳ йўқдир; ё еттита гуноҳдан
Энг кичиги шумикан?*

*Изабелла
Нима?*

Клавдио
Бундай гуноҳлар
Содир бўлса, тўғриси, қатл бўлмас. Лаҳза, дам...
Учун наҳот булғаса олий шараф-шаънини?
Ишонмайман. Эсли у, тополмадим маънини.
Эҳ, Изабелла!

Изабелла
Нима дейсан?

Клавдио
Ўлим даҳшатли!

Изабелла
Шармандалик ҳам!

Клавдио
Шундай – бироқ бу... ўлим –
Номаълум жойга бориш ва гўрда чиримоқ жим
Музлаган зулмат ичра... Афсус! Ер латофатли
Ва ҳаёт азиз. Унда: губорли жимлик томон,
Қайнаётган қатронга гувиллаб қулаш ёмон,
Ёки муз ичра қотиш, ё совуқ шамолларда
Учиб кетмоқ поёнсиз бўшлиққа малолларда...
Ва ҳаммаси умидсиз, етиб бўлмас орзулар...
Йўқ, йўқ: ердаги ҳаёт – камбағаллик, қайгулар,
Ҳасталик, қарилик ҳам тутқунлик... эрур жаннат
Қиёсласанг қабрда кутяпти қандай офат.

Изабелла
О, худойим!

Клавдио
Қондошсан! Опажон! Мени қутқар.
Укангни омон сақла, гуноҳ бўлса ҳам гарчанд,
Табиат кечиргайдир.

Изабелла
Бу не журъат, алҳазар?
Қўрқоқ! Юраксиз ҳайвон! Опанг разолатидан
Умр тилармисан сен!.. Қони бузилган муртад!
Ўйлаб ўйга етмасман, сенга ҳаётни, ҳайҳот
Отам ато этгандир. Худойим, ўзинг кечир!
Онам отам тўшагин... йўқ, этганмикан таҳқир,
Сени яратиб! Ўлим! Бўлсайди ихтиёрим
Қутқарсам сени қани, лекин виждон азоби,
Барибир, сен ўзингни ўлдирдинг, йўқ қарорим.
Ўлимингга минг бора илтижо қилай токи,
Омонликка – битта ҳам...

*Клавдио
Опажсон, кечир, кечир!
Опажсон, кечир мени!*

VII

*Навқирон тутқун охир
Опанинг этагидан тутди. Ва Изабелла
Ғазабин босди аранг, шунда ўзига кела
Бахтиқаро укани кечирди, яна такрор,
Эркалаб, жафокашни юпата бошлади, зор.*

Учинчи қисм

I

*Роҳиб очиқ эшикнинг орқасида яширин
Эшитди опа-ука суҳбатин бирин-сирин.
Энди айтайин сизга, ўша қария роҳиб
Бошқача кийим кийган Дук эрур, ўша соҳиб.
Ўзга юртларга кетган, деб юрарди одамлар
Адашган сайёра, деб ҳазиллашиб гоҳ дамлар,
Оломон ичра ниҳон, кузатди аста юриб,
Айғоқчидай билдирмай, барини ўзи кўриб –
Қасрлар, касалхона, монастыр, майдонларни,
Фоҳишалар макони, театр, зиндонларни –
Дук тасаввур қилолди кўз олдида мулкени;
Саргузаштни севарди, балки у ҳам билдими
Ҳорун ар- Рашид каби ҳис этдими қалбидан.
Эшитиб ҳикоясин, роҳибанинг дардидан
Ҳаяжондан шу лаҳза қабул қилди қарорлар,
Нафақат бу аламни, жаҳолатни жазолар.
Кимларга тартиб керак... эшикдан кириб якка,
Роҳибани чақирди ва чорлади бурчакка:
– Эшитдим ҳаммасини, сазоворсан таҳсинга,
Бурчингни адо этдинг муносиб; аммо менга
Ҳозир қулоқ солгайсан. Ўйлаб кўргин хотиржам,
Ҳаммаси яхшиликка; ишон ва бергин ёрдам...
Ва унга ошкор этиб ўз нияти – аҳдини,
Дуо қилди кетар чоқ, тилаб сиҳат, бахтини.*

II

*Дўстлар! Ишонасизми, шўрлаган пешонага –
Дарғазаб тошюракдан ўхшайди нишонага,
Аёлга кўнгил бермоқ истаги борки токи
Унинг пок гўзаллиги лол этар шу заҳоти,
Ғалатмасми? Лек шундай. Бу Анжело такаббур
Мана шу ёвуз одам, осий банда, севибдур
Покиза юрак билан, маҳзун ва ожизона,*

Таҳқирланган қалб билан, бечора-ю девона.
 Уйланганди қачонлар. Беқарор ва ҳавойи
 Миш-мишга дучор бўлган хотинининг жазойи –
 Исбот, гувоҳсиз бўлди, масхара қилиб, сўқиб
 Ҳайдаб солди уйдан, кибр-ла ўғит сўқиб:
 “Майлига, миш-мишларга бўлгандирсан сен нишон,
 Керак эмас. Аввало, дахл қилмасин гумон
 Ҳокимнинг хотинига”.
 Яшарди шундан буён
 Шаҳардан ташқарида, ҳасратга ботиб, гирён.
 Уни эслаб қолди Дук, Изабелла шу онда
 Роҳиб ўғити билан чонди бева томонга.

III

Дарча олдида тўқиб ўтирарди Марьяна
 Кўз ёш қилиб жимгина. Изабелла фаришта
 Мисоли пайдо бўлди ногоҳ эшикда, мана.
 Аввалдан таниш эди, иккиси ҳам саришта
 Изабелла неча бор берганди унга таскин.
 Роҳибнинг ниятини ошкора этди секин.
 Марьяна тун зулмати борлиқни қоплаганда
 Анжелонинг қасрига бориши керак, анда,
 Тошдеворнинг остида, боғда пинҳона висол
 Ва унга келишилган совгани бериб, алҳол
 Хайрлашар чоғида андак аниқроқ дейди
 Фақатгина учта сўз: укамни қутқар энди.
 Марьяна кўз ёш қилиб, бечораҳол жилмайди,
 Шайланди аста титраб, ҳеч рад этиб бўлмайди.

IV

Тун бўйи зиндон ичра Дук кутди оқибатин
 Ҳамсуҳбат Клавдио – тутқунга бериб таскин.
 Изабелла тонготар пайти пайдо бўлганди.
 Ҳаммаси айтганидай: Марьяна ҳам кўнганди
 Ва шини уддалабди, оқариб қайтса ҳамки
 Эрини алдабди зап. Субҳидам чоғи, балки...
 Бирдан даракчи келди, муҳр урилган фармон
 Турманинг сардорига. Ўқир: бу недан нишон?
 Ноиб тутқунни дарҳол буюрмиш қатл этишини,
 Олинган бошини эса қаср томон элтишини.

V

Яна янги режалар тузиб, Дук ошкор этди
 Турманинг сардорига узуги ва муҳрини
 Ва қатлни тўхтатди, Анжело томон кетди
 Бошқа бош, қиртишлашиб, кесиб олишиб уни
 Денгиз қароқчисининг кенггина елкасидан,
 Ўша кеча турмада безгакдан берганди жон.

*Ўзи эса йўл олди, ёвуз ноибни бирдан –
Зулматда қабиҳ ишлар қилиб юргувчи пинхон,
Шармандасин чиқаргай.*

VI

*Тарқалиб бўлмай ҳали
Клавдионинг қатли ҳақидаги миш-мишлар,
Бошқа бир хабар келди. Билдилар, шаҳар сари
Олисдан қайтибди Дук. Халқи уни олқишлар,
Гуррос-гуррос бўлишиб. Анжело саросима,
Виждони азобда-ю хижолат ва ваҳима
Остида аста борди. Меҳрибон Дук жилмайиб
Олқишлади атрофга йиғилган халқни суйиб,
Ва дўстона Анжело томон чўзди қўлини.
Бирдан қичқириқ келди. Ногоҳ Дукнинг йўлини
Бир қиз тўсди, бош уриб. “Раҳм қил, шоҳлар шоҳи!
Сен покликнинг қалқони ва марҳамат меҳроби,
Мурувват эт!..”*

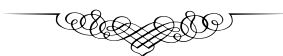
*Анжело оқарар, қўрқиб кетар
Еб кўйгудай нигоҳи Изабеллага ботар..
Аммо ўзини тутиб, қилмишин оқлар туриб,
“Бу қиз ақлдан озган, – дейди, – укасин кўриб,
Бошини олишганди. Айрилиқдан бечора
Эс-хушини йўқотди...”
Бўлди газаб ошкора –
Қачонлардан кўксида йиғилган нафрат, тугён,
– Ҳаммасини биламан, – деди Дук, – бари аён,
Ёвузлик бу оламда ажрин олгай бегумон.
Ҳой қиз, сен ҳам Анжело! Ортимдан, сарой томон!*

VII

*Саройда, тахт олдида турарди Маръяна
Ва ночор Клавдио. Уларни кўриб бадкор
Титраб кетди, бош эгди, индамай, девонавор;
Ҳаммаси ойдинлашди ва ҳақ тумандан, мана
Чиқди; Шунда Дук деди: “Нима дейсан, Анжело,
Не жазога лойиқсан?”
Кўз ёшисиз, мард, доно,
Важоҳат, қатъият-ла жавоб беради: “Қатл.
Ва бордир бир ўтинчим: тезроқ бўлсинлар, шошил
Тезроқ дорга оссинлар”.
“Йўқол – деди ҳукмдор –
Ўлимга лойиқ сотқин ва жувонбоз, бадкирдор!”
Аммо бахтсиз хотини, оёгига уриб бош
“Раҳм қил, – деб ёлборди, – шу эрим, ёлғиз йўлдош,
Яна айирма мени; менга бер, қилма мазах”.
– Менмас, сени Анжело, Анжело қилди мазах, –
Унга жавоб берди Дук, – аммо сенинг тақдиринг
Назоратимда бўлгай. Меросинг катта сенинг –*

Унинг бор хазинаси, мукофот бўлгайсан, бас
 Яхишгина қайлиққа.
 – Менга яхиши керакмас.
 Раҳм қилгин, ҳукмдор! Бўлма бунча тошибагир,
 Ўз қўлинг билан унга боғлаган ўзинг, ахир!
 Неча йил шунинг учун наҳот ёлғиз яшадим?
 Унинг бор-йўқ топгани мансаб холос, қақшадим.
 Опажон! Қутқар мени! Изабелла, азизим!
 Унинг гуноҳин сўра, тиз чўқкин, қилгин таъзим,
 Истасанг, самоларга илтижо қил, қўлинг чўз!”
 Изабелла шафқат деб, фариштадай юкинди
 Ва ҳукмдор пойига тиз чўкканча ўтинди.
 “Раҳм қил, ҳукмдорим, – деди, – Мени қилиб юз
 Ўлимга ҳукм қилма. (Менга бўлгани аён,
 Ўйлайманки) У одил, ҳалол бўлган бегумон,
 Менга кўз олайтгунча, эй, шаханишоҳим, буюк,
 Унинг гуноҳидан кеч!”
 Ва уни кечирди Дук.

1833

* * *

Тилаб тополмайсан, бир гавҳар бордир,
 У илм истаган оқилга ёрдир.

* * *

Умид ўчоғида кул бўлмоқ ёмон,
 Армондан ажралмас дил бўлмоқ ёмон.

* * *

Ким ўтса шаҳд билан ёмон баҳридан
 Эрта қутулгайдир тикон захридан.

* * *

Ирмоқлар бирлашмай дарё бўлмайди,
 Шамда эл эргашар зиё бўлмайди.

* * *

Ҳаё пардасини кўздан кўтарма,
 Ҳам яна тилни тий, сўздан кўтарма.

Маҳмуд ТОИР

Иво АНДРИЧ

(1892–1975)

ОЙИМТИЛЛА

Роман¹

*Рус тилидан
Лола ШОИМОВА
таржимаси*

IV

28 июнь, 1914 йилнинг якшанбаси бошқа якшанбалардан ҳеч нимаси билан фарқ қилмасди. Ойимтилла уйқусираб, эснаганча дераза олдида борди. У бугун қабристонга бориши керак... Дераза олдида одатдагидан узокроқ туриб қолди, Миляцки қирғоқларига разм солди. Ҳали тонг ёришиб улгурмаган бўлса-да, дарёнинг нариги бетида одамлар гимирашарди.

Пиёдалар у ёқдан бу ёққа ўтар, араваларнинг тақир-туқури машиналар шовқини билан аралашиб кетганди. Машиналарда пўрим кийинган одамлар ўтирар, улар қуёш нурларида ял-ял товланишарди. Ойимтилла кўчага тикилиб турса ҳам, буларнинг бари хотирасидан ғира-шира тушдай ўчиб кетди.

У булардан кўра бошқа ҳаётий ҳис-туйғуларга кўмилган, кечаси кўрган туши таъсирида эди. Бу туш унинг миясига ўрнашиб қолиб, тинчлик бермаётганди. Бу Миллион ҳақида кўрган биринчи туши эмас. Охирги пайтларда ҳар тун бу туш такрорланаётганди. Тушида пуллари Миллионга етганини, устига қулаб, ўзини босиб қолганини кўрарди. Ойимтилла ҳар сафар ўзини босиб қолган пуллар тагида ёқимли, одамни лаззатлантирадиган илиқ ёғдунинг ҳис этарди. Битмас-туганмас бахт ва қувонч келтирувчи бу ёғдунинг манбаи унинг кўксига, томоғининг тагида эди. У айнан шу жойга қўлини қўйиб, кейин кўзига яқинлаштиради, қўлидан олтин ва кумуш тўкилаётгани кўринади, ёғду тараларди. Бу ёғду суюқлик ҳам, газ ҳам эмас, уларнинг оралиғидаги, сўз билан таърифлаб бўлмайдиган, инсонни еттинчи фалакка олиб чиқадиган аллақандай қудратли куч эди. Кўзга кўринмас бу куч уни ҳар қандай ҳақорат ва камситишлардан асраш имконига эга эди гўё. Жисми жаҳони ёғду таъсирига берилган Ойимтилла қанотсиз учарди. Ўзини Миллионга эга бўлган инсон деб ҳис қилиш унга энди бошқаларнинг тақдирига бефарқликни, авом халқни эзиб ке-

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

лаётган барча конун-қоидаларга бўйсунмасликни ваъда қилаётгандай, хаёти бахтга тўлгандай туюларди.

Эртасига куни бўйи кўрган туши таъсирида юрди, хаёл сурганда ҳам, ҳисоб-китоб қилганда ҳам, бирор юмушни бажараётганда ҳам сирли ва гўзал ёғдунинг шуъласи кўз ўнгидан кетмади, ўша ёғду чакмоқ мисол ярк этар ва бирдан йўқоларди.

Мана, яна ўшандай тонглардан бири. Ойимтилла уйғонганига анча бўлган эса-да, туши таъсиридан чиқолмади, қўли ишга бормади. Шу туришида мухаббат туфайли ширин ва аччиқ лаҳзаларни бошдан кечирган, кунини дераза олдида хаёл суриб ўтказадиган хаёлпараст қизлардан бирига айланганди.

Қирғоқда тимирскиланиб юрган одамларга қараб, тахт вориси Франц Фердинанднинг бугун Боснияга ташриф буюриши, Сараевода бу учрашувга катта ҳозирлик кўриляётгани ҳақида газетада ўқиган хабари ёдига тушди. Тўғрироғи, ўқиган эмас, газетанинг биринчи саҳифасидаги катта ҳарфлар билан берилган мақола сарлавҳаси кўз ўнгида намоён бўлди.

У бошқалардан фарқли равишда газетанинг биринчи саҳифасига шунчаки кўз югуртирар, охирги саҳифасидаги аукционлар, олди-сотдилар, қимматбаҳо заёмлар ва валюталарнинг нарҳидаги ўзгаришлар ҳақидаги хабарларни эса диққат билан ўқиб чиқарди. Кечаги ширин туш уни дераза олдида михлаб, газетадаги хабар қора кўланка каби хаёлини олди. Бундай воқеалар уни чўчитар, кераксиз ва хавfli нарсадан ҳадиксирагандай қочар, охирги пайтларда эса кўришга кўзи қолмаганди. Бунга асоси бор. Бирдан Ойимтилланинг кайфияти тушиб кетди, дераза олдидан узоклашиб, қабристонга боришга шайлана бошлади.

Уйдан чиқиб, кўприкка яқинлашганда, дарёнинг нариги бетидаги турнақатор машиналарга, посон мундирили зобитларга кўзи тушди. Машиналар қирғоқ бўйлаб шаҳар маркази томон шошарди. Ойимтилла кўприкдан ўтгач, буларнинг бари кўздан йўқолди. Кошевский шоссесига олиб чиқувчи иккита баланд бино жойлашган тор кўчага бурилганда, шаҳар томондан гумбурлаган портлаш овози эшитилди. Бу тахт ворисининг ташрифи шарафига отилаётган тўп товуши бўлса керак, деб ўйлади.

Ойимтилла қабристонда ҳар доимгидай нақ ярим кун ўтирди. Ортига қайтаётганда эса кўча оломонга тўла, одамлар уйлари томон шошиляётгандай туюлди. Аммо бу кузатуви бир лаҳзадан ошмади ва у ҳамма нарсани унутганча, ерга боқди. Ҳеч кимга, ҳеч нарсага эътибор бермай, йўлида давом этди. Ҳатто айвонида қора рангли байроқ осилиб турган ҳукумат биносига ҳам назар ташламади.

Уйга келиб, онаси билан камтарона яқинлашган тушлигини тугатган маҳал дарвоза тақиллади. Бу Рафо Конфорти экан. Унинг томдан тараша тушгандай кутилмаган ташрифидан норози бўлган Ойимтилла салом-алиқни ҳам унутиб, лом-мим демай, ортидан эргаштирганча, уйга бошлади.

– Ойимтилла, кўрдингизми? Нима бўлганидан хабарингиз борми? – деб сўради Рафо кўзини ўйнатиб, ҳаяжонланганча.

– Нима бўлди?

– Нима бўлди, дейсизми? Ҳали хабарингиз йўқми? Фалокат, Ойимтилла, фалокат, бутун дунёни зириллатган бахтсизлик рўй берди. Суиқасд содир этилди. Эрцгерцог ва унинг рафиқаси, яна бир неча кишининг жонига қасд қилишди.

Рафо ҳаяжонланиб гапирганидан қўллари қалтирар, ўзининг гапидан ўзи даҳшатга тушарди.

– Ким қасд қилди? Қандай қилиб? Қачон ўлдирди?

– Э, қандайдир серб гимназистларими-ей, талабаларими-ей, хуллас, иккаловини ҳам мана шу ерда, Лотин кўпригининг олдида ўлдиришди. Ё Тангрим, Ўзинг кечир осий бандаларингни! – тавалло қилди Рафо хўрсиниб.

Бир дақиқа жимлик ҳукм сурди.

– Ойимтилла, бундан буён эҳтиёт бўлинг, дейиш учун олдингизга келдим. Ўзингизни ва онангизни асранг, ҳозирча дўконга борма туринг. Ишлар пачава, улар бирор ёмонликни кўзлашяпти...

– Икки бадбахт аёлга ким ёмонлик қилиши мумкин? Бу воқеаларнинг бизга алоқаси йўқ.

Рафо шошилинич қўл силтади.

– Алоқаси йўқлигини яхши биламан, аммо нима воқеалар рўй бeryпти, атрофга қаранг! Даҳшат! Тронфольгер¹! Шаҳарда турли миш-мишлар юрибди. Ўзинг раҳм қил, Худойим! – Рафо бир сакраб Ойимтилланинг олдида ўтиб, кўрқув билан шивирлади: – Халқ кўзгалди, ҳамма нарсани талон-торож қилиб, ўт қўйишмоқда. Католик руҳонийси серб дўконларини, уйлари-ни вайрон қилишга фатво берибди. Худойим, ўзинг раҳм қил! Одамлардан эшитдим. Сиз билан онангизга ачинганимдан огоҳлантириш учун келдим. Ойимтилла, яхшиси, бу тўполонлар тинчигунча уйдан чиқмаганингиз, мен билан ҳам кўришмаганингиз маъқул. Тушундингизми? Жимгина уйда ўтиринг. Жим-ги-на! Бирор нима керак бўлса, одам юбораман.

Рафо кўзларида кўрқув билан бармоғини лабига босганча хайрлашди. Ёлғиз қолгач, Ойимтилланинг юрагига ғулғула тушди. Онасига сўз қотмай, дераза ёнига бориб, Миляцки дарёсининг қарама-қарши қирғоғига тикилди. Ҳаммаси олдингидай, қирғоқда одатдаги якшанбадай, одамлар ғимирлар, аммо негадир ҳавода ваҳима учқунлари сузиб юргандай эди. Якшанбанинг иккинчи ярми бошқа кунларга қараганда узоқроқ чўзилади, бугун эса янаям узайиб кетди.

Ниҳоят, қуёш ўз оловига ўзи қоврилиб, Хум тоғидаги дарахтлар ортига энди. Ойимтилла онасига чироқ ёқишга рухсат бермай, бирга очик дераза ёнига чўкди. Ҳаво ҳалигача жазирама куннинг муаттар ҳиди ва чанг-тўзонига тўла. Узоқдан дафн маросимига чақириб кўнғироқ жаранги янгради. Райка онасига серб оилалари ва дўкондорлари бошига тушган савдо ҳақида айтмаса бўлмаслигини тушунди.

Бўлар-бўлмас нарсаларга ҳам кўз ёш тўкаверадиган раҳмдил кекса бека йиғлаб юборди. Ойимтилла онани совуққонлик ва паришонхотирлик билан ҳар қанча юпатишга уринмасин, уни йиғидан тўхтатолмади. Кўнғироқ садолари олис Ван тоғлари ва Конак томонлардан чўзиқ, ғалати акс садо бериб, саросима ва ажал куйининг акс садосидек таассурот уйғотарди. Вақти-вақти билан унинг садоларини шаҳар марказида туриб, кимгадир ўлим, кимгадир ғалаба тилаётган оломоннинг ҳайқириғи бузиб турарди.

Буюк ва машғум ҳодисалар рўй беришини билдираётган товушлар остида атрофга қоронғилик чўкди. Шаҳарда бирин-кетин чироқлар ёнди. Аммо ҳеч қачон бир-бирига яқин келмаган икки аёл ноодатий ҳолда бир-бирининг пинжига тикилганча, ҳамон дераза ёнида туриб атрофга эҳтиёткорлик-ла кулоқ солишарди.

Кекса бека бирор қайғули хабарни айтмоқчи бўлгандек чуқур хўрсинди. Ҳеч нима эшитгиси келмаётган Ойимтилланинг жаҳли чиқди.

¹ Тронфольгер (нем.) – тахт вориси.

– Боринг, кириб ухланг! Ҳеч нима бўлмайди, кўрқманг, – деди кўрслик билан Ойимтилла.

– Қизим, нима бўлишини олдиндан билмасам ҳам бир нарсани аниқ биламан, катта хўжайинларнинг ўлими яхшиликка олиб келмайди.

– Ойи, кириб ухланг, дедим. Бунинг сизга сира алоқаси йўқ, – такрорлади Ойимтилла гапи тўғрилигини текширгандай олис қоронғиликдан янграётган овозларга қулоқ тутганча.

– Эҳ, қизгинам, нега менга алоқаси бўлмас экан, яна бечора сербларнинг шўри қуриydi!

Ойимтилла индамади, шу билан суҳбатга яқун ясалди. Аёллар анчагача тун бағрида янграётган овозларга қулоқ солиб ётишди. Намойишчиларнинг ва қўнғироқларнинг товуши ўчгач, атрофга баттар сукунат чўккандай туюлди, илгарилари ёз ойларида мусиқа-ю қўшиқ тонггача янграб турарди. Атрофга ўлик сукунат чўмди. Ниҳоят, аёллар ухлаш учун ётишди. Катта бека зулмат қўйнида кўзига уйқу келмай, нафақат “бечора серблар”га ачинганидан, балки бошига тушган бевалик қисматидан, дунё кўргиликларидан норози бўлганча, овоз чиқармай, юм-юм кўз ёш тўқди. Ойимтилла эса олмон ёзувчисининг сафардаги қайдлари ҳақидаги китобни мутолаа қилишга киришди (у фақатгина саёхатномаларни харид қилар, уларни мунтазам ўқиб борарди. Бу китоблар уни ҳаёт билан боғлаб турар, номаълум қитъа бўйлаб амалга оширилган саёхатлар, бирор хазинанинг топилиши, янги бозорлар ҳақидаги асарлар уни ўзига тортарди).

Ойимтилла кўзига уйқу инмаган бўлса-да, эрта тонгда бардам ва хотиржам уйғонди. У ётган қўйи лабларини қимтиб, қошини чимирганча, тонг ёришиб келаётган деразага тикилди.

Тонгги бедорлик! Анчадан бери барча ечими топилмаган муаммоларни айни тонг пайтида ҳал этишга, ечимини топишга ҳаракат қилишни одат тусига киритган. Рафо келтирган кўрқувни енгил пайти келди. Эрта тонгда инсон ўзини онадан янги туғилгандай ҳис этади, онги тиниқлашади, мияси яхшироқ ишлайди.

Ойимтилла ички ҳиссиёти билан инқироз юз берганини, бундан буён пул топиш қийинлашишини, аммо топган-тутганини ҳавога совуриш бир зумлик иш бўлиб қолишини сезди.

Ўзи нима воқеа юз берди? Тахт ворисини ўлдиришди. Бу жуда катта ўзгаришларга олиб келади. У бировларнинг айби билан режаларини барбод қилиб, бойлигини хавф остига қўядиган бундай тафсилотлар билан келишолмасди. Умуман олганда, “оммавий муаммолар”, “сиёсий воқеалар” ва “миллий манфаатлар” деган нарсалар нима ўзи? Ойимтилла ўзи учун бегона бўлган бундай тушунчалардан олис бўлишни афзал кўрарди. Ким бўлибди ўша талабалар? Сочи елкасига тушган, пальтоси ёқасини кўтариб, кенг қора шляпаси букчайиб юришга мажбур қиладиган ўша сирли одамлар-да. Ахир, уларга Ойимтилланинг нима алоқаси бор? Тахт вориси, сиёсат, талабалар – буларнинг барчаси Ойимтилла учун ишига хавф солувчи зиён-заҳматдан бошқа нарса эмас. Ҳеч бирининг унга алоқаси бўлиши мумкин эмас. Ойимтилла барча бўлмағур хаёлларга чек қўйиб, уларни қаршисида пайдо бўлган яна бир тўсиққа менгзади. Аммо ўзига боғлиқ бўлмаган, қабиладошларининг аччиқ қисматини биргаликда баҳам кўришдек хаёл унга азоб берарди. “Серб талабалари билан неча пуллик ишим бор?” деб ўзига алам билан савол берарди Ойимтилла ғира-шира ёришиб келаётган деразага тикилганча. Унда ҳар қандай мажбурият ва алоқалардан озод бўлиш истаги пайдо бўлди. Ойимтилла сап-

чиб ўрнидан турди, у ҳеч қачон зиён келтирадиган томонда бўлмаслиги керак. Бунга йўл қўймаслик учун кўлидан келганча ҳаракат қилади. “Ҳеч қачон!” деб шивирлади, қатъий қарор қабул қилгандай ўнг кўли билан жун тўшакни муштлаб.

Ойимтилла соат ўнда банкдан Пайерни топиб, Рафонинг гаплари рост-ёлғонлигини билишга, бойлигидан ажраб қолмаслик учун нималар қилиши лозимлиги ҳақида маслаҳат сўрашга қарор қилди. Аммо соат ўнгача кутишга сабри чидамай, кўчага чиқди. Онаси унга сўз қотишга журъат қилолмай, ортидан унсиз тикилиб қолди. Онасининг кўз ёш тўкишини ва кўркүвдан қалтиришини кўрган Ойимтилланинг жаҳли чиқиб, эшикни қарсиллатиб ёпди.

У Миляцки қирғоқлари бўйлаб эмас, унга ёндош бўлган Терезия кўчаси деб аталувчи узун, инсон зотидан холи кўча бўйлаб юрди. Ҳар замонда кўзга ташланиб қоладиган йўловчиларга деярли эътибор бермади.

Сараево тонги ёзнинг жазирама чилласида ҳам тоғнинг тоза, салқин ҳавоси билан тўла, бу пайтда нафас олиш енгиллашар эди. Ойимтилла тез-тез қадам ташлаб Чумурия кўпригига етди. Нариги қирғоқда “Юнион” банкининг улкан оқ биноси кўзга ташланди. Аммо шу пайт оломоннинг кечагига ўхшаш ҳайқириги кулоғига чалинди. Илк намоишчилар қирғоққа ёғилиб чиқди. Ойимтилла дарахт панасига беркинди, агар оломон кўприкка, яъни у томонга келадиган бўлса, орқага қайтишга, мабодо юқорига ўрлайдиган бўлса, банкка боришга қарор қилди.

Шаҳарда кимлар яшаётганлигини, буғдой донларидай сочилиб ётганлигини шундай кунларда кўриш мумкин экан. Бирор воқеа содир бўлмаса, уларнинг кимлигини ҳам, аҳволини ҳам билмайсан. Сараевонинг ҳам бошқа шаҳарлардагига ўхшаган қаланғи-қасанғидан иборат қашшоқ қатлами бор эди. Улар вақти келса, кимёвий модда каби бирпасда бирлашиб, ўзидан олов пурқаб, қайноқ ва ифлос лава оқизувчи вулқон бўлиб портлаши мумкин.

Бу люмпен-пролетариат¹ бир-биридан дини, хулқ-атвори, кийим-кечаги билан фарқ қилса-да, уларни шафқатсизлик, ёввойилик ва тубан ҳаракатлар бирлаштириб турарди. Уларга арзимаган баҳонаи сабаб бўлса, бас, ичларида яшириб келган нафратлари алангаланиб, атрофга ўт қўяди. Бу олов қутуриб ҳамма нарсани ўз домига тортиб, кулини кўкка совурмагунча тинчимайди. Ҳамма нарсани йўққа чиқаргач, думи қисилган шоқол каби инларига беркенишади ва узоқ йиллар йўқ бўлиб кетишади.

Тарихларни ўзгартиришга қодир Сараевонинг нафрат сингдирилган бу ажинаси асрлар давомида турли диний ташкилотлар томонидан қўллаб-қувватланиб, ривожлантириб келинди, мана, у ҳозир янги шаҳар кўчаларига чиқиб, бошқа мақсадларни амалга ошириш учун ҳаракат қилмоқда.

Оломон орасида икки юзга яқин осойишталик бузғунчилари – ғарибу ғураболар бор эди. Улар ғала-ғовур қилиб, полициячига ўхшаб кийинган одам бошчилигида “Йўқолсин!..”, “Яшасин!..” деб қичқиришарди. Кейин пойинтар-сойинтар қилиб давлат мадҳиясини бошлаб юборишди. Олдинда кетаётган пешонаси тор, қарашларида маъно бўлмаган икки киши қайсидир идорадан ўмарган император Франц Иосифнинг рангли суратини кўтариб олишганди. Улар бир умр шаҳарнинг чеккасида қашшоқликда яшаб, ҳеч қаерга чиқмаганидан ҳозир император суратини кўтариб кетаётганларидан гоҳо фахрланишса, гоҳо хижолат ҳам бўлишарди. Бу одам-

¹ Люмпен-пролетариат – ялангоёқлар.

лар шошилгандан портретни тескари кўтариб олишган бўлса-да, аммо қора меҳнатдан қадок бўлиб кетган қўллари билан уни худди ҳабаш ўз худосини кўтариб кетаётгандай маҳкам чангаллашганди. Оломон бугун ўзига давр текканини сезгандай, худди ибодатхонадаги маросимдаги каби ғижимланган шляпалари тагидан сурбетларча нигоҳ ташлаб, имиллаб ҳаракат қиларди.

Тепакал, оппоқ соқолли, тилла тугмали мундир кийган, кўксига орден-медаллар қадалган, башанг чолнинг портрети уни кўкрагига босиб олган сараеволик ялангоёқларга ярашмай турарди. Орқадагилар уларга танбех бергандан кейин ялангоёқлар портретни тўғрилаб олиб, қирғоқ томон бурилишди. Ойимтилла оломонни ўзи ўқиган гимназия олдидан ўтиб кетгунча кузатиб турди, сўнг кўприк орқали банк томонга йўл олди. “Юнион” банкнинг оппоқ, чиройли биноси қирғоқ бўйлаб ўн саккиз метрга чўзилганди. Унинг биринчи қаватида турли идоралар жойлашган бўлиб, Сараеводаги энг қиммат бинолардан бири эди, иккинчи қаватдаги кенг ва ёруғ хоналарда эса узок йиллардан бери адвокат билан шифокор яшарди.

Ҳозир идора худди ибодатхонадаги каби салқин эди. Яшил гулдонга солинган гуллар қовжираб ётарди. Банк ҳам бошқа идоралар каби шаҳарда мотам тутилаётгани боис ёпиқ эди. Банк директори кечаги суиқасд қурбонлари хотирасига ибодатхонада ўтказилиши лозим бўлган тадбирга кетиш олдидан бир неча дақиқага кирганди. У шошилаётганини яширмади. Устидаги қора сюртук ва баланд оқ ёқаси унга ўзгача улуғворлик бахш этганди. У дўстона ҳаракатлар билан Ойимтиллага “ўтиринг”, деб имо қилса-да, ўзи қўллари кўксига чалиштирганча, ёзув столига суяниб, тик оёқда қолди. Ойимтилла Рафонинг гапларини қисқа қилиб унга етказди ва уйи, топган-тутганидан хавотирда эканлигини билдирди.

– Биласизми, мен ҳар доим бундай вазиятларда ўзимни четга олганман, бундан сербларнинг жаҳли чиққан. Газеталар ҳам мени қоралашган.

Пайер тоқатсизланиб, юқори лабини тишлади.

– Олдингизга маслаҳат сўраб келгандим, нима қилсам экан? Ҳамма шартингизга розиман, балки ариза ёзиш керакдир... ёки бирор нарсдан воз кечиш зарурдир. Ёлғиз бу масалани ҳал этолмайман.

Пайер қўллари тушириб, Ойимтилла ўтирган оромкурсига энгашди.

– Қулоқ солинг, Ойимтилла...

Бир пайтлар у Ойимтилланинг исмини айтиб чақирар, судхўрликка оид мавзуларда гап юритилгандагина “Ойимтилла” деб мурожаат қиларди, аммо ҳозир Ойимтилла бунга эътибор берадиган аҳволда эмасди.

– Қулоқ солинг, Ойимтилла, – давом этди Пайер, – назаримда Конфорти деганлари сизни ваҳимага солиб кўйибди. Бўлиб ўтаётган воқеалар нафақат серблар, балки бутун дунё аҳли учун аҳамиятлидир. Сиздан ҳеч ким ҳеч нарса талаб қилмаяпти экан, қўрқувга не ҳожат? Ҳатто бирор нарса талаб қилинадиган бўлса ҳам, сиз Обрен Радаковичнинг қизисиз, тутган йўлингиз нотўғри. Агар отангиз тирик бўлганда ҳеч қачон бундай қилмаган бўларди. Сиз серб миллатига мансуб бўлсангиз, бунинг нимаси уят? Аксинча, бундан фахрланинг. Сизга маслаҳатим: қонун-қоидага бўйсунинг, қолаверса, сабр қилинг. Оломон сизни даҳшатга солмасин, эртага уялиб қолмаслик, афсусланмаслик учун бирор ишга қўл урманг. Улар бир умр кўчада қичқириб юришмайди. Ҳозирча жимгина уйда ўтиринг, керак бўлсам чақиртирарсиз, маслаҳатлашамиз.

Пайер хижолат тортиб, паст овозда пичирлаб гапирди. Унинг жавобидан қоникмаган Ойимтилла банкдан чиқиб, бўшашганча дўкони томон

йўл олди. Ҳеч қачон атрофга эътибор бермайдиган Ойимтилла диққат билан ён-атрофга разм солди. Барча дўконлар ёпик, ҳаммаёқда жимлик хукмрон, онда-сонда бирорта йўловчи кўзга ташланиб қоларди.

Ойимтилла йўлда тўхтамай, бўм-бўш кўчалардан ўтганча Варош томонга йўл олди. У Весони саранжом-саришта, гуллар очилиб турган, деворлари оппоқ оқланган ҳовлидан топди. У оёғига оппоқ пайпоқ ва шиппак кийганча тош устида тамаки чекиб ўтирарди. Ойимтилла бу ердаги тинчлик ва осойишталикни кўриб, ҳайратга тушди.

– Весо, дўконни нима қиламиз? Маслаҳатлашиш учун келгандим.

– Ўзим олдингизга бормоқчи бўлиб тургандим, дўконни буйруққа асосан ҳамма қатори беркитиб қўйдим. Бу ёғи нима бўлишини кўрамиз-да...

– “Кўрамиз” деганинг нимаси? Қаланғи-қасанғилар сербларнинг уйини, дўконларини хонавайрон қилишмоқда. Нимадир қилишимиз керак.

– Қўлимиздан нима ҳам келарди?

– Бошқа дўконлардаги каби қора байроқ илишимиз мумкин.

– Мумкин бўлса, мумкин-да... – деди Весо чўзиб.

– Мумкин деб ўтирмасдан, тезда қора байроқ илишимиз даркор.

– Аввало бошқа серблар нима қилаётганига эътибор беришимиз, сўнгра биз ҳам уларнинг йўлини тутишимиз лозим, деб ўйлайман.

– Бошқалар билан бир чақалик ишим йўқ! Менга деса ўлиб кетишмай-дими! Уйимнинг, дўконимнинг кулини кўкка совуришларини истамайман!

– Райка, ховлиқма, худди дўконимиз дунёдаги ягона дўкондай гапир-япсан, атрофга қара, оламда ёлғиз эмассан, бошқалар нима бўлса, биз ҳам шу-да!

– Қанақа олам, қанақа одамлар ҳақида гапир-япсан? Менга оламинг ҳам, одамларинг ҳам бир чақа бериб қўйгани йўқ. Агар хонавайрон бўлсам, сен айтаётган одамларнинг бирортаси мендан ҳол-аҳвол сўрамайди.

Ойимтилла ховлиққанча, тез-тез гапирди.

– Райка, мен халққа қарши бормайман, бошқалар нима бўлса, мен ҳам шу.

Ойимтилла яна нима дейишни билмай, Весога диққат билан разм солди. Жиккаккина бу одам оёғига шиппак кийиб ўтирган бўлса ҳам, кўзига қандайдир басавлат ва улғвор инсон бўлиб кўринди. Бу ожизгина кишининг совуққонлиги, ўзини тутиши Ойимтиллани бир тарафдан ғазабга, иккинчи тарафдан саросимага солди. У эндигина бошқаларнинг фикрига тупурганини, нима хоҳласа шуни қилиши ҳақида гапиришга оғиз жуфтлаган эди, уйдан аёл кишининг овози янгради:

– Кишт, кишт, Яратганнинг қаҳрига учрагурлар! Худо олгур Весо, карамайсанми, товуклар уграни чўкиб ташлабди? Кишт, кишт!

Остонада Весонинг хотини – кичкинагина, оппоқ пешбанд таққан, озода кийинган Сока пайдо бўлди. У хамирли қўллари билан Весо ва Ойимтилланинг суҳбатидан фойдаланиб, кўзни шамғалат қилиб, оппоқ дастурхон устига ёйиб қўйилган уграга ташланган товукларга кичқирарди. Весо қўлидаги хипчини билан товукларни ҳайдашга тушди. Сока саломлашиш учун Райкага яқинлашди. Ойимтилланинг кичкинагина ҳовлига, кичкина эр-хотинларнинг уйига қилган ташрифи шу билан якун топди. У Весодан ҳеч қандай фойда чиқмаслигига, ҳаммасини ўзи ҳал этиши лозимлигига амин бўлгач, дўкон тепасига қора байроқ илди. У байроқни биринчилардан бўлиб илмаса-да, ҳаммадан охирида олишга қарор қилди.

Ҳар бир инсоннинг ҳаётида вақти келиб эслашни, хотирлашни истамайдиган қора кунлар бўлади. Урушнинг тўрт йили Райканинг ҳаётидаги энг қора кунлар бўлди. Бу тўрт йил худди парвоздаги ҳолатни эслатувчи кўрқувга, даҳшатли яқун топадиган тушга ўхшарди. Бу азобларни Райка ҳеч қачон унутмайди.

Тахт вориси билан рафикасининг жасадини темирйўл станциясига тантанали кузатиш маросими тугади. Қамаш ва қатағон тўлқини кучайди. Нима учун норозилик намоёйиши уюштираётганини ўзлари ҳам англаб етмаган намоёйишчилар ҳақида газеталарда махсус мақолалар эълон қилинди. Бир неча кунлик шов-шувдан кейин бирдан осойишталик ҳукм сурди. Бу сукунат намоёйишчиларнинг ҳайкириқларидан холи бўлса-да, тинчликдан дарак бермасди. Одамлар қулоғини динг қилиб, атрофга қулоқ солишарди.

Ойимтилла бундай ҳолатда ўзини жуда яхши ҳис қилиб, шаҳар, шаҳар аҳли ва барча юртдошларини нима кутаётгани ҳақидаги ўйларни ҳаёлига ҳам келтирмади. Муҳими, жазавага тушган, тартибни бузувчи оломоннинг йўқлиги уни хотиржам қилганди. Энди иш, берилган қарзларни қайтариш, келажак ҳақида орзу қилиш мумкин. Унинг уйи ва дўкони омон қолди, хавотирлари тасдиғини топмади.

Ойимтилла мамнун эди, уни бошқа ҳеч нима қизиқтирмасди.

У қувончини бошқалар билан баҳам кўра олмаётганидан, ҳатто Рафо Конфорти ҳалиям ўзига келмаганидан ғазабланарди. Рафо берилган саволларнинг барига ноаниқ, мужмал жавоб қайтарарди:

– Яхши, Ойимтилла, ҳаммаси батамом тинчигунча биров сабр қилайлик, қолгани бир гап бўлар.

Аммо ўзи шубҳасиз бошқа нарса ҳақида ўйларди.

Шу аллозда бир ой вақт ўтди. Кейин бу сокинлик катта оркестрдаги сукунат каби бирдан барҳам топиб, ҳаммаёқ гумбурлаб кетди. Биринчи бўлиб матбуот ишга тушди, унинг ортида халқ уйғонди, кўнғироқлар, ҳарбий оркестрлар, замбараклар овози янгради. Шаҳар осмони ларзага келиб, хавотирга тўлди, шаҳар аҳли шу машъум ҳаводан нафас ола бошлади. Газеталарда бармоқдай-бармоқдай келадиган ҳарфли махсус мақолалар чоп этила бошлади. Сербия уруш очиш ҳақида ультиматум эълон қилди.

Эсанкираб қолган Ойимтилла нима қилишга ҳайрон эди. У яна Рафо Конфортининг уйига йўл олди, Рафонинг кайфи чоғлиги, тетиклиги Ойимтиллани ҳайратга солди. Энди уни воқеалар ривожини қизиқтирмай қўйганди, қутилган нарса бўлди. Унинг ягона маслаҳати фақат сотиб олишдан тўхтамаслик бўлди. Қанчалик тез ва кўп сотиб олсанг, уни сақлашнинг имконини топсанг, ошиғинг олчи!

– Нимани сотиб олишим керак? – деб кўрқа-писа сўради Ойимтилла кўз ўнгида бошқа одамга айланган Рафога тикилганча.

– Ойимтилла, ҳамма нарсани сотиб олишингиз мумкин. Масалан, ғишт сотиб олинг, бир-икки ойдан кейин саксон фоиз соф даромад оласиз!

Рафо ҳақиқатан ҳамма нарсани сотиб олишга киришди. Иличнинг Кошевадаги қабристон ёнидаги заводидан ғишт сотиб олди. Унинг ҳаракатларидан илҳомланган Ойимтилла ҳам аста-секин ўзига келиб, унча катта бўлмаган савдо ҳаракатларини амалга ошира бошлади.

Дунёни ҳарбий тўқнашувлар, оломоннинг улкан ҳаракати ларзага

соларди. Сараевода ҳам кўз кўриб, кулоқ эшитмаган воқеалар рўй бера бошлади. Шаҳар захирадаги ҳарбий хизматчиларга тўлиб-тошганди. Уларнинг баъзилари оддий деҳқон кийимида бўлса, баъзилари янги ҳарбий мундир кийган, кўчани тўлдириб, сармаст ҳолда бор овозлари билан кўшиқ айтишар, сўкинишар, бақир-чақир қилишар, қисқаси, ҳамма нарсани унутишга уринишарди. Кўчалар эзгилаб ташланган мевалар, тарвуз пўчокларига тўлиб-тошганди. Шаҳарда эса чинакам очлик ва бахтсизлик ҳукм сурарди. Сербларни ёппасига қамокқа тиқишар, энди нафақат ёшлар, талабалар, балки обрўли савдогарлар, ҳеч кимга озори тегмаган амалдорлар ҳам ҳибсга олинарди. Улар ҳеч қандай асоссиз, суд ҳукмисиз панжара ортига ташланарди. Одамларни кўрқувга солган туйғу Ойимтиллага энди етиб келди. Бошқалар учун ҳаёт-мамот масаласи бўлган воқеалар Ойимтилла учун хотиржам яшаш ва пул топишга халал берувчи ҳодисалар эди, холос. Сербларнинг таъқиб қилиниб, қамокқа тиқилиши ҳақидаги миш-мишлар унинг ғазабини келтирарди. Бу гаплар унинг уйига ҳам етиб келган, онаси ҳар куни шу ҳақда тинимсиз мингиллар, йиғлайвериб, кўзлари қизариб кетганди. Она томондан қариндошларининг уйдан ҳам бир неча эркаклар қамалган эди. Онаси улардан кўнгили сўраш учун бориб, худди дафн маросимидан келгандай, эзилиб қайтар, полициячилар уйда тинтув ўтказаятганда кўпол муомалада бўлганини, қамокқа олиб кетилаятган одамнинг сўнгги сўзлари ҳақида батафсил гапириб берарди.

Ойимтилла онаси овозини ўчиришини, ҳеч бўлмаганда, мавзунини ўзгартиришини чин дилидан хоҳлар, аммо кекса аёлнинг гапини бўлишга журъат қилолмасди. Онаси кўшни Луки Павловичнинг беваси Лепшанингни олдидан чиқиб, яна беихтиёр кўз ёшини оқизишга тушди.

– Оҳ, бадбахт Лепша, унинг бошига тушган ташвишни душманимга ҳам раво кўрмайман! Ёлғизгина ўғлидан жудо бўлди, энди умрининг охиригача кўз ёш тўкиб ўтади. Уни душманлар олиб кетишибди. Лепша ўғлини дарвозанингни олдигача кузатибди, у кетиш олдидан онасига ўгирилиб: “Онажон, йиғлаб ғанимларни хурсанд қилманг, ҳеч қачон мени оқлашларини сўраб, уларнинг оstonасига қадам босманг! Ҳақиқат биз тарафда, улар мени ҳеч нима қилолмайди!” дебди. Бечора Лепша, кўз ёшларини оқизганча, жилмайишга ҳаракат қилибди. Ўғлини олиб кетишган бўлса-да, Лепшага у дарвоза ортида тургандай, кулимсираганча, гапираятгандай туюлибди.

Ойимтилла худди бирор иши қолиб кетгандай, шошилиб ўрнидан кўзғалди. Бундай қаҳрамонликлар ҳақидаги ҳар кунги ҳикоялар унинг жонига теккан, эшитишни истамас, бошқа пайтлар онасини қайириб ташласа ҳам, аммо бу мавзуда гап кетганда унга қаттиқ гапиришни хоҳламасди.

Онасининг олдига кўшни аёллар келганда, иложи борича уйдан чиқиб кетишга, уларнинг яна кимнидир қамашгани ҳақидаги гапларига кулоқ солмасликка ҳаракат қиларди. Аёлларнинг бундай валақлашини беҳуда вақт сарфлаш, сафсата деб ҳисобларди. Уларнинг уйига тез-тез қариндошлари бўлмиш Дивна келиб турар, у Ойимтилла билан тенгдош эди. Дивнанингни эри Иосифович шаҳарда дўхтирлиги билан ном қозонганди, Иосифович ҳам укаси билан бирга қамокқа олинганди. Дивна ўзи табиатан озғин аёл бўлса ҳам, сўнгги ҳафталарда батамом қуриб, тамом бўлганди. Яқинда онаси ўлгани сабабли қора мотам либосини кийиб олган, бу либосда трагедия қаҳрамонига ўхшарди. У Райка билан бош ирғаб кўришгач, онасининг ёнига чўкиб, жимгина, сўзсиз кўз ёшлар

тўқар, кўзларидан оқаётган ёшни ҳаттоки артиб ҳам қўймасди. Райканинг онаси унга тасалли беришга тиришар, Ойимтилла эса бир оғиз таскин беришга ярамаётганидан виждони қийналарди. Дивна кетгач, тишлари орасидан вишиллаб, гапни бошқа мавзуга буришга ҳаракат қиларди.

– Бунчалик кўз ёш тўккан одамни биринча марта кўришим, – дерди совуққонлик ва кўполлик билан.

– Эҳ, қизгинам, у бир киши учун эмас, эри ва қайниси учун кўз ёш тўкмоқда. Қандай қайниси бор эди-я!

Ойимтилла ноўрин танқид қилганини тушунди, аммо худди чет тилида гаплашаётгандай, жўяли гап тополмади.

Дивна кетгач, Госпава хола етиб келар, қаҳва қайнатилар, гап яна айланиб қамашлар ва зўравонликлар ҳақида кетарди. Бакувват ва эркакшода Госпава хола кўз ёш тўкмас, нолимас, аммо тинимсиз жаврарди. Суиқасд уюштирилган куни унинг Прагада тиббиётни ўрганаётган, миллий инқилобий ҳаракат аъзоси бўлган талаба ўғлини қамашганди. Шундан кейин унинг ҳукумат вакили бўлган, камгап, одамови амалдор эри ҳам хизмат вазифасидан четлатилганди. Ҳозир уйда у на ўлик, на тирик аҳволда ўтирар, бўлаётган воқеаларни англайдиган ҳолатда эмасди.

Госпава хола бошқа аёллардан жасурлиги билан фарқ қилар, у ўғли қамокда ўтирганидан фахрланар, “серб халқи ҳамма нонуштага тановул қилиб кетаверадиган лукма” эмаслигини такрорлашдан чарчамасди. У эрининг лапашанглигидан, уйдан чикмай, тақдирга тан бериб ўтирганидан жиғибийрон бўларди.

– Бугун эрталаб унга, хотинларга ўхшаб уйда ўтирмай, кўчага чиқ, одамларга қўшил, ялангоёқ оломон олдидан бошингни баланд кўтариб ўт, дедим!

Госпава хола олди-орқасига қарамай, Австрия ҳукуматини ҳам, ландавур серб халқини ҳам аёвсиз ҳақоратларди. У Ойимтиллага заррача эътибор бермас, Райка ҳақида гап кетадиган бўлса, “қалбини шайтонга топширган” дерди. Шунинг учун Госпава хола келиши билан Ойимтилла кўчага қочишга тиришарди.

Кўча ҳам кўнгилсизликларга тўла эди. Уйдан чиқиши билан муюлишдан жандарм кузатувидаги бир гуруҳ одамлар ва ҳарбийларга кўзи тушди. У қамокқа олинганлар орасидан бирор танишини учратиб қолмаслик учун қадамини тезлатди. Аммо сафнинг охирига қаторидан ёш ва қувноқ кишининг овози эшитилди:

– Салом, Райка!

У овоз келган томонга кўз қирини ташлади. Ойимтиллага қариндоши, қирабурун, найнов, малласоч, талаба-техник Константин Иосифович салом берганди. У бошяланг, кўйлагининг ёқасини очиб олган, куёшда қорайган бўйни яққол кўриниб турарди. Ойимтилла ҳазилкаш бу йигитни гимназияга қатнагандан бери яхши билар, у спортчи, яхши математик эди. У йигитнинг жилмайиб турган чехрасига бир қур назар ташлади-да, юзини ўгирди. Аммо ортидан яна қувноқ ва истехзоли овоз янгради:

– Салом, салом!..

Бунақа ҳолатлар инсон ҳаётини булғайди. Ойимтилла совуқ терга ботди, уни ҳам ҳукумат бирор ҳаракатда айблашдан қўрқиб кетиб, ҳеч қачон жиддий бўлмаган Иосифовичлар оиласига мансуб Константиннинг масъулиятсизлигидан, аҳмоқлигидан нафратланиб кетди. Уларнинг бири-бирини кетма-кет қамокқа тортаётганлиги, бу эса кимнингдир кўз ёшига, кимнингдир хурсандчилигига сабаб бўлаётганлиги ҳақида ўйлади.

У ҳеч кимга қарамасликка, ҳеч кимга кулоқ солмасликка қарор қилиб, ўзининг ҳаётини бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқлигини ўйлади ва тезда чап томондаги бошқа кўчага бурилди. Аммо бундай қарорни қабул қилиш осон, уни амалга ошириш эса мураккаб жараён эди. Танишларининг, қариндошларининг, ватандошларининг қамоққа олиниши, аёлларнинг кўз ёшлари уни тинимсиз таъқиб қилар, у бор кучи билан буларни унутишга, хотирламасликка интиларди.

1914 йилнинг куз ойларида серб армияси Сараевога яқинлашди, ҳукумат шаҳар аҳолисини эвакуация қилишга буйруқ берди. Тинч аҳолининг каттагина қисми мамлакат ичкарасига кўчирилиши лозим эди. Шаҳарда фақатгина давлат муассасалари хизматчилари ва армияда хизмат қилаётганларгина қолдирилиши кўзда тутилганди. Ойимтилла онаси билан Сараевода қолди.

Илк ҳарбий заём чиқарилиши биланок, Ойимтилла ҳамманинг назарига тушган каттагина миқдорга имзо чекди. Маҳаллий матбуот унинг бу ишини бошқаларга ўрнак қилиб кўрсатди. Бирор жойда Ойимтилла бу “хайр-саховат”ни ўзининг манфаатини кўзлаб амалга оширгани ҳақида сўз юритилмади. У бундан кейин ҳам содиқлигини кўрсатиш имконини қўлдан бой бермади. Марказий блокка кирган мамлакатлар байроқчалари-ю ҳар хил нишонларини уйи ойнасига илиб кўядиган бўлди. Уни пайқашларини истаб, пулни тежаган ҳолда подшолар ва саркардаларнинг арзон суратларини сотиб ола бошлади. Ойимтилланинг ишлари жадал суръатда ривожлана борди.

1915 йилга келиб, илк кунларда тахмин қилингандай, бу уруш тезда яқунланмаслиги аниқ бўлганди. Барча хўжалик ишлари янги шароитга мослашиб борди. Буни биринчи бўлиб англаганлар бундай имтиёзни қўлдан бермасликка бел боғлашди. Рафо Конфорти уларнинг орасида етакчиликни қўлга олди. Серб савдогарларининг асосий қисми савдодан кетганлиги сабабли, Рафонинг деярли рақиби қолмаганди. У миллионлаб буюртмалар олди, ортида турган Ойимтилланинг ҳам ҳамёни қаппая бошлади. Шаҳарнинг ярим аҳолиси эвакуация қилинганига қарамай, кўчалар рус ва серб ҳарбий асирлари, маҳбуслар ва гаровга олинганлар билан тўлиб-тошганди.

Ноябрнинг тунд ва зерикарли кунида Ойимтилла ҳам Сараево кўчаларида ковоғи солиқ, тунд аҳволда кетиб борарди. У миллатдошларига, оғир кунларни бошдан кечираётган серб халқига ҳатто хаёлан бўлса ҳам раҳм-шафқат қилмади, жони ачимади. Бу оламда рўй бераётган барча воқеа-ҳодисалар унинг учун бегона эди. Жаҳон миқёсида рўй бераётган сиёсий курашлар, урушлар Ойимтилла учун газета саҳифаларидаги йирик сарлавҳалар эди, холос. Шундай булутли ноябрь кунларининг бирида у Чурчилукдаги дўконга кириб, Весони одатдаги жойида – касса ва эски жавон оралиғидан топди. Нимқоронғиликка тикилиб, жиккаккина Весонинг овозсиз ва дарду ҳасрат билан йиғлаётганини кўрди.

Яна кўз ёш! У кўз ёш тўкаётганларни учратишни қанчалик истамаса, шунчалик кўп йиғлаётган инсонни кўришга мажбур бўларди.

– Весо, тинчликми? Нима бўлди? – деб сўради Ойимтилла ҳиссиз, куруққина қилиб.

Весо жавоб беришни хоҳламай, йиғлашда давом этди.

– Нима бўлди, нега йиғлаяпсан? – деб шошилиб такрорлади Ойимтилла.

Весо кўли билан олдида турган окшомги газетага имо қилди. Газетанинг юкори қисмида катта ҳарфлар билан “Серб армиясига барҳам берилди” деган сарлавҳали мақола чоп этилганди.

– Весо, бас қил! Кўз ёш билан нимага эришасан?

Весо тишларини ғижирлатганча, алам ва ҳаяжон аралаш метин овозда жавоб қайтарди:

– Қандай йиғламаслик мумкин? Эҳ, сен ҳам, бошқалар ҳам, ҳамма йиғласа ҳам, қанча кўз ёш тўксак ҳам кам!

Ойимтиллада ёш боладай бурнини тортиб, ҳиқиллаб ўтирган, ўзининг дўконида хавфли сўзларни тилига олаётган бу эркакка нисбатан нафрат уйғонди.

– Агар йиғлайман деб ўлиб турган бўлсанг, дўконимда, ҳамманинг кўз ўнгида эмас, уйингга бориб йиғла, – деди Ойимтилла Весога қаҳр-ғазабини сочиб.

– Агар журъатим етганда, майдонда ҳамманинг олдида уввос солиб йиғлаган бўлардим.

– Бориб хоҳлаган жойингга хўнгра! Аммо полицияда менга нисбатан шубҳа уйғонишини истамайман. Эшитяпсанми? Истамайман!

– Кўркма, кўркма, – деди кичкина одам унга кўз қири билан қараб. – Йиғлаш ҳеч қаерда тақиқланмаган, бунинг устига сен эмас, мен йиғлаяпман. Сенга ҳеч нима қилишмайди. Бировлар учун кўз ёш тўкмаслигингни ҳамма билади.

– Бу менинг шахсий ишим, озгина ақлинг бўлганда, бу ерда бурнингни тортиб ўтирмаган бўлардинг.

– Бу гаплардан кейин сербман деган одам йиғламайдими?! Мен кўз ёш тўкканимдан уялмайман, сени ақлинг қаергача етаклашини эса кўрамиз. Мени аҳмоқ деб ўйлаганингдан эса мамнунман. Баъзи бировларга ўхшаб, разил ва муртад бўлгандан кўра, шу туришим яхшироқ.

Агар дўконга харидор кириб қолмаганда, Худо билади, улар яна қанча вақт тортишар эди. Икковининг орасидаги муносабат баттар чигаллашди, Ойимтилла ҳам, Весо ҳам ўзича ҳақ эди.

1917 йилнинг узоқ давом этган, сермашаққат баҳори кириб келди. Босниядаги юзлаб оилалардан биттасининггина қорни тўйиб овқат ер, қолган тўқсон тўққизтаси ночор кун кечирарди. Тунд ва ғариб март тонгида Конфорти Ойимтиллани қисқа суҳбат учун “қабул қилди”. Ойимтилла ундан ҳарбий заёмлар тўғрисида маслаҳат сўради. У Рафо Конфортини бир ойлардан бери кўрмаганди. Рафо катта креслода қовоклари салқиган кўзларини юмганча, бошини орқага ташлаб ётарди. Ойимтиллага кўзи тушганда сесканиб, ўрнидан кўзғалди:

– Яхши, яхши, бари сиз истагандай бўлади. – Кейин қўлларини керганча, хона бўйлаб кезиб, бор овозда гапира бошлади: – Эҳ, ҳаммаси сиз айтгандай, осон бўлса экан. Одамлар оч, кийим ўз йўлига, ямаб кийиш мумкин, аммо озик-овқат масаласи чаток! Уларни на уруш, на тинчлик, на савдо-сотик қизиқтиради. Бу ҳаёт эмас, жаҳаннамнинг ўзи!

Ойимтилла унинг хонанинг у бошидан бу бошига зир қатнашини кузатиб турди. У одамларнинг очлиги билан унинг савдоси ўртасида нима алоқа борлигини тушунмай, анқайиб ўтирарди. Ойимтилла ҳеч қачон бу ҳақда ўйлаб кўрмаганди. Рафо хона бўйлаб юриб, ҳамон жаврарди:

– Халқ аввало овқат ейиши керак. Очликдан силласи қуриган одамдан нима олиш мумкин? Рухиними? Уни қаерга ишлатасан?

Рафо яна бироз типирчилади ва тўсатдан Ойимтилла билан кўришгандаги каби хотиржам хайрлашди. Аммо у бугун Райканинг кўзига бошқача кўринди. Шу кундан эътиборан Райка атрофга диққат билан назар сола бошлади ва ҳақиқатан ҳам очликдан, қашшоқликдан эзилиб кетган одамларга кўзи тушди.

Весонинг дўконига армиядан қочган ёш йигитлар тез-тез келиб турар, улар алланималарни пичирлашар, аммо остонада Ойимтилла пайдо бўлиши билан жим бўлиб қолишарди. Онасининг ёнига ҳамон яқинлари камалган қариндошлари келиб турарди. Улар энди кўз ёш тўкишмас, маънодор қилиб кулиб қўйишар, қувончдан кўзлари порларди. Дивна озиб кетган бўлса-да, қатъиятли аёлга айланган, устидан мотам либосини ечганди. Унинг эри ҳам, қайниси ҳам Россияда, улар русларнинг олдига қочиб боришган. Ҳозир уларнинг ҳар иккаласи югослав кўнгиллилар дивизиясида хизмат қилади. Ҳарбийлар ва полициячилар Дивнани таъқиб остига олиб, сўроққа тутса-да, мол-мулкани мусодара қилган бўлса-да, унинг хотиржамлиги йўқолмади. Ундан эри билан қайнисининг қаердалигини сўрашганда: “Қаерда бўлиши керак бўлган бўлса, ўша ерда”, – деб жавоб берарди.

Госпава хола эса уруш бошланган йиллардагидай тили ҳамон ўтқир, етти йилга озодликдан маҳрум этилган ўғли белгиланган муддатнинг ярмини ўтаб, қайтиб келиши ҳақида ишонч билан гапирарди.

1917 йилнинг кузида, Сараевога қўшин кириб келди. Баъзи бир ҳарбий зобитларни 1914 йилдаги каби одамларнинг уйларига жойлаштиришди. Худди шундай зобитлардан бири Радаковичлар уйига келди. У хорватиялик ёш шифокор йигит бўлиб, тўлачалигидан ёшига нисбатан катта кўринар, уни Рокнич деб аташарди. Унинг оғир-босиқлиги, ортиқча нараса талаб қилмаслиги Ойимтиллани бироз жаҳлдан туширди. Аммо Рокнич сиёсат ҳақида гап сотишни хуш кўрар, ўзининг ишидан бошқа нараса ҳақида гапиришларини ёқтирмайдиган Ойимтилла эса унинг сафсаталарини эшитишни истамас, зобит бу ҳақда онасига мароқланиб гапирарди:

– Бекам, мени сербларнинг уйига жойлаштирганларидан мамнунман. Босниялик сербларнинг қандай кунларни бошдан кечирганларини яхши биламан. Устимдаги мундирга эътибор берманг, Австрия зобити мундирини ўз хоҳишим билан кийиб юрганим йўқ, мени Австрия зобити деб ҳисобламасангиз ҳам майли.

Онаси жилмайганча зобитни тинглар, Ойимтилла ҳеч нимани эшитгиси келмай, хонаси томон бурилиб кетарди.

Орадан икки ҳафта ўтгач, бақалоқ ва сергап зобит ҳарбий қисмига кўшилиб, Сараевони тарк этди. Ойимтилла урушнинг тугаши, одамлар урушдан, қамоқдан қайтса, нима бўлиши ҳақида ўйлади.

Уйдан чиқаркан, кўзи почтачига тушди, у доимо икки энли, арзимас хатлар оларди.

– Пул ўтказмалари йўқми? – деб сўради Ойимтилла ғайриихтиёрий равишда.

– Йўқ, энди бунақа нарсалар бекор бўлди.

Ойимтилла ҳайрат билан почтачининг таниш, ажин босган, қаримсик юзига тикилди. Почтачининг кўзлари айёрона тарзда, маънодор кулиб турарди. У худди қасдини олаётган одамдек мамнун эди. Ойимтилла шахд билан бурилиб, шаҳар томонга йўл олди. У жаҳлланиб кетиб борар экан, ич-ичидан нимадир кучли зарба берганини, кўз олди қоронғилашиб, ўз-

ўзидан оғзи очилаётганини ҳис қилди, кўчанинг қоқ ўртасида тўхтади. Аммо бирданига хаёлига келган ҳисоб-китоб ишлари, касса ҳақидаги ўйлар уни олдинга юришга ундади.

У бир жойга ўт кетгандай дўконга отилиб кириб, ҳаяжонланганча кас-сани титкилай бошлади, аммо темир кути бўм-бўш эди. Весони чақирди, аммо керакли вақтда уни топишнинг иложи йўқ эди. Весо пулни ўмариб, қочиб кетган бўлса-я, деган фикрдан чўчиб тушди. Кўчага югуриб чиқиб, “Весо!” деб бақира бошлади, кейин полицияни чақиришга тушди. У бақириб, кўксига муштлар, бироқ оғриқни ҳис қилмас, бирор киши унга эътибор бермасди. Ойимтилла кўча бўйлаб тентирашда давом этди. Дўкондан дўконга ўтди, аммо бирор савдогар бирор нарса сотмас, сотиб ҳам олмасди. Ҳамма билган нарсани билмаган аҳмоқ аёлга одамлар аччиқ истеҳзо билан назар ташларди. У юрган сари ҳақиқатни англай бошлади, энди пул бўлмайди. У – йўқ! У кераксиз буюм каби йўқ бўлганди. Одамлар қандай қилиб пулсиз яшаши мумкинлигини онгига сиғдира олмасди.

– Қандай қилиб пул йўқолиши мумкин? – минғирлади Ойимтилла.

– Кўриб турганингиздек, – деди пештахта ортида турган савдогар у билан худди харид устида тортишиб, сотиладиган буюмга қатъий нарх қўйган оҳангда.

– Аввал пул алмаштириш билан шуғулланган одамлар энди нима қилади?

У саволларига жавоб топишга қанчалик ҳаракат қилмасин, одамлар унга жавоб бериш ўрнига, устидан кула бошлашди. Ҳаммаси кўрқинчли тушга ўхшарди.

Пештахтага буюм тахлаётган бир савдогар аёлгина елкаси оша унга сўз қотди:

– Гапни чўзмасдан, ишингни қилсанг-чи! Гап тамом-вассалом!

– Пулсиз қанақа иш бўлиши мумкин? – деб адашиб қолган боладай ҳиқиллаб сўради Ойимтилла.

Мудҳиш ва даҳшатли воқеа рўй берган, ер юзидан “пул” деган тушунча йўқолганди. Энди “пул” сўзида маъно-манتيқ қолмаганди. Ойимтилла қоқилганча кўчама-кўча тентиради. Унинг назарида пул ер юзини тарк этгандан кейин хаёт тўхтаб қолгандай эди.

– Бу нима дегани? Яшашдан маъно қолмаса ҳам, барибир яшаш керак. Пул бор эди, энди йўқ... Ахир, бу ёлғон, фирибгарлик-ку! Балки бу гаплар бекорчиларнинг биринчи апрель ҳазилидир? Ё, Тангрим, ҳукумат, полиция, суд, черков қаерга қараяпти?

Ойимтилла уввос солиб йиғлашга тушди. Кўчадан ўтаётган йўловчилар унга ҳадиксираб қараб қўйишди. Полициячи яқинига келиб: “Агар жим бўлмасанг, қамаб қўяман!” – деб дағдаға қилди. Демак, бўлаётган воқеалардан ҳукумат хабардор, улар ҳам сотилибди! Унда руҳонийлар, ҳожилар, раввинлар қаерда қолишди? Адолат ва қонун борми ўзи бу мамлакатда?

Ҳафсаласи пир бўлган, эсанкираган Ойимтилла қандай қилиб ибодатхона олдидаги майдонга бориб қолганини сезмади. Кўнғироқхонадаги соат тўққиз бўлганини билдириб, бонг урди. Мана, соатлар ҳам тўхтаб қолгани йўқ, юряпти, вақтни ҳисобляпти. Пул бўлмагандан кейин унинг юришидан не ҳожат? Пул саналмагандан кейин арифметика кимга керак? Ё ўзи ҳам бошқаларга ўхшаб шу шароитга кўникиши лозимми? Ойимтилла бирданига бўйи ўсиб, шу соатга етишини, унинг рақамларига тупуришни чин дилдан истади. У қалбини эзаётган аламни кўксидан чиқариб

ташлаш учун бор овози билан қичқирди, чинқириғи ўзига гўёки пичирлашдай эшитилди:

– Эҳ, аблахлар! Қўрқоклар!

Ойимтилла ўзини дунёдаги энг ёлғиз, энг ожиз инсон деб ҳис қилди. Ҳамма нарса унга қарши эди.

Октябрнинг сокин кунларидан бирида Ойимтилла Рафонинг узил-кесил ҳалоқатга учрашини ўз кўзлари билан кўришга муваффақ бўлди. У Фарҳодий кўчасидаги дўконлар олдидан ўтиб бораркан, Рафонинг собик савдо дўкони ёнида хохолаб кулаётган оломонга дуч келди. Қўрқа-писа назар ташлаб, пештахта ортидаги Рафога кўзи тушди. У ифлос қўллари билан чириган сабзавотларни чангаллаб турарди. Рафо озиб-тўзиб кетган, кийимлари ҳам кир, бир ахволда эди, кўзларини бежо ўйнатганча, бир нималар деб гўлдираб, одамларнинг қаҳқаҳасидан овози эшитилмасди. Ҳар замонда бир-икки лукмаси кулоққа чалиниб қоларди:

– Марҳамат, олинглар! Текин!.. Ахир халқ нимадир ейиши керак... У оч... Мен буни биламан, бошқалар эса билмайди... Ейиши керак... Шунақа...

Халқ эса очлигини ҳам унутиб, телба Рафонинг устидан кулар, унга кўполлик қилишарди.

– Газда Рафо, сабзавотларингни уйингга олиб бориб, ўзинг е!

– Нима, бу сабзавотлар сенга австриялик марҳумадан мерос бўлиб қолганми?

– Миллионлаб пул йиққансан-у, бизга чириган сабзавотларни раво кўряпсанми?

Рафо Конфорти илгаригидай, қўлини кўксига қўйиб молини мақтар, касам ичар, одамларнинг ҳар бир гапига йиғламсираб жавоб берар, уларни ишонтиришга ҳаракат қиларди. Ҳозир унинг асосий вазифаси одамларни очликдан сақлаб қолиш эди.

Ойимтилла томошага ортиқ тоқат қилолмади, бир пайтлар яқин дўсти бўлган одамнинг ачинарли киёфада, кўзлари мўлтираб туришини кўриш оғир эди. Ўша куни Рафони руҳий касалликлар шифохонасига олиб кетишди.

Шу қишдан бошлаб Ойимтилла якшанба кунлари қабристонга боришни бас қилди. У уйда ўтирганча отасининг қабри ҳақида ўйлар, аммо кўчага чиқишга журъат қилолмасди. Одамлардан кўрқув ҳисси ҳамма нарсадан устун келарди. Бир пайтлар ҳеч кимни назар-писанд этмаган Ойимтилла энди кўчадан ўтиб кетаётган бирорта йўловчининг кўзига кўринмасликка ҳаракат қиларди. У дўконга ҳам бормаи қўйганди. Иш ҳақида ўйлашнинг ҳожати ҳам қолмаганди. Унинг учун барча эшиклар берк эди. Весо ҳам ҳозирча ҳеч кимнинг кўзига кўринмаслик ҳақида маслаҳат берди.

Бундан бир-икки ой илгари Ойимтилла бу дунёда ўзининг оёқ-қўлини боғлаб, уйга қамаб қўядиган жумбоқлар борлигидан беҳабар эди. Мана энди мағлубиятга учраганини тан олиб, уйига кўмилиб ўтиришга мажбур. Қариндошлар бир овоздан унинг ҳеч бўлмаганда озгина муддатга Сараеводан кетиши лозимлигини айтишди. Уларнинг баъзилари Дубровникка кўч деса, баъзилари Белградга борган маъқул дейишарди. Умрида илк маротаба Райка уларга кулоқ солишга мажбур бўлди, чунки бошқа йўл йўқ эди. У бор бойлигидан ажраб, уйда кўл қовуштириб ўтиришини тасаввур қилса, даҳшатга тушарди. У ҳозир қашшоқликдан қочиш учун нафақат Белградга, жаҳаннамга ҳам боришга тайёр эди.

Ёзнинг ўрталарида қариндошлар Райка онаси билан Белградга, онасининг тоғаси Жорж Хажии-Васичнинг олдига кетади деган қарорга келишди. Қўзларидан ёш аримайдиган онаси уларнинг гапини сўзсиз маъқуллади. Весо ижарага топшириладиган уй ва дўкон билан ўзи шуғулланишга ваъда берди.

VI

1919 йилнинг охирида Ойимтилла онаси билан Сараеводан кўчиб кетди. Улар ўзлари билан энг керакли буюмларни ва чамадонларни олишди. Белградда яшайдиган жойлари аниқ бўлгандан кейин Весога мебелларни юборишни тайинлашди.

“Йўл азоби – гўр азоби” дегандай, она-бола йўлда анча қийналишди. Поезд имиллаб юрар, бунинг устига вагон ойналари йўқ, ўриндиқлар тешилиб, увадаси чиқиб ётарди. Шу ҳам уруш-талаш билан эгалланар, эпчил ва безбет одамлар ойна орқали кириб, жой эгалламоқчи бўларди. Эшик олди тиқилинч, сиғмай қолганлар бир-бирининг тиззасига, йўлакларга жойлашган, аксарият йўловчилар юпун кийинган, улардан аччиқ тер ва пиёз ҳиди анқирди. Ҳамма бир-бирига ҳақоратомуз, кўпол муомала қилишарди.

Поезд ўтаётган станциялар худди тошқин остида қолганга ўхшар, деворлар кулаган, тўсиқлар ағдарилиб ётар, гулзорлар пайхон қилинган эди. Қизил фуражка кийган темирйўл ходимлари кўпроқ омади чопмаган жинойтчиларни эслатарди. Уруш илк маротаба Ойимтилланинг кўз ўнгида ҳақиқий қиёфаси, битмас-туганмас жароҳатлари билан намоён бўлди. У тўрт йил мобайнида уйдан чиқмай, тинчлик пайтида қандай ўтирган бўлса, шундай ўтириб, халқнинг кулфатини, азоб-уқубатини англамаганини энди тушунди. Ойимтилла бундай аянчли аҳволни кўргандан кейин Сараеводан кетганига афсуслана бошлади. У сафарга сарфланган харажатни ўйлаб, бирпасда она шахридаги кунларини унутди. Оломоннинг қичқириқлари, онасининг соддалиги, ҳаммага бирдай ишониши унинг ғазабини қайнатарди. У ўзини келажакнинг тайини йўқ, қувғиндаги одам деб хис қиларди. Славонски-Брод шахрида совуқ ва ёмғирли хавода қалтираб беш соат поезд кутишди. Ойимтилланинг сергак ва хушёрлигига қарамай, чамадонлардан бирини ўғирлаб кетишди. Бу унинг сабр-косасини тўлдирди. Оппоқ тутун буркситиб турган состав ёнида, хира ёритилган перронда чийиллаганча ўғрини инсофга чақира бошлади. Аммо бирор йўловчи тўхтамас, унинг гапларига эътибор ҳам бермас, ёрдам кўрсатишни хаёлига ҳам келтирмасди. Она-бола бир-бирини туртганча, чамадонларга чалишиб, ўз йўлларида давом этишарди. Улар минг бир азоблар билан Белград поездига чиқиб олишди. Бу поезд улар илгари чиққан Босния поездидан ҳеч нимаси билан фарқ қилмасди. Улар йўлакчада, елвизакда қолиб кетишди. Ойимтилла пайпаслаб, чамадонларни санади. Унга Белград шу қоронғи туннинг алдовларидан бири, ҳеч қачон манзилга соғ-омон етиб боролмайдигандай, кўзга кўринмас ёвуз кучлар ҳамма нарсасини ўғирлаб кетадигандай туюлди. Улар эртаси куни совуқ ва тунд Земунга етиб келишди. Поезд шу ерда тўхтади, чунки Саву устидаги кўприк вайрон бўлган, у ёғига поезд боролмасди. Уйқусизликдан, ташналиқдан бир аҳволга келган она-бола лойга ботганча ҳаммолнинг ортидан эргашиб, дарё бўйида одамга лик тўлган қайиққа ўтиришди

ва Белградга жўнашди. Кечга яқин Смилянчева кўчасида яшовчи Хажи-Васичнинг уйига етиб келишди.

Уларга Хажи-Васичнинг уйи йўлда кўрган азобларидан кейин жаннат бўлиб кўринди. Ҳашаматли уй чиннидай озода ва саранжом-саришта, ҳамма жойда тўкинлик акс этиб турарди. Хонадон бекаси Перса хонимни шаҳарда Сека деб аташар, унинг бўй етган Данка ва Даринка исмли кизлари бор эди. Улар меҳмонларни кучоқ очиб қарши олишди. Деразаси ховлига қараган иссиққина уйга олиб кириб, мураббо ва қаҳва билан сийлашди. Хонада устига кўзни қамаштирадиган даражадаги оппок ёстиқлар, ипак адёл ёпилган иккита кенг каравот қўйилганди. Улар ювиниб-тараниб олгунларича, уй эгаси ҳам етиб келди. Бир зумда ҳамма нарсани унутишиб, йиғлаб-сиқтаб кўришишди.

Ёруғ ва кенг ошхонада кечликни тановул қилиш учун барча оила аъзолари йиғилди, қариндошлар яқиндан танишишди. Жорж Хажи-Васич бундан қирқ йиллар илгари, ҳали болалигидаёқ Сараеводан кетган, шундан бери туғилиб-ўсган ватанига бормаган эди. У Белградда хайрия ишлари билан машҳур бўлган таниқли савдогар, амакиси Петар Хажи-Васичнинг оиласида вояга етганди. Амакисидан унга Князь Михаил кўчасидаги дўкон мерос қолганди. У жуда кеч уйланган, эри вафот этган савдогар Ираклидоснинг беваси Перса билан оила қурганди. Перса темир-терсак савдоси билан шуғулланувчи Стаменковичнинг ўзига тўқ оиласида дунёга келганди. Уларнинг оиласида уч йилда уч фарзанд туғилди.

1915 йили газда Жорж Францияга кетади. Уларнинг ягона ўғли Миша ҳам харбий хизматдан қайтгач, отасининг ортидан Францияга жўнайди ва Монпельеда ҳуқуқшунослик факультетини тамомлайди. Сека (Перса) эса икки кизи билан Белградда қолиб, қариндош-уруғларининг ёрдами, қолаверса, ўзининг уддабурронлиги билан уйини сақлаб қолади, қизларини вояга етказди. Франциядан қайтган газда Жорж яна ишларини йўлга қўяди, Миша эса Халқ банкига хизматга киради. Сека бўй етган қизларига яхши куёвлар топиш муаммоси билан банд эди. Ёши олтмишга борган газда Жоржнинг мовий кўзлари Райкага онасининг кўзларини эслатди.

Ойимтилла келган кунлари ўзини енгил ҳис қилди, ҳеч ким унинг Сараеводаги ҳаёти билан қизиқмади. Ҳамма нарса узоқ ўтмишда қолиб кетгандек эди. Белград катта шаҳар, бу ерда ит эгасини танимайди, унга ким ҳам эътибор берарди? Кунлар ўтган сари у илгариги қиёфасига қайтиб, тунд, одамовига айлана борди. Ойимтиллага айниқса қизларнинг ҳиринг-ҳиринги, бағрикенг, сахий оиладаги тўкин-сочинлик сира ёқмасди. Уларга гапини, ҳукмини ўтказа олмаганидан бу ердан тезроқ кетишга, ўз уйига эга бўлишга интиларди. Весо жўнатган мебеллар етиб келгунга қадар тезроқ уй топиши зарур эди. У чарчоқ нималигини билмай, шаҳар марказидан узоқда бўлган, нархи арзонроқ уй қидира бошлади. Газда Жорж таниш-билишлари орқали Стишской кўчасидан ихчам ва нархи ҳаминқадар бўлган уй топганини маълум қилди.

Сараеводан юклари келган куниёқ Смилянчева кўчасидаги меҳмондўст хонадонни Радойка хоним ўкинч билан, Райка эса расамадсиз сарфхаражат қиладиган, шовқин-суронли уйдан қутулганидан мамнун ҳолда тарк этди. Марказдан бироз четда жойлашган Стишской кўчасидаги уй қаровсиз ва зах бўлишига қарамай, Сараеводан келган эски мебеллар илгариги ҳолатда жойлаштирилгандан кейин Ойимтилла учун кўнглидаги уйга айланди. Бу ерда у ўзини хотиржам ҳис қилди, келажакда яна нималаргадир эришиши мумкинлиги ҳақида ишонч пайдо бўлди. Уй кичкина

хонани ҳисобга олмаганда, икки хонадан иборат эди. Унинг бир хонасига онаси, иккинчисига ўзи жойлашди. Худди Сараеводаги каби камтарона ва ночор ҳолда хўжалик ишларини юрита бошлашди. Иссиқ овқат бир кунда бир марта пиширилар, хоналарнинг биттасига ўтин ёқиб, иситиларди. Хизматкор фақат икки соатгагина келар ва энг оғир, ифлос ишларни бажарарди. Уларнинг ҳаётлари маромига тушди. Ойимтилла хўжаликни ўз кўлига олиб, эҳтиёткорлик билан иш бошлади. Белградга кимдир орзуларини рўёбга чиқариш, кимдир эса жонини сақлаш, яшириниш учун келарди. Кўчада очлигидан кўзлари бежо ўйнаган қашшокларни ҳам, ўзига тўқ олифталарни ҳам учратиш мумкин эди.

Белграднинг одамлар қайнаган ҳаёт гирдобига сараеволик Райка Радакович ҳам қўшилиб кетди. У ҳар куни эрталаб, корда ҳам, ёмғирда ҳам, бўронда ҳам Негоша кўчасида жойлашган банкларни, ёмғирдан кейинги кўзиқориндай кўпайиб кетган дўконларни айланарди. Ҳар бир кўл учида қурилган, деярли бўм-бўш дўконнинг ёнида қишки пальто, шляпа кийган, совукдан кўкариб кетган, тунд ва ёқимсиз испаниялик жухудлар туришарди. Ойимтилла уларнинг кўполлигига эътибор бермасди, чунки ўзи улардан илтифотсизлиги, тундлиги билан ортиқ бўлса ортиқ, асло кам эмасди. У пештахтага тирсагини тираб, жухудларни саволга тутарди:

– Сербия тамаки акцияларига қанча берасиз?

– Ўзи сизда қанча бор?

– Етарлича, қанча беришингизга боғлиқ.

Жухуд нархни айтишни истамасди, аммо Ойимтилла ўша заҳотиёқ бошқа қимматли қоғозларни таклиф этиб, то нарх-навони билиб олмагунча, унинг бошини айлантираверарди. Ана шундан кейингина ҳеч нарса сотмасдан ва бир чақа ҳам сарфламадан, хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, жўнаб қоларди.

Бу бадқовоқ хотин тез орада шаҳарнинг барча саррофлари ўртасида танилиб улгурди. Унга кўзлари тушиши биланоқ лоқайд қиёфага кириш бефойда эканлигини фаҳмлашди, аксинча, бу хоним билан ҳисоблашиш керакдай муомала қилишди.

Буларнинг бари Ойимтилла учун бор-йўғи бир ўйин эди. Бир вақтнинг ўзида шу ўйин ҳам унинг олди-сотди борасидаги билим ва тажрибасини оширарди. Юмронқозикдай бу майда ва ниҳоясиз фаолиятга янада чуқурроқ кириб бораркан, ўзининг бир замонлар Миллион ҳақидаги орзусини камдан-кам эслар, бу хоҳиш-истаги тобора сўниб борарди. Қолаверса, Сараево ҳақидаги хотиралари ҳам хиралашиб қолганди. Энди ўтмиш ортда қолди, ҳатто отасининг қабри ҳам хотира чангалзорларида изсиз йўқола бошлади. Лекин унинг ҳадиклари бекор эди. Пойтахтнинг долғали ҳаёти худди уммон сингари эзгулик ва ёвузликни ҳам, шон-шуҳрату шармандаликни ҳам ўз домига тортиб кетарди.

У Хажи-Васичникига кўпам боравермасди.

Ҳеч ким билан борди-келди қилишни ёқтирмайдиган Ойимтилла Смилянчева кўчасида танишиб қолган ёшгина жувон ва йигит билан алоқани узмади. У нима учун бундай қилаётганини ўзи тушунмасди. Жувоннинг исми Йованка Танаскович бўлиб, у Сека хонимнинг узок қариндоши эди. Хажи-Васичнинг уйида бу аёл ҳақида, унинг ғалати қилиқлари тўғрисида кўп гапиришарди. Йованка Сека хонимнинг уйига навбатдаги ташрифи вақтида Ойимтилла билан танишди ва нимагадир унга боғланиб қолди.

Йованка! Серб қишлоқларида кенг тарқалган бу исм ўша пайтларда белградликлар учун Армида, Клоринда, Оливия ва Кассия каби камёб номлардай туюларди. Унинг исми Белградда ягона эди. Йованка ўттиз ёшларни қоралаганди.

Ойимтилла Хажи-Васичларнинг уйдан кўчиб кетишидан икки кун олдин Миша, Данка ва Даринкаларнинг дўстлари йиғилиб, уларнинг уйда кеча ўтказишди. Бундай шовқин-суронларга тоқати бўлмаган Ойимтилла бу уйдаги сўнгги кечаларидан бири эканлиги учун тишини тишига босди. Йованка кечага Сека хонимга ва унинг қизларига таништириш учун янги танишини етаклаб келди. Унинг исми Ратко Раткович эди. Йованка илгари ҳам у ҳақда тўлқинланиб гапирган, таърифини келтирганди. Унинг айтишича, асли герцеговиналик бўлган Раткович Австрия армиясига сафарбар қилинган, Карпатда бўлган жанг вақтида герцеговиналик серблар билан руслар томонига қочиб ўтган. Россиядан Салоникига ўтиб, Салоникни фронтда кўнгилчилардан бўлиб жанг қилган. Ҳозирда эса ҳарбий хизматдан бўшаб, Американинг Белграддаги “Форд” автомобиль фирмаси ваколатхонасига ишга кириш ниятида юрар, инглиз тилини чуқур билганидан “Форд”нинг агентлари билан мустаҳкам алоқада экан.

Бундан бир неча кун илгари Йованканинг герцеговиналик ноёб қобилиятли, порлоқ келажак кутаётган янги таниши ҳақида нафаси бўғзига тикилиб таърифлашидан кейин Ойимтилла уни учратаман деб ўйламаганди. Оқшом Йованка етаклаб келиб, худди намунали ўқувчини таништираётгандай, меҳмонларга йигитни таърифлаётганда Ойимтилла уни унуттаётган эди. Ҳамма билан қўл бериб кўришаётган жаноб Ойимтиллага ҳам ўзининг бақувват ва совуқ қўлини узатди. Йованка исмини айтгандан кейингина Ойимтилла унинг чехрасига разм солди. Йигит бир нималар деб ғўлдиради, Йованка уни судраб, бошқаларнинг олдига олиб кетди.

Ойимтилла герцеговиналик нотаниш йигитнинг қиёфасида эътиборга молик ҳеч нима кўрмади, аммо йигит унга кулиб ўгирилганда, қадди-қомати, табассуми кимнидир эслатди ва миясида “Владо тоға!” деган фикр ярк этди. Бу шунчаки ўхшатиш эмасди, кўз ўнгида хотиралар жонланди. Раткович ҳар бир аёлнинг олдига бир неча дақиқадан тўхтаб танишар, унинг ҳар бир хатти-ҳаракати, ўзини тутиши Ойимтиллага жуда таниш ва қадрдон эди. Шу куни туни билан, эртаси куни ҳам у бу ажойиб ўхшашлик ҳақида ўйлади.

Май кунларининг бирида унинг олдига келган Йованка Ратковичнинг қийналаётгани, ноинсоф рақобатчилари ва ақли калта амалдорлар унга қаршилиқ кўрсатаётгани ҳақида гапирди.

– Молия вазирлигининг барча идораларини айланадан деб оёғимда оёқ қолмади. Бирортасининг отхонадан фарқи йўқ!

– Биладан... – деди секингина Ойимтилла.

– Йўқ, билмайсан. Билишинг мумкин эмас. У ҳукумат идораси эмас, нақ жиннихонанинг ўзи. Уларнинг ўзларига ҳам шундай дедим. Бечора Ратко, жуда юмшоқкўнгил, раҳмдил одам, шунинг учун уни алдашяпти. Ўз ишини очиш учун қарз сўраганига махсус бож, кафолат, гувоҳнома талаб қилишяпти. Бошқалардан ҳеч қачон шунча ҳужжат сўрашмасди. Сен билан гаплашиб олмоқчи эдим, биз Раткога ёрдам беришимиз керак. Ҳаммаси қандайдир лаънати божни тўлашга бориб тақалаяпти. Унга пул

бергандим, аммо ҳозир яна пул керак бўляпти. Ўйлаб кўрсам, унга фақат сен ёрдам бера оласан. Ахир, у ишончли ишга қўл уряпти, вақти келиб ҳаммасини қайтаради. Сен ҳали унинг қандай одам эканлигини яхши билмайсан. Ратко ақли, кўнгли тоза йигит, у узоққа боради. Фақат ҳозир уни озгина қўллаб-қувватлашимиз лозим.

Пул бериш кераклиги ҳақидаги гапни эшитган Ойимтилланнинг Раткович ҳақидаги, Владо тоғаси тўғрисидаги фикрлари тумандай тарқаб кетди ва ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлгандай мудофаага ўтди. Кўзларини ерга тикканча, бечораваш қиёфага кириб, шивирлади:

– Йованка, ўлай агар, бир динор ортиқча пулим йўқ. Бу ерда ҳам, Сараевода ҳам ҳали солиқни тўлаганим йўқ.

– Илтимос, йиғламсирашни бас қил! Пулинг борми, йўқми, бир бечорага ёрдам бериш керак. Уни олдинга бошлаб келаман, сенга ўзи, режалари, эҳтиёжлари тўғрисида гапириб беради.

Сараевода бўлганда Ойимтилла ҳар қандай одамга рад жавобини берарди, аммо у ўзини Белградда ожиз ва нотавон ҳис қиларди. Орадан кўп ўтмай, ҳақиқатан ҳам унинг уйига Йованка билан Раткович кириб келди. Йигит одми бўлса-да, жуда ораста кийинган эди. Унинг қиёфаси одамда меҳнатсевар, вақтини беҳуда сарфламайдиган, ишончли инсон деган таассурот уйғотарди. Юзи, кўзи, табассуми эса қуйиб қўйгандай Владо тоғасини эслатарди.

Индинига Йованка яна келди, Ойимтилла хошиш-истакларига, эътиқодига қарши чиққанча, ўн икки минг динорга вексель ёзди. Орадан маълум фурсат ўтгач, Раткович шахсан келиб, унга миннатдорчилик билдирди. Йигит билан ёлғиз ўтирар экан, Ойимтилла унинг табассумига, хотиржам овозда мулоҳазали гапларини эшитишга куч топа олмади. У йигитнинг ташқи қиёфасига мафтун бўлиб, гапини эшитмас, гапини тинглайдиган бўлса, ўзининг хотираларини жонлантириб юборган ташқи қиёфасига тўйиб тикилишга ҳаёли изн бермасди.

Шундан кейин ҳам Раткович унинг уйига бир неча маротаба қадам ранжида қилди. Икки марта Белград кўприги устида чигирткадай сакраган, шарти кетиб, парти қолган “Форд” шахсий автомобилида Йованка ва Ойимтиллани Раковицага олиб бориб келди. Аммо Ойимтиллани ҳаммасидан ҳам унинг бош лойиҳасини қандай амалга ошираётгани ҳақидаги ҳикояси қизиқтирарди. Режалари ҳақида гапираётганда йигит баландпарвоз гапларни гапирмас, ҳаммасини чин юракдан, самимий тарзда сўзларди:

– Худога шукур, Ойимтилла, ишларим жойида. Қаршилиқлар кўп бўлса ҳам, таслим бўлиш ниятим йўқ. Курашиш керак!

Сентябрь ойининг охирига қадар Раткович тўсатдан йўқ бўлиб кетди. Бироқ Ойимтилла ва Йованкага хат жўнатиб турди. Кунлардан бир кун Антверпендан телеграмма келди. Бу вақтга қадар Йованка бир неча маротаба Стишской кўчасига бориб турди.

Куз бўлишига қарамай, сентябрь ойи куруқ ва иссиқ келди. Салқин ва нимқоронғи хонада Ойимтилла дераза олдида ниманидир ямар, Йованка эса қаршисидаги стулга ўтирганча, қуйиб-пишиб, ҳасрат қиларди:

– Нимагадир бизнинг Ратко узоқ тентиради, уни Парижда, Брюсселда, Ната Дабичеванинг айтишича, ҳаттоки Биаррицеда ҳам кўришибди. Натанинг ёлғончилигини яхши биламан, аммо у бу сафар рост гапирган бўлса-чи? Ратконинг ишни ташлаб, дайдиб юриши менга ёқмаяпти.

– Балки келишга имкони йўқдир... – деди Ойимтилла секингина Ратко-ни ҳимоя қилиб. Тиши билан ипни узаётганда, Ратконинг тарафини олгани ўзига ёқимли туюлиб, назарида, ип ҳам ёқимли туюлди.

– Қандай қилиб имкони бўлмаслиги мумкин? Ахир у келишга мажбур, бу ердагилар уни ғажиб ташлашга тайёр. Унинг энг яқин дўсти ва ҳамюрти молия вазирлигига бориб, ваколатхонадан буюртмани олиш учун югуриб юрибди. Лақма Раткога хабар берай десам, қаердалигини билмайман.

– Йўқ, у сен ўйлаганчалик аҳмоқ эмас, Ратко масъулиятли одам, шунча меҳнат қилди, югурди, елди, энди ишни чала ташлаб кетмайди.

– Ҳм... – деди Йованка бош чайқаб. – Масъулиятлимиш, ахир, эркакларга ишониб бўладими?

Энг яқин кишисини узоқ юртларга кузатган инсон каби, бу икки аёл Ратко ҳақида қайғурар, унинг келажаги ҳақида ўйлашар ва йигит ҳақидаги бундай ўй-хаёллар уларни бир-бирига янада яқинлаштирарди. Йованкадан ҳам кўра йигитнинг тақдири Ойимтиллани безовта қиларди, чунки Йованканинг Раткодан бошқа таниш-билишлари ҳам кўп эди. Ойимтилла учун у ҳаётидаги энг ёрқин воқеа эди, йигитнинг тоғаси Владога ўхшаши ҳақида на Йованкага, на унинг ўзига тиш ёрди.

Раткович ҳақидаги суҳбатдан икки кун ўтар-ўтмас, Стишской кўчасида унинг ўзи кўриниш берди. Йигит куёшдан қорайиб, озиб кетган, ўта хаёлча ва паришон эди. У ҳамма ишни битирганлигини, америкаликлар ҳозирча иккиланаётганини, Белграддаги вазият ҳали ўзига аён эмаслиги, аммо улар фақатгина ўзи билан иш юритишни назарда тутаётганликлари ҳақида гапирди. Ойимтилла унга тикилиб турган бўлса ҳам, гапларини англамади. У йигитнинг соғ-саломат қайтганидан мамнун эди.

Кўп ўтмай, Раткович ундан тўққиз минг динорга вексель ёзиб беришни илтимос қилди. Бу пул унга йилнинг охирига қадар етишини, шундан кейин ҳамма муаммолари ҳал бўлиб, қарзни қайтариши мумкинлиги ҳақида гапирди. Ойимтилла унинг илтимосига сўзсиз рози бўлди. Чиқим ҳақида гап кетганда, Райкани ваҳимага соладиган ҳислар ҳозир уни тарк этганди. Йигитнинг шахсан ундан ёрдам сўраётганидан боши кўкка етган, худди боласини оёққа тургазган она каби бахтли эди. Шундай қилиб, ортиқча гап-сўзсиз, ҳеч қандай шартларсиз йигит ўзи хоҳлаган, зарур маблағга эришди. У Ойимтилланинг уйини қувонч билан тарк этар экан, пулни осонгина қўлга киритганидан ўзи ҳам ҳайрон бўлди.

Шу йили кузда Йованка уч ҳафтага қариндошларининг уйига меҳмонга жўнади. Ратко ҳам йўқ бўлиб кетди. Ойимтилла уларнинг йўқлигини, вақтнинг қандай ўтганлигини ҳис қилмади. У ўзининг ташвишлари билан елиб-югурди.

Октябрнинг ўрталарида Стишской кўчасидаги Ойимтилланинг уйига қаҳр-ғазабдан қалтираган Йованка кириб келди.

– Бизнинг таваккалчи қалай экан?

– Билмадим, кўрмаганимга уч ҳафта бўлди.

– Унинг Белградда эмас, Будапештдалигидан хабаринг борми?

– Будапештда нима қилади?

– Нима қиларди, маишат қилгани кетган!

– Балки иш юзасидандир?

– Билмадим, аммо нимагадир кўнглим ғаш... – Йованка бошини орқага ташлаб, худди полициячи каби Ойимтиллани сўроққа тутди: – Унга яна пул қарз бермаганмидинг?

Хар қандай назарни ўзининг совуққонлиги билан енгадиган Ойимтилла содда ва ожиз одамдай довриаб қолди:

– Йўк... Аниқроғи, бергандим. Биласанми, у йилнинг охиригача қайтариш шарти билан қарз олди.

– Бу воқеа мен кетганимдан кейин бўлдими?

Ойимтилла ўзини қўлга олиб, уни алдади:

– Адашмасам, кетганингдан кейин, ҳа, эсладим, кетганингдан кейин рўй берди.

– Қанча қарз бердинг?

– Тўққиз минг.

– Эҳ! Боплапсан!

– Нимага бундай деяпсан? Ахир, ўзинг унга ёрдам керак демаганмидинг?

– Азизам, бошлапсан, иккинчи маротаба бундай қила кўрма! Мен баъзи бир нарсаларни текширмагунча, унга бир динор ҳам берма. Назаримда, у биз ўйлаганчалик авлиё эмасга ўхшаяпти. Мабодо яна келадиган бўлса, яхши гаплаш, меҳмон қил, аммо бир динор ҳам берма! Иккаламинизни лақиллатиб кетмаса деб кўрқяпман.

Ойимтилла хавотирга тушиш ўрнига, Йованканинг бир бечора йигитга тухмат қилаётганидан жаҳли чиқди. Орадан бир неча кун ўтгач, юзида Владо тоғасининг табассуми билан пайдо бўлган Раткони худди шу кайфиятда кутиб олди. Йигит ҳар доимгидай жиддий ва ташвишли киёфада “Форд”нинг Болкондаги барча вакиллари билан Будапештга анжуманга боргани, анжуман унда катта таассурот қолдиргани, анча нарса ўргангани ҳақида, кўп масалаларда ўзидан маслаҳат сўрашгани, барча ишлар аста-секин ечимини топаётгани, албатта, яна бироз чиқим бўлиши, аммо янги йилга бориб барчаси изга тушиб кетиши тўғрисида гапирди.

Йигит чиқим ҳақида гапирганда, Ойимтилланинг кўз олдида бошини орқага ташлаб турган Йованка пайдо бўлди. Миясида пул берайми ё йўкми деган фикр чақмоқ мисол ярқ этди. Аммо Ратко ундан ҳеч нима сўрамади. Шундай қилиб, умид ва ишонч билан гапирган йигит суҳбатга яқун ясаб, юзида табассум билан ўрнидан кўзгалди. Ойимтилла уни дарвоза олдиғача кузатди ва унга тухмат қилган Йованкадан баттар жаҳли чиқди. Бу воқеа жума куни рўй берди.

Душанба куни маҳкамадаги ишини тугатган Ойимтилла соябонини маҳкам тутганча куз ёмғири остида уйга қайтаётганда, университет дарвозасидан отилиб чиққан, соябон тутган аёлга урилиб кетди. У ҳақорат қилиш учун оғзини очмоқчи бўлганда, қаршисида Йованка турганига кўзи тушди.

– Ўзи олдингга бормоқчи бўлиб тургандим, гап бор. Эртага, албатта, уйингга ўтаман. Ишонган Ратконг фирибгар ва дайди экан. Ҳозиргина уни танийдиган одам билан гаплашдим, ҳаммаси аён бўлди.

– Нима аён бўлди?

– Ҳаммаси, эшитсанг, сенга ҳам аён бўлади. Фақат ҳозир шошиб турибман. Яна бир мактабдош дугонамнинг олдига ўтиб келишим керак, ундан тўлиқ маълумот олгач, Раткони жиноят устида қўлга туширамиз. Энди пулингдан умид йўк! Қаёқдаги фирибгарни келажаги порлоқ инсон деб ўйлаган биринчи аҳмоқ мен бўлсам, иккинчиси сенсан! Ҳеч бўлмаса, шу сўзларимни унутма, мабодо Ратко остонангда қорасини кўрсатса, ярамасни супурги олиб, қувиб сол! Хайр, кўришгунча!

Йованка шу сўзларни айтиб, университет олдида қайнаётган оломонга қўшилиб кетди. Унинг гапларидан эсанкираган Ойимтилла юзига урилаётган совуқ томчиларга ва шамолга қарши базўр қадам ташларди.

Йованка эртасига ҳам, индинига ҳам кўринмади, учинчи куни тонгда келиб, университет олдидаги суҳбатини қолган жойидан давом эттирди.

– Ҳаммасини билиб олдим, кўлимда далил-исботим бор, – деб қувонч билан хайқирди Йованка.

У кичкина қўлларини мушт қилиб, столга урганча, Ратко Ратковичнинг аслида ким эканлиги, унинг ҳақиқий ҳаёт тарзи қандайлиги ҳақида гапирди. Йигит билан танишишдан илгари қилиши лозим бўлган ишни энди бажарган Йованка Ратконинг икки ҳамюрти – ёш олим ва фабрика эгасини топиб, йигит ҳақида суриштирган. Улар Раткони болалигидан яхши билишар экан. Ратко ҳақида олган маълумотлари Йованка учун ҳақиқий кашфиёт бўлди.

Ратко камбағал оиланинг ягона фарзанди бўлиб, болалигидан бекорчиликни, беҳуда пул созуришни ўзига касб қилган. Дўстлари уни “Граф” деб аташган. У табиатан раҳмдил, юмшоқкўнгил бўлганидан ўртоқлари яхши кўрган. У кўлидан келганча ҳаммага ёрдам берган, одамларга бирор нарса берса, буни қарз деб ҳисобламаган, шу билан бирга олган нарсасини ҳам қайтармаган. Ратко асилзодаларга хос ҳаёт кечиришни, чиройли аёлларни, майшатни хуш кўрган. Унинг молия вазирлигига қатнагани, иш бошлаётгани – бари сафсата, аслида эса киморхоналардан бери келмаган. Охирги пайтларда у маълум бир гуруҳ билан тунни киморхонада ўтказадиган бўлган.

Йованканинг Ратко ҳақида фабрика эгасидан тўплаган маълумотлари шулардан иборат эди. Бу гапларни унинг ҳамюрти, университетнинг бўлғуси доценти, ёш этнограф ҳам тасдиқлаган. Йованка у билан Ратко ҳақида маълумот тўплаш учун борганда танишган. Олим Йованкада катта таассурот қолдирган, у ёш олимга ҳомийлик қилишга, танишлари орқали унга университетда йўл очишга ваъда берган. Йованка энди тўлиб-тошиб, ёш олим ҳақида тўлқинланиб сўзлай бошлади.

Йованка Ойимтилланинг олдида Раткони фош қилиш ва қўлга олиш режасини тузиш учун қадам ранжида қилганди.

Унинг Ратко ҳақидаги ҳикоясини эшитган Ойимтилла довдираб атрофга аланглади. Танасини совуқ тер босди, Йованканинг гаплари ёлғон бўлиб чиқишини ич-ичидан истади. Раткони ваҳимачи Йованкадан ҳимоя қилиш истаги пайдо бўлди. Аммо уни Йованкадан ҳимоя қилгандан кўра, бутун бошли армиядан ҳимоя қилиш осонроқ бўларди. Чунки Йованка бировдан нафратланадиган бўлса, уни тўхтатишнинг иложи йўқ эди. Ойимтилла Ратко ҳақидаги гапларни инкор этишнинг йўлини тополмай, минғиллаб қўйди:

– Кўрамыз, менимча, унинг ўзи билан гаплашиб олишимиз керак.

– Гаплашиб олишимиз керак?! Мен айёр, фирибгарлар билан гаплашмайман! Эсинг жойидами? Бунча содда бўлмасанг? Сен ҳалиям унга ишониб ўтирибсанми? Бўпти, бугун сени шундай жойга олиб борайки, ҳаммасини ўз кўзинг билан кўрасан! – деди бўғиқ овозда Йованка.

У Ойимтиллани ишонтириш, берган пуллари қаерга сарфланганини исботлаш учун тузган режасини маълум қилди. Улар бормоқчи

бўлган қиморхонада кечалари Йошка деган йигит ишлар, кундузи тегирмончининг уйида ҳам хизмат қиларди. Тегирмончи Йованканинг қариндоши эди. У айнан шу Йошка билан ишни пишитди. Кечаси соат ўн иккиларда Ойимтилла билан қиморхонага боради, Йошка уларни орқа эшикдан билдирмай ичкарига киритади ва улар қимор ўйнаётган одамларни кўриш имкониятига эга бўладилар. Кейин қандай кирган бўлсалар, ўша йўл орқали орқага қайтишади.

Ойимтилла Йованканинг гапларини аниқ режа эмас, бугун кечаси кўрадиган хира туш каби эслаб қолди. Аввалига у Йованканинг шартларига кўнишни истамади, аммо нимагадир жahl устида у билан бирга боришга қарор қилди. Лекин қиморхонага бориш олдидан бу бемаъни сафарга отланмаслик илинжида тушкунликка тушган ҳолда сўнгги бора умид қилди:

– Биласанми, Йованка, нимагадир оёғим тортмаяпти...

– Бу нима деганинг? Бормайман деганинг нимаси?

– Боргим келмаяпти, ўзинг бора қол.

“Ўзинг бора қол”, бу нима дегани, деб ўйлади қаҳр-ғазаб билан Йованка. Уни деб бир ҳафта оёқдан қолиб маълумот тўпласа-ю, “Ўзинг бора қол”миш!

– Мен билан бирга боришга мажбурсан, билдингми, мажбурсан! Ноз-карашмага бало борми? Аблах шунча пулни еб кетади-ю, биз қўл қовуштириб туришимиз керакми? Йўқ, сени гапларимга ишонтириш учун ҳамма нарсага тайёрман! Ҳаммасини ўз кўзинг билан кўришинг керак!

Йованка пул ҳақида эслатганда, ортиқча сарф-харажат қилгани ёдига тушиб, Ойимтилланинг юраги зирқиради. У шунча пулни шамолга совурганига ишонмади, аммо орқага чекиниб, таслим бўлганини, тобора ожизлашиб бораётганини ҳис қилди. Қиморхонага бориб, Ратконинг қилаётган ишларини кўргач, ўзини қўлга ололмади.

VIII

Ойимтилла ўзига ўзи етказган талофатни жимгина ва сўзсиз қабул қилди. Онаси унга бир оғиз гапирмай, таъна қилмай, хасталикка чалинган қизини парвариш қилди. Эртаси куни қизини кўрсатиш учун дўхтир чақирди. Райка дарров унга бериладиган хизмат ҳақи ҳақида ўйлади, аммо онасининг раъйига қарши бориш учун ўзида куч тополмади. Дўхтир кетиш олдидан онасига қизининг туғма юрак касали борлигини, аниқ ташхис қўйиш учун клиник текширувдан ўтиш лозимлигини, ҳар қандай ҳаяжонланиш унга ёмон таъсир қилишини айтди.

Шунча гапга қарамай, Ойимтилла тўртинчи куни мўъжиза юз бергандай оёққа турди. Онасини совуққонлик билан силтаб, касал эмаслигини, ҳеч қандай давога ҳам, парваришга ҳам муҳтож эмаслигини билдирди ва текширувдан ўтишдан бош тортди. Оёққа тургач, ўзига, хонасига, куз осмонига кўз югуртирди, оғир зарбадан кейин бор кучини йиққан одамдай, ўзига ўзи сўз қотди: “Майли, ҳамма нарса нобуд бўлса ҳам, ўзгарса ҳам тежамкорлик барҳам топмайди. Тежайман, балки шунда йўқотган нарсаларим ўрнини қоplarман. Ҳеч нимага эриша олмасам-да, бор кучим билан тежашга ҳаракат қиламан, илгаригидан ҳам қаттиқроқ бўламан”.

Ойимтилла сўнги кунларда қийнаётган нарсани фикрлари билан тўзғитиб юборди, танасига титроқ кирди. Бу совуқ титроқ уни илгариги ҳаётига қайтарди.

Эртаси куни Стишской кўчасига ҳовлиққанча Ратко етиб келди. Ойимтилла уни хотиржам қабул қилди. Аммо Ратко уларнинг кечаси киморхонага борганини сезганлигини ҳис қилди. Йигит ўзини мулоим мушукдай тутди, қилмишини оқлашга, вазиятни тушунтиришга ҳаракат қилди, аммо Ойимтилла унинг гапларига кулоқ солмади. Энди ўзи учун азиз бўлган Владо тоғаси билан бу йигитнинг ўртасида ҳеч қандай ўхшашлик қолмаганди.

Ратко бир неча маротаба келиб, кечирим сўради, ўз хизматини таклиф қилди, қарзга олинган пулни қайтаришдан бошқа ҳамма нарсага тайёрлигини билдирди. Яқин орада ўз ишини очишга, ўшандагина пулларини қайтаришга ваъда берди. Аммо Ойимтилла бундай одамларнинг ваъдаси неча пул туришини жуда яхши биларди. У йигитни эшитишни истамади. Ратко бора-бора унинг уйидан қадамини узди.

Йованка эса Ойимтиллани ҳам, Раткони ҳам кечирмади. Ўша кунги киморхонага уюштирилган ташрифдан кейин у нафақат ўзи ғамхўрлик қилган йигитдан, балки дугонасидан ҳам юз ўгирганди.

– Қанча қаланғи-қасанғилар Белградга келишларини тасаввур ҳам килолмайсиз, – дерди Йованка ҳали қўл остидаги бошқа васийларига.

Ратко билан Ойимтилла ҳақида гап кетганда, ғазабдан қалтираб, кўзлари чакнард эди. Ойимтилланинг Ратко билан ўралашиб қолгани, аслида Райканинг ўзи Австрия жосуси экани, шунинг учун Босниядан кетишга мажбур бўлгани, Ратко эса Салоникида асир тушганларни сотганлиги ҳақида нафрат ва алам билан сўзларди.

Йованка ҳар куни ҳикоясига бирор янги тафсилот қўшарди. Раткони ўғри, босмачи деб, Ойимтиллани эса судхўр, жосус ва хасис деб атарди. Орадан беш-олти ҳафта ўтгач, Ратко ва Ойимтиллани ўз ҳолига қўйиб, эътиборини бошқа васийларига қаратарди.

Ойимтилла Весо билан хат ёзишиб турарди. Уни жаҳон уруши ҳам ўзгартира олмаган, ҳалиям ўша-ўша эди. Райканинг ҳаёти ҳамон сарфхаражатларга қарши кураш билан ўтарди. Йованка ва Ратко етказган жароҳат унинг қалбида ўз изини қолдирган бўлса-да, ҳеч қандай ўзгаришга сабаб бўлмади. Фақатгина камгап дўхтир қўйган ташхисгина унинг дилини сиёҳ қилиб турарди. Кечалари бўғилиб, ҳаво етишмаганидан уйғониб кетарди. Бирор нимадан ҳаяжонланса, кўркса, юраги кўксидан отилиб кетгудай бўлар, кўз олди қоронғилашиб, оёғида мадор қолмасди.

Ойимтилланинг юраги хуруж қилганини кўрган онаси уни дўхтирга кўринишга кўндирмоқчи бўлар, аммо қизи кулоқ солишни истамасди. Онасидан қутулиш учун Райка ҳазил қиларди:

– Ойи, ҳаммаси сафсата. Ахир менда юрак йўқлигини ҳамма биларди!

Одатда зикна ва хасислар ҳазил қилишни ёқтиришмайди, улар буни беҳуда вақт сарфлаш деб ҳисоблашади, аммо ўзини ҳимоя қилиш керак бўлса, ҳазил-мутойибадан унумли фойдаланишади.

Аслида у онасидан, ўзидан, дўхтир ва дори-дармон талаб қилаётган юрагидан норози эди. Шунча пул талаб қилаётган бу юрак, қанақа юрак ўзи? У ўлсам ўламан, аммо даволанмайман деб қатъий қарор қабул қилди. Онаси инжиқ ва касалманд боласининг атрофида парвона бўлгандай, унга ҳадик билан тикиларди. Аммо биринчи бўлиб қизи

эмас, онанинг ўзи касал бўлди. Белградга кўчиб келганларининг учинчи йили баҳорда кекса бека тўсатдан ётиб қолди.

Куз окшомларининг бирида Райкани полда беҳуш ётганда бағрига олиб, эркалаганини айтмаса, она-бола ўртасидаги муносабатлар ҳамон совуқ ва ҳиссиз эди. Кекса беканинг касаллиги вазиятни ўзгартирмади. У узоқ ётмади, тоби қочганидан тортиниб, қизидан ҳеч нима сўрамади. Вақти-вақти билан оҳ тортиб инграр, аммо қизининг қадам товуши эшитилиши билан, азобланса ҳам, жим ётишга ҳаракат қиларди. Қизининг саволларига кечагидан кўра анча яхшиман деб жавоб берарди. Улар дўхтир чақириш керакми, йўқми деб узоқ муҳокама қилишди, аммо дўхтир келганда ўпка шамоллаши ўтиб кетгани маълум бўлди. Шундан кейин Ойимтилла саросимага тушиб, рўзғор юмушларини бажариш учун хизматкор аёл ёллади. Онасини эса ўзи парвариш қила бошлади. Уларнинг муносабатларига халал берувчи совуққонлик барибир уни тарк этмади. Онаси узоқ ётмади, тўққизинчи куни дардни кўтаролмаган аёлнинг юраги уришдан тўхтади.

Ойимтилла тирик одамнинг кичкина, ожиз жасадга айланишидан хайратга тушди. Қалбига кулоқ солишга қанчалик уринмасин, у ерда ғам-алам йўқ эди. Бундан ўзини нокулай ҳис қилди. Кундузи ҳамманинг олдида такрорлаган гапини, “Бечора онам! Тангрим, уни ўзинг афв эт!” деб кечаси такрорлашдан чарчамади. Аммо кечаси ҳам худди кундузгидай кўзидан бир томчи ёш тўкилмади.

Дафн маросимига бор-йўғи икки-уч кўшни ва Хажи-Васичнинг оиласидагилар келишди. Газда Жорж жуда қайғуга ботганди. Жасад дафн этиб келингандан кейин Ойимтилла ҳеч кимни ақалли қаҳвага ҳам таклиф этмади. Унинг бу қилиғидан хайрон бўлган, унга далда бериш учун ёнида қолишни истаган қариндошларига бунинг хожати йўқлигини, ёлғиз қолишни истаётганлигини билдирди ва ёлғиз қолди.

Шундан кейин Райка ўзи бир пайтлар ғайришуурий тарзда интилган, аммо ҳар доим нимадир халақит қилган ҳаёт тарзини бошлади. Авваллари хизматкордай итоаткор бўлган онаси ҳам Райкага ортиқчалик қиларди. Энди буларнинг ҳаммасига барҳам берилди.

Ойимтилла ўша куниёқ Гаган лақабли улкан мушукдан халос бўлди. Бу мушук туфайли онаси билан жуда кўп маротаба, ҳаттоки ўлими олдида ҳам ғижиллашиб қолганди. Онасига тегишли китобларни ҳам сотиб юборди. Кекса бека умрининг охиригача ҳимоя қилган тувакдаги гулларни чиқариб ташлади. Тувак ичидаги гул билан тупроқни чиқитқутига тўкиб, тувагини сотиш мақсадида олиб қўйди.

Онаси билан доимо тортишишига сабаб бўладиган девордаги катта соатни тўхташиб қўйди. Ойимтилла қадимий ва эски соатни ортиқча ҳашамат деб ҳисобларди, ўзининг иккита чўнтак соати бор эди. Аммо онаси бу эски соатни ота уйдан олиб келганини, унинг чиқиллаши остида бахтли болалик онларини ўтказганини айтарди. Онаси соатнинг товушини ўлгунча эшитишни истарди, ўлганимдан кейин уни нима қилишни ўзинг биласан, дерди. Ойимтилла соатнинг чиқиллаши билан онаси айтаётган бахт ўртасида қандай боғлиқлик бўлиши мумкинлигини сира тушунмасди. Ҳозир соатни мароқ билан, юргизиб ва тузатиб бўлмайдиган қилиб тўхтатди. Онасининг хонасидаги стол устига ёзилган духоба дастурхонни ҳам йиғиштириб, ўрнига газета ёзди. Девордаги отасининг суратидан бўлак барча суратларни олиб ташлади. Ниҳоят, бир неча йиллик уринишлардан кейин, ёлғизликка интилган

Ойимтилла унинг танҳо ва озод бекасига айланди.

Шундай қилиб, орадан ўша пайтдаги Белградни ларзага солган ўн йил ўтди. Ойимтилла атрофида рўй бераётган ўзгаришларга деярли эътибор бермасди. Бирор катта байрамда Хажи-Васичларнинг уйига бориб, оилавий янгиликлардан бохабар бўлар, буларнинг бари унинг назарида бошқа оламда рўй бераётгандек туюларди.

Сека хоним баттар тўлишиб кетган бўлса-да, кўзлари қувончдан порлаб турар, аммо териси сарғайиб кетган, лаби устидаги туклари баттар дағаллашганди. Унинг иккала қизи ҳам турмушга чиққан, ўзларидан тинган эди. Миша банкирлар оиласидан бўлган қизга уйланиб, молиявий масалалар бўйича машхур мутахассисга айланганди. Жоржнинг ташки

киёфаси ёш кўринса-да, ич-ичидан кексаликка тан берган эди. Кунлардан бир кун уларнинг уйига ташриф буюрган Ойимтилла Йованканинг вафот этгани ҳақида эшитди. У чекка вилоятга бировларнинг ҳожатини чиқариш учун борганда, терлама касалига чалиниб, яхши парвариш ва даво бўлмагандан жон берганди. Келаси, 1928 йилда тасодифан Ратко Ратковичнинг Славония ҳукуматидаги йирик давлат амалдорларидан бирига айланганини, у тез-тез тантанали кечалар уюштириб туришини эшитди. Газеталарда у ҳақидаги мақолаларга бот-бот кўзи тушарди.

Ойимтилланинг ҳаёти шу тарзда бир хил кечди. 1935 йилнинг совук кишида унинг тежамкорликдан иборат ҳаёти одатдагидек давом этарди. Ҳаяжонли титроққа солувчи Миллион ҳақидаги тушлар энди уни безовта қилмай қўйган, Сараеводаги отасининг қабри ҳам илгаригидай уни ўзига тортмасди. У отасига берган ваъдасини яхши эслар, ҳозир бу ваъда унга эски, тушунарсиз ва бемаъни, болалар ўйини бўлиб туюларди. Ҳақиқат бу қасамни сиқиб чиқариб, ўтмишга итқитганди. Ўликлар ва тириклар орасидаги алоқа ҳам тобора кучсизланиб борарди. Ойимтилла онасининг қабрига йилда бир марта, хотира куни борарди. Тапиш-билишлари билан кўришишни истамас, унинг учун макон ва замон эмас, балки тўловлар ва ҳисоб-китоблар мавжуд эди. Келажак йўқ, ўтмиш эса тупроққа кўмилганди. Баъзи-баъзида Владо тоғаси, отаси ва болалигини хотирларди. Хотиралар уни узоқ-узоқларга олиб кетар, бу дунёдан ўтиб кетган яқинлари қайта кўз ўнгида жонланарди. Бу атиги бир неча дақиқа, игна-ип кўринмай колгунча давом этарди.

Суратни Даврон Ражаб чизган.

Унинг бутун ҳаёти эҳтиёткорликда кечди. Унинг назарида умрини кечириб бўлмас енгилтакликда ўтказган, мана энди пули ҳам, умри ҳам тугаётган эди. Ойимтилла бутун умр эшик ортида, зулматда турган талончининг “Пулдан чўз!” дейишини, пальтосининг ёқасида қотилнинг қўлини ҳис қилишни кутди. Аммо куни битаётган маҳал бирор нарса-ни эшитишга ҳам, ҳис қилишга ҳам улгурмади. Уни қудратли куч билан ўз юраги бўға бошлади. Қулоғи том битди, кўзининг олдини зулмат қоплади, тили калимага келмади. Оёғининг эса уни кўтаришга қурби етмади.

Ойимтилла олдинга қараб қулар экан, қўлларини худди сузиб кетаётгандай силкитди. Дағал мовутдан тикилган пальтосини олишга интилаб, кийим илгични ағдариб юборди. Полда ётганча, ҳаво етмаганидан талвасага тушиб, тўкилган кофтасининг кўкрагини йиртиб очмоқчи бўлди. У бир чимдим ҳаво учун пулларини ҳам, бор бойлигини ҳам беришга рози эди. Аммо ҳаво йўқ эди. Ойимтилланинг оёқлари типирчилаб, оғриқдан боши тарс ёрилай дерди. Томиридаги қон қотиб, кўрғошинга айланди. Ҳаво йўқ. Унинг хатти-ҳаракатлари секинлашиб, бора-бора тўхтади. Бўғиқ хириллаш билан ҳаётини бир неча дақиқага узайтиришга интилди. Аммо хириллаш ҳам тўхтагач, Ойимтилланинг танаси сукунат ва зулмат қўйнида қолди.

*Белград,
1943 йил, декабрь–1944 йил, октябрь*

* * *

*Томоша текин деб толгунча кўрма,
Фавго гирдобида қолгунча кўрма.*

* * *

*Қулогимда туйдим онамнинг сасин,
“Кўнгил юзидаги доғдан асрасин”.*

* * *

*Мен кимни кўрдим кўзда ёш билан,
Ҳам яна турарди эгик бош билан.*

* * *

*Шукримда шамол бор сенга ҳам етсин,
Кел, болам, у сени етаклаб кетсин.*

Маҳмуд ТОИР

Осип **МАНДЕЛЬШТАМ**

(1891–1938)

ЎРМОН СУКУНАТИН ТЕРАН НАФАСИ

Осип Манделъштам (1891 йил 15 январда туғилган, 1938 йил 27 декабрда вафот этган) рус шеърлятида ўзига хос ва бетакрор из қолдирган. У қизил салтанатнинг “Катта террор” қурбонларидан бири, Абдулхамид Чўлпон ва Усмон Носир сингари миллий адабиётимиз вакилларининг асрдоши ва тақдирдошидир.

XX асрда ўз тараққиётида Кумуш асрни бошдан кечирган рус адабиётининг А.Блок, А.Ахматова, М.Цветаева, В.Хлебников, Б.Пастернак каби янги оқим вакиллари бадиий тил қашшоқлашувига ошкора ёки пинҳона қарши чиқдилар. Улар Бодлер, Верхарн ва Верлен каби жаҳон мумтоз шеърлятининг энг ёрқин саҳифаларини чуқур ўрганиб, жозибали рус шеърлятини янгиладилар. Иван Бунин каби ўнлаб шоирлар ва носирлар янги тузумни мутлақо тан олмадилар, мухожирликка кетдилар, 1933 йилда Иван Бунинга Буюк рус адабиёти анъаналарини ривожлантирган учун Халқаро Нобель мукофоти берилган эди.

Осип Манделъштам тақрибан 11-12 минг мисра шеър, турли жанрларда икки-уч жилд насрий ва публицистик асарлар яратган ижодкор, тобора мустаҳкамланиб бораётган тоталитар давлат билан ўзига хос ўйин олиб борган, янги замон матбуотида хизмат қилган, айрим ҳолларда ҳукмрон партия ходимларига яқин бўлган, баъзида кўринмас тарзда ҳокимият учун ҳам кураш олиб борган мураккаб ва серқирра шоирдир. Унинг шоирлик иқтидори шеърлят сарҳадларидан билинар-билимас мусавирлик ҳудудларига кириб бориши, тасвирни қуюқлаштириб юбориб, ўқувчи кўз ўнгида ҳам манзара, ҳам фалсафий фикр намоён эта олиши билан белгиланади. “Москва дарёсидан анқир почта елими иси”, “Тор кўчаларда соната тинглаб, расталар барининг лабларини ялаб-юлқайман”, “Ҳокимият дегани сартарош кўлидек жирканч” каби бетакрор мисралар деярли барча шеърларида учрайди. Воқелик ёки тасвирий ифода ниҳоятда жонли, худди картинадагидек кўз ўнгингизда намоён бўлади. Дейлик: “Дикая кошка – армянская речь – Мучит меня и царапает ухо” мисраларида сўзлар ва тамсилларнинг бир-бирига ўтиб кетишидан ташқари турли босқинларга дош бериб келган миттигина Арманистон аҳлининг тили ҳақиқатан ҳам ўзаро биғиллашаётган мушуклар, боз устига, ёввойи “мавлон”

* Манбалар: Три века русской поэзии. Сост. Н.В. Банников. – 4-е изд. –М.: Просвещение, 1987. Манделъштам О. Сочинения. В 2-х т. Т. 1. Стихотворения. Сост., подготовка текста и коммент. П. Нерлера; –М.: Худож. лит., 1990.

Манделъштам О. Избранное. Всемирная библиотека поэзии. –Ростов-на-Дону, «Феникс», 1996.

мушукларникига ўхшатилса, нима ажаб? Айнан шу тасвир шеърнинг босма вариантыда қуйидагича такомиллаштирилган: “Арарат водийси тиканакзор лаҳжаси, Ёввойи мавлон мушук – арман тили, боқ, Пахса девор шаҳарларнинг йиртқич тилида, Оч қолган ғиштлар овози мисоли қайроқ”.

Юксак дидли ўзбек шеърсеварларини атоқли шоир Осип Мандельштам ижодиёти билан яқиндан таништириш учун унинг айрим шеърларини таржима қилишга жазм этдик.

Рус тилидан
Турсун АЛИ таржимаси

* * *

*Тун ичра ювиндим, чайиндим ҳовлида,
Қатқоқ замин дагал юлдуз-ла ялтирар.
Болта юзида нур – жилва туз ҳолида,
Тошганча музлаган бочка ҳам қалтирар.*

*Маҳкам зулфунланган нақшинкор дарвоза,
Замин ҳам чинакам тўнгиб-да яхлаган.
Ҳарир мато, ана, ҳақиқатдек тоза,
Асос ўзга топмам ўзини ёқлаган.*

*Бочкада-чи, туздек эриб кетар юлдуз,
Ва музлаган сув ҳам ниҳоят тимқора.
Ўлимдан-да тоза, қайгу аччиқ, шўр,
Замин ҳам қўрқинчли, ростгўй дилпора.*

ҚИМОРХОНА

*Мен безараз қувонч мухлиси эмасман,
Гоҳида табиат – кулранг доғдир, холос.
Қашишоқ ҳаёт рангин татийдирман оз-моз,
Енгил сархушликда менга бўлмиш бутан.*

*Шамол булутларнинг сочин тўзгитар,
Денгиз туби сари шўнғир лангар, боз,
Ҳам нафаси сўник гўёки тош қозоз.
Тубсизлик лабида саланглаб руҳ турар.*

*Суюкли масканим қумзор – қиморхона,
Хира деразадан кенгликка, боқ, ана,
Ғижим дастурхонга майин нур таралар.*

*Кўкимтир сув билан атрофим ўранар,
Қачонки, худди гул – биллур қадаҳ, мана,
Севаман чағалай кузатмоқни бесар!*

* * *

*Ранглар-да нилий, оч эмал буйёқда,
Апрелда-чи, шундай туюлди.
Қайинлар бутогин ёйди ҳар ёққа,
Ҳам ногаҳон оқишом қуюқлашди.*

*Сайқалланган, инжа сирли нақш-да,
Нафис тўр қатида ажойиб жилвир.
Рост, чинни тарелка – тиниқ идишда,
Сувратланган эди аниқ бир тасвир, –*

*Ким азиз наққоши, билмам кимлигин,
Заранг шиша сиртин беаган дамда,
Туяман ўткинчи қудрат жимлигин,
Қайғули ўлим-чи, хаёл, одамда.*

* * *

*Майиндан майиндир
Юзларинг сенинг,
Оппоқдан оппоқдир
Сенинг қўлларинг.
Буткул дунёсидан
Олисдасан сен,
Ҳам бутун борлигинг –
Қисматинг, йўлларинг.*

*Қисмат йўлларидан
Сенинг қайғунг, ҳасратинг.
Совумаган йиллар,
Бармоқларинг ҳам.
Тўхтамас сўзларнинг
Сокин саси-ю,
Қўзларинг уфқлари-да,
Қисмат, маҳбубам.*

* * *

*Болалар китобин ўқимоқ фақат,
Яккаш болаларча ўйлар ўйламоқ.
Катта нарсаларни итқитиб узоқ,
Қад теран қайғудан ростлаб, ниҳоят.*

*Ҳаётдан ўлғудек чарчадим рўй-рост,
Унинг ҳеч вақоси керакмас энди.
Ғариб ватанимни севмогим чинди,
Зотан, кўрмаганман ўзгасин, холос.*

*Аргимчоқ учардим мен овлоқ богда,
Шунчаки оддий бир ёғоч аргимчоқ.
Қора чағалайлар хушҳад, эсламоқ
Ишимдир алағда туманли чоғда.*

* * *

*Динг қулоққа елкан берур куч,
Кенг нигоҳим бўшлиқда юзур.
Тун қушларин сасида ўкинч,
Сукунатдан ўтадир сузиб.*

*Мен ғарибман, оҳ, табиатдек,
Осмон каби эрурман оддий.
Ва ярим тун қушлар сасидек,
Хурлигим ҳам шаффофдир жиддий.*

*Жонсиз Ойни кўраман мағриб,
Ва бўздан оқ осмон ҳам танҳо.
Бўшлиқ! Сенинг калаванг гариб,
Оламингни этгайдурман жсо.*

* * *

*Сўзанақлар учар беуйқу,
Тим қўлмакда жилва уйғонар,
Ва сал ҳалқа солиб қўяр сув,
Қанотлари бетиним титрар.
Ортларидан калава тортар,
Ўргимчак тўрини тўқир.*

*Қанотларин секингина ёпар,
Ва тўлқинлар жаноза ўқир.
Ва мен нечун хафақон, гамгин,
Ҳам бўшлиққа таишлайман ўзни.
Ҳис этаман ништар санчигин,
Қалб пучмоқларида туяман музни...*

* * *

*Минг ирмоқли оқимда –
Баҳорий эркалаш ишлдирар.
Сирғалиб извоши гилдирар
Парвонадек енгилгина.*

*Мен баҳорга жилмайдим,
Ва яширин қададим нигоҳ, –
Аёл барқут қўлқонда, воҳ,
Уйқуда жилмайиб борар жим.*

*У борар йўл аро,
Азалий эгнида шоҳи,
Нафис тўр рўмол-ла эй воҳ,
У ҳам эди қоп-қора.*

* * *

*Дарахтидан тушган мева овози,
Оҳиста-ю бағри, дилгир ҳам ҳазин.
Адоги кўринмас нақорат, сози,
Ўрмон сукунатин теран нафаси.*

*Рус тилидан
Жамолиддин МУСЛИМ ва
Юсуф МИРЗАМАҲМУДОВ таржимаси*

ТЕМИР

*Темирдан токчалар, йиллар ўтяпти,
Ҳатто ҳаво темир соққага тўлди.
Рангсиз эди асли сувдан ўтяпти,
Хаёл билан ёстиқ пуштиранг бўлди.*

*Ҳасад учун тирик – темир ҳақиқат
Даста ҳам темирдан ва темир тугун.
Шеърият ҳам бўлди темирдан фақат,
Кесилган жойидан ёшланиб бугун.*

* * *

Нон ҳамда қорлар Эльбрус тогидек
Нур ҳамда соф ҳаво зарур халқ учун.
Мен туриб ёруғлик кони богида
Нега нур қизғонай, айтинг-чи, нечун?

Ўшандайин шаффоф ва мунгли тошлар,
Ҳозир йўқ Қримда, Ўролда қаранг.
Маслаҳатчим йўқ мени иш бошлар,
Ўзим эса топарман уларни аранг.

Халққа азиз, сирли шеър керак яна,
Мангулик мудроқдан уйғониш учун.
Шеърдаги нафосат, авжи тантана
Ҳамда жарангида покланиш учун.

* * *

Кўзимиз ўнгида сохтагарчилик, Ва улар устидан аста судралган
Ноқисликларни ҳам кўриб қоламиз. Хоиннинг кўзлари алангу жаланг.
Уларнинг узлуксиз бу очарчилик Илатлар қаердан, қаерга деган
Тухфасини энди нима қиламиз? Саволлар бизларда доим кўнгдаланг.

* * *

Яшаямиз атрофда юртни ҳис қилмай,
Гапларимиз нарига ҳам эшитилмай.
Овозинг чиққудек бўлса ҳаммиша,
Кремль тоғлигини қилишар пеша.

Унда панжа йўгон, зулукдай, ёгли,
Сўзлари ҳам худди тошдай залворли.
Кулса суварак кўз, атроф қалтирар,
Даҳшат солиб этик соғи ялтирар.

Атрофида гирён доҳийваччалар,
Хизмат қилар ярим одамваччалар.
Кимдир хуштак чалар, ким миёвлаб қўяр,
Ғиринг десанг икки кўзингни ўяр.

Тақа тухфа қилган изма-из фармон,
Насибадор чекар афсусу армон.
У қатл этмаган кун – малина ҳаёт,
Демак осетин дилида янграган баёт.

* * *

Келажак шони деб юмдилар комим, Устимга ташиланар бўрибосар – аср,
Олий насабни деб олмадим дуо. Гарчи қоним билан эмасман бўри.
Оталар базмида олдилар жомим, Менга сибир нўстини бўлади қаср,
Обрў-шодлигимдан бўлдим мосуво. Яшир мени шу ерга, бўлар иш зўри.

Номардни кўрмасам мен бахти қаро,
Қонли суякларни кўрганим қурсин.
Ҳаворанг тулкилар бутун тун аро,
Қадимий кўркида порлашиб юрсин.

Тунда олиб кет мени Енисей томон,
Қарагай тирмаишган юлдузлар сари.
Мен бўри эмасман, ахир, мен, инсон
Ва мени маҳф этар ўз тенгим, инон!

ТУХУМ

Дашином берар эди тухум товуққа:
“Илитмай қолдирдинг мени совуққа,
Ҳа, сен анча мени туққансан ёмон,
Қийшиқ ҳам қўйгансан ёнбошим томон.

Яхши асрамадинг дея: “эл кулсин”
Энди ўзинг уял! Ажаблар бўлсин.”

* * *

Заводини юргизган текин шамол, воҳ,
Ботқоққа йўл учун ёғоч тўшалган,
Ванька – калитдорга бўлган сайилгоҳ –
Муҳим қўргонларда менман яшаган.

Тунда даиштадаги қўл сувлари анқиб,
Совуқ ҳам мунчоқдай сузлатар безаб.
Ранжиган хўжайин юрарди санқиб,
Руснинг этигида бўлиб даргазаб.

Саҳн тахталари эгилган бирам –
Тобут тахтасига ўхшаб кўзимга.
Бегона уйда йўқ менга ҳеч ором,
Ўз ҳаётим гўё йироқ кўзимга.

* * *

О, риёни қанча яхши кўрамиз:
Етукликдан кўра биз ёшлик замон.
Ўлимга жуда ҳам яқин юрганмиз,
Яшаймиз буни унутиб осон.

Яна боладайин чала уйқу кас,
Ранжиб ҳам юради, олмайин сўзим.
Мени аразлатар одам топилмас,
Балогардондирман ҳар ерда ўзим.

Аммо сувнинг чуқур жойида беҳуш
Балиқдай ухлагим йўқ мени асло.
Ҳатто азоб бўлса ҳам ёки таишши –
Ўзим танлаганим қадрли, аъло.

АСО

Ҳур, эркинлик тимсолидай адл
Менинг асом – вужуд таянчи.
Бўлса ростим халқники, дадил –
Юрагимнинг бўлар қувончи.

Экинзорда ҳароратдир кам,
Эрмайди анча вақт қор.
Завқи йўқдир сувларини ҳам
Бўлса ҳамки кўплаб узумзор.

Мен заминга қилмадим таъзим,
Ўч эмасман унча иримга.
Қўлда асом, баралла сўзим,
Жўнаб қолдим мен узоқ Римга.

Ҳақиқат офтоби нур сочган замон
Қояда ҳам қорнинг эриши нақддир.
Йўл олган ўғлига буюк Рим томон
Асо тутқазган халқ бегумон ҳақдир.

* * *

Қўй мени Воронеж, бергин ўзимга,
Йўқса йўқотасан, ё берасан бой.
Ё туширворасан, киргин сўзимга.
Воронеж – сен айш, зог, пичоқ ҳойнахой.

Рус тилидан
Эшқобил ВАЛИ
таржимаси

КАССАНДРАГА

Яйраб яшаганда изламай асло,
Кассандра, лабинг, юзингни сенинг,
Аммо декабрда бедор онларда,
Изтиробга солар хотираларинг.

Магар ҳаёт алаҳсирашидир,
Кема-ўрмон – энг баланд шаҳар.
Хор галаба севги талашидир,
Қиш ўлатда қолса ҳам агар.

Ўн еттининг декабрида кўп
Нарсаларни йўқотдик билиб.
Ким таланди халқ хоҳиши деб,
Ким ўз-ўзин хомталаш қилиб...

Зирхли қурол лиқ тўла майдон,
Ночорларни кўраман бугун.
Қўрқармиди таёқдан арслон:
Озодлик, тенглик ва қонун.

Вақти келиб шўхчан пойтахтда
Скифларнинг Нева сайлида,
Балдан кўнгил айниган пайтда,
Рўмолингни юлқишар шартта.

Кассандра, касалманд, ожиз,
Ортиқ чидолмайман – не керак.
Александр қуёши нурсиз,
Юз йил олдин порлаган демак?

* * *

Сузиб чиқдинг – рўмолли бир ой –
Нимқоронги у хонадан ногоҳ..
Биз ҳеч кимни безовта қилмай –
Қаролни ҳам қилмадик огоҳ...

* * *

Музлаган ҳавода сузар енгил дуд,
Истайман, бағрига олса ях ҳудуд.
Ва мени гамгин эрк қучса беаёв,
Йўқлик олса... аммо юрибман яёв.

Қорли кўчада, оқшом чогида,
Пиёда дуч келар гоҳи-гоҳида,
Итлар ҳураётир, Ғарб ҳали уйгоқ,
Сўзлашмам! Сўзлар йўқолган ногоҳ?!

* * *

Улкан кўлмак тиниқ ва шилта,
 Ва согинч ойнаси оқарар.
 Қалб-чи, негадир имирсиб, аста
 Ва ўжарлик билан тош босар.

Гоҳ бор вазни билан чўкади,
 Кўмсагандек юшиоқ тупроқни.
 Гоҳ сомондек чуқурни четлаб,
 Қалқиб чиқар авраб ботқоқни.

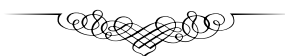
Сохта меҳрибонлик кўрсат қошида,
 Бир умр ўзингни ўтгин аллалаб;
 Эртадек согинч жомини сипқор,
 Мағрур ҳижронни-да аврагин алдаб.

* * *

Ёвуз ва елимдек гирдобда,
 Ўндим, қамшидек қадрасо.
 Эҳтирос, қувонч ва меҳрдан,
 Бир умр бебаҳра, мосуво.

Эгилдим, бир кимса сезмади,
 Батқоқ ва муз қадар бандаргоҳ...
 Олқишлаб, шитирлаб куйладим,
 Бир лаҳза вақт берди трамоҳ.

Бахтлиман шафқатсиз озордан,
 Ҳам тушига ўхшаган ҳаётдан;
 Ва қалтис хасадеғуй маккордан,
 Ва ишққа айланган нафратдан.

USTOZ
TARJIMONLAR BISOTIDAN

Jahon
ADABIYOTI

Йўлдош Шамшаров

(1907–1987)

99

JAHON ADABIYOTI 2016/6

БОЛАЛАР АДАБИЁТИНИНГ БИЛАҒОН ТАРЖИМОНИ

Йўлдош Шамшаров 1907 йилда Наманган вилоятининг Чуст тумани Олмос қишлоғида туғилган. 1933 йилда Мирзо Улуғбек номидаги Фарғона ўқитувчилар олий илмгоҳининг адабиёт куллийтини тугатди. Кейин “Ёш ленинчи” (ҳозирги “Туркистон”) газетасининг масъул котиби, “Ленин учкуну” (ҳозирги “Тонг юлдузи”) газетасининг бош муҳаррири бўлиб ишлади. Давлат идоралари ва нашриётларида фаолият олиб борди.

Йўлдош Шамшаров адабий ижодини очерк жанридан бошлади. Унинг “Ғурумсаройликлар” туркумидаги очеркларида ўша давр Ўзбекистон қишлоқ ҳўжалигидаги муҳим муаммолар кўтарилди. Аммо ижодкорнинг асл истеъдоди унинг жаҳон адабиёти дурдоналаридан қилган таржималарида ёрқин намоён бўлди. Улар орасида И.С.Тургеневнинг “Рудин”, “Арафа”, “Дворянлар уяси”, “Ася”, “Баҳор сувлари”, “Муму”, Д.Дефонинг “Робинзон Крузо”, Г.Николаеванинг “Ўрим” ва бошқа асарлари кўзга яққол ташланиб туради. XX асрнинг 2-ярмида халқпарвар рус адиби И.С.Тургенев ижоди, унинг асарларидан уфуриб турган инсонпарварлик, лиризм, нафосат ўзбек адибларини ҳам мафтун қилди. И.С.Тургеневнинг “Муму” ҳикояси Й.Шамшаров таржимасида кўп марта нашр этилди.

Ҳар бир ёзувчи ва шоирнинг ижоди пухта шаклланишида кўпроқ у яшаган муҳит ва уни қуршаб олган одамлар роль ўйнайди. Йўлдош Шамшаров Ойбек, А.Қаҳҳор, Миртемир, Ҳ.Ғулом, Шухрат, С.Анорбоев билан бир қаторда адабиёт майдонида жавлон урди, адабиётни ҳам адиб, ҳам мухлис сифатида қаттиқ севди, ўзбек тилини бойитиш йўлида ҳормай-толмай меҳнат қилди. Бу Й.Шамшаров таржималари пухталигида, сўзни хассослик билан, чертиб-чертиб ишлатишида аниқ кўринади. Бинобарин, у кишини ўтган асрнинг иккинчи ярмидаги энг сермахсул адиблари сирасига киритиш мумкин.

“Муму” – И.С.Тургеневнинг гуманизми, инсонпарварлик руҳи ёрқин ифодаланган, ўз замонасида бўлиб турган крепостнойлик ҳуқуқининг ғайринсонийлиги, заминдорларнинг кибру ҳавоси, золимлиги дадил фош этилган ҳикояларидан биридир. Бу ҳикояни буюк адиб 1852 йилнинг баҳорида, чоризм сиёсатчилари томонидан қамалган вақтда ёзган ва у 1854 йилда “Современник” журналида босилган. Ёзувчи ўзи эслатишича, “Муму” ҳикояси қаҳрамони, соқов хизматкор Герасим ва золим бойбека сиймолари ўз онаси Варавара Петровнадан ва соқов хизматкор Андрейдан нусха олинган экан. Адиб заҳматкаш қул Герасимни меҳр билан тасвирлайди: “С детства привык он к полевым работам, к деревенскому быту. Отчуждённый несчастьем своим от сообщества людей, он вырос немой и могучий, как дерево растёт на плодородной земле...” Таржимон Йўлдош Шамшаров бу қуйма сўзларни ўзбекчада ҳам аслиятга жуда яқин қилиб беради: “Болалик чоғидан бошлаб у деҳқончилик ишларига, қишлоқ турмушига одатланган эди. У гунглиги орқасида одамларга аралашолмай, худди серунум ерда ўсган дарахтдек, тилсиз ва бақувват бўлиб улғайди...” (И.С.Тургенев. Муму. Т. “Ёш гвардия” нашр. 1985, саҳ. 6.)

Даҳо адиб И.С.Тургенев кичик бир ҳикояда ўз замонасидаги Россия жамиятида олий табақа вакиллари халқни одам ўрнида кўрмаслигини, ўз қўл остидаги қаролларнинг инсоний ҳуқуқларини поймол қилиб, истаганча оёқости қилишини ҳаётий жонли манзараларда кўрсатади. Бой хотин Ге-

расим яхши кўрадиган Татьянани бошқа хизматкорига зўрлаб, ичкиликбоз, дангаса капитанга турмушга чиқаради. Капитан не қиларини билмай, герасимдан кўрқиб қалтирайди. Бой хотин Герасимнинг инсоний севгисини масхаралаб, бу ишни атайлаб қилади. Бой хотин бечораларнинг бахтига ҳасад қилади, ўзи ёлғиз, бахтсиз, ҳаётда бирорта овунчи йўқ, у бошқаларни ҳам бахтсиз қилишни истайди. Ҳикояда ёзувчи ижобий қаҳрамонларидан бири – чўри Татьяна бахтли бўлишга муносиб инсонлигини, аммо бой хотин уни бахтсиз қилиб қўйганлигини тасвирлайди. Бой хотин зулми остида чўри, дазмолчи Татьянанинг гўзаллиги ҳам тез йўқолади. “Татьяна (прачка) была женщина лет 28, маленькая, худая, белокурая, с родинками на левой щеке... – деб ёзади адиб. – С ранней молодости ее держали в черном теле; работала она за двоих, а ласки никакой никогда не видела; одевали ее плохо, жалование она получала самое маленькое; родни у ней все равно что не было... Когда-то она слыла красавицей, но красота с нее очень скоро соскочила. Нрава она была весьма смиренного, или, лучше сказать, запуганного, к самой себе она чувствовала полное равнодушие, других боялась смертельно; думала что о том, как бы работу к сроку кончить, никогда ни с кем не говорила и трепетала при одном имени барыни, хотя та ее почти в глаза не знала”. (И.С.Тургенев. Повести. Рассказы. Стихотворения в прозе. Москва. “Вече”, 2003. стр. 270). “Муму” ҳикоясидаги бу аёлнинг портретини таржимон Йўлдош Шамшаров ўзбекчада бундай тасвирлайди: “Татьяна кирчилик вазифасида бўлиб, 28 ёшлардаги чуваккина, озгин, оппоқкина, чап юзида холи бор аёл эди (қариқиз дейилса яхшироқ бўларди)... Ёшлик чоғиданоқ уни камситдилар: ёлғиз ўзи икки кишининг ишини қилса ҳамки, бирон марта яхши гап эшитмади; уни ёмон кийинтирардилар (унга дурустроқ кийим беришмасдилар дейилса, яхши бўларди); у ҳаммадан оз ҳақ оларди, қариндошлари деярли йўқ эди... Бир вақти у гўзалликда номи чиққан эди, лекин гўзаллик ундан тез йўқолди (чиройи тез сўлиб қолди, дейилса яхшироқ эди); у жуда мўмин табиатли, ёки дурустроқ айтганда, юрак олдириб қўйгандай эди; у ўзига бепарво қарар, бошқалардан ўлгудай кўрқарди, фақат ишни муддатида бажаришни ўйлар, ҳеч ким билан гаплашмас, у гарчи бой хотиннинг афтини кўрмаган бўлса ҳамки, унинг номини эшитган ҳамона қалтираб кетарди”. Кўриниб турибдики, таржимон аслиятда И.С.Тургенев моҳирона чизган бечора аёл сувратини ва сийратини ўзбек тилининг лексикаси бойликларидан унумли фойдаланиб, Татьянанинг характерини, руҳиятини очувчи пурмаъно сўзларни топа олган.

И.С.Тургенев “Муму” ҳикоясида бечора аёл Татьянани масхара қилувчилардан соқов паҳлавон Герасим ҳимоя қилишини тасвирлар экан, инсоний фазилатлар олий табақа вакилларида эмас, мазлум халқ вакилларида сақланиб қолганини кўрсатади.

“Муму” ҳикоясида ёзувчи қаҳрамонларининг руҳий оламини, характерларини ёритишда диалоглардан, персонажларнинг жонли нутқидан моҳирона фойдаланади. Бу ҳолатларни ўзбекчада ҳам акс эттириш таржимонга мураккаб вазифалар юклайди. Чунки ўзбекча диалогларда ва персонажларнинг нутқида ҳам уларнинг характерлари, руҳий, маънавий қиёфаси барқ уриб туриши керак. Бошқача айтганда, таржимон ҳам аслият муаллифи даражасида, ёки шунга яқинроқ, маънавияти юксак ижодкор бўлиши зарур. Биз кўрган, суҳбатлашган ўзбек адиби, журналист, ношир, таржимон Йўлдош Шамшаров ана шундай софдил, шогирдларига меҳрибон, маънавияти мусаффо ижодкорлардан бири эди.

И.С.Тургеневнинг “Муму” ҳикоясини таржима қиларкан, Йўлдош Шамшаров бу асарда рус адиби ўз ватанида бир гуруҳ бойлар, мулкдорлиги билан кибрланиб, шахс сифатида тубанлашиб кетганини, золимлигини, бу

золим, такаббур бойлар эмас, балки қулликда қийналса ҳам олижаноб инсоний қиёфасини йўқотмаган соқов деҳқон Герасим ва унинг итида мазлум халқнинг гўзал фазилятлари сақланиб қолганини юксак бадиий маҳорат билан тасвирлашига қойил қолган ва ўз таржимасида мана шу халқчил руҳни сақлашга интилган ва бунинг уддасидан чиққан эди.

Буюк француз мутафаккири бу романга юксак баҳо бериб, бундай ёзган эди: “Менинг қаҳрамоним Эмилнинг биринчи марта ўқиган китоби шу роман эди. Узоқ вақтлар унинг кутубхонасидаги ягона бойлик шу китоб эди... Бу қандай сеҳрли китоб экан? Арасту асарими, ... асарими? Бюффон асарими? Йўқ, бу асар “Робинзон Крузо” эди”. Чиндан ҳам бу роман жаҳоннинг барча маърифатли халқларининг тилларига таржима қилиниб, севиб ўқилади. Русча таржимада ҳам, Й.Шамшаровнинг ўзбекча таржимасида ҳам аслият тилининг соддалиги, равонлиги, ширадорлиги сақланиб қолган. Йўлдош Шамшаров таржимага ижодий ёндошиб, сўзма-сўз ўғирмай, мазмун-моҳиятини, руҳини беришга интилган: “Мен болалик чоғимданок денгизни оламдаги ҳамма нарсадан яхши кўрардим... Бир неча соатлаб денгиз бўйида туриб, кемаларга кўз узмай қараб қолардим. Менинг бу ҳаракатим ота-онамга сира ёқмасди. Кекса, дардчил отам менинг катта амалдор (юрисст сўзи ўзгартирилган) бўлишимни... устар эди. Мен эса денгиз сайёҳи бўлишни орзу қилардим. Денгиз ва океанларда кезиб юриш, назаримда, буюк бир бахт эди...”

Русча мукамал таржимадан ҳам сезиладики, Англия фуқароларига хос пуританлик – тақводорлик, ота-онага буюк ҳурмат, уларнинг панд-насиҳатларига қулоқ солиш, аксинча, ота-онани ранжитиб, айтганларини қилмай, осийлик қилганлар албатта фалокат ва ҳалокатга учраши каби ахлоқ ва дин қоидалари кучли ифодаланган. Шўролар даврида чиққан турли русча нашрларда диний, ахлоқ-одобга доир мулоҳазалар қисқариб кетган. У ўзбекчада ёш Робинзонга ғамхўр ота, она насиҳатларини тўлиқ беради: “Ойим мендан жуда хафа бўлиб, бундай деди: Отанг ўзга ўлкаларга боришни бутунлай эсдан чиқаргин, деган эди-ку... Ўзингни хароб қилгинг келса, ҳозироқ жўнаб кетавер, аммо амин бўлгинки, сенинг саёҳатингга отанг иккимиз асло розилик бермаймиз”. Романда ота-онани норози қилишнинг оғир оқибатлари ҳақида Робинзон афсусланиб, кимсасиз оролда ҳам инсондай ҳаёт кечирши учун бор ақл-заковатини, ғайрат-шижоатини ишга солиши инглизчада ҳам, русчада ҳам, ўзбекчада ҳам муфассал тасвирланади.

Таржимон Йўлдош Шамшаров ўзбек тилининг бойлиги, ширадорлиги, лексик, фразеологик имкониятларидан фойдаланиб, денгизда бўрон, довулда, тоғдай тўлқонлар остида кемалар ҳалокатга учраши манзараларини аниқ-равшан ифодалайди.

Биз устоз таржимонлар Ваҳоб Рўзиматов, Миркарим Осим, Мирзакалон Исмоилий, Миртемир, Йўлдош Шамшаров, Алибек Рустамов, Чустий, Қодир Мирмуҳамедов, Мирзиёд Мирзойидов, Ҳасан Тўрабековлар билан бирга ишлаш бахтига муяссар бўлганмиз. Булар ижодда ҳам, ҳаётда ҳам бағридарё, самимий, камтарин инсонлар эдилар. Устозларнинг бу фазилятлари бизга ёрқин намуна эди.

Маҳкам МАҲМУДОВ,
Амир ФАЙЗУЛЛА

МУМУ

Ҳикоя

Москванинг хилват кўчаларидан биридаги устунлари оқ, болохонадор, балкони хиёл қийшайиб турган кулранг уйда бир вақтлар бева бой хотин яшарди, унинг кўпгина хизматкорлари бор эди. Унинг ўғиллари Петербургда хизмат қилар, кизлари эса эрга тегиб кетган эди; у бирор жойга камдан-кам борар, зикна ва руҳсиз қарилигининг сўнги йилларини якка-ёлғизликда ўтказарди. Унинг шодлик ва ёруғликдан махрум куни аллақачон ўтиб кетган, оқшоми эса зимистон кечадан ҳам баттар эди.

Унинг ҳамма хизматкорлари орасида энг яхшиси Герасим деган қоровул бўлиб, бўйи салкам уч газ, қадди-қомати баҳодирона, онадан гунг ва кар бўлиб туғилган киши эди. Бой хотин уни қишлоқдан олиб келган эди. Герасим қишлоқда ака-укаларидан айрим, якка ўзи кичик бир уйда яшар ва мажбурият бажариб, ўлпон тўлаб турадиган деҳқон ҳисобланарди. У ниҳоятда бақувват одам эди, бир ўзи тўрт кишининг ишини қиларди – у қўл урган иш ўнгаверарди. У забардаст қўллари билан омочни босиб қўш ҳайдаганида гўё омоч отсиз ўзи ер бағрини тарс ёриб бораётгандек туюлар, ёки Пётр куни шиддат билан чалғи тортиб ғалла ўрганида худди ёш қайин дарахтини таг-томиридан кўпориб ташлагандек туюлар, ёки уч газлик катта тўқмоқни тез ва тўхтовсиз кўтариб уриб, хирмон янчганида унинг узун ва маҳкам елка пайлари худди пишангдек гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб турар эдики, ана шу пайтларда уни томоша қилмоқ жуда ҳам мароқли эди. Доимий сукут унинг шиддатли ишига тантанали улуғлик бахш этиб турарди. У жуда ёқимли йигит эди, гунг-гаранг бўлмаганда ҳар қандай қиз ҳам унга жон деб тегар эди... Аммо Герасимни Москвага олиб келдилар, унга этик олиб бердилар, ёзлик чакмон, қишлик пўстин тикиб бердилар, қўлига супурги ва курак бериб, ҳовлига қоровул қилиб қўйдилар.

Бу янги турмуш аввал бошда унга сира ёқмади. Болалик чоғидан бошлаб у деҳқончилик ишларига, қишлоқ турмушига одатланган эди. У гунглиги орқасида одамларга аралашолмай худди серунум ерда ўсган дарахтдек, тилсиз ва бақувват бўлиб улғайди... Шаҳарга олиб келинганда, у ўзида нима ҳодиса рўй бераётганини билолмай, тамом ичи пишди ва сиқилди, қорни баравар кўм-кўк ўт ичида ўтлаб юрган ва эндигина ушлаб олиниб, темир йўл вагонига қамаб қўйилган, гоҳ паровознинг учқунли тутуни, гоҳ товланиб чиқаётган иссиқ буғи чор атрофдан гўштдор баданига урилиб турган, жаҳду жадал билан шақирлатиб аллақайққа, – Худо билсин қаёққа! – олиб кетилаётган бақувват буқа нима бўлаётганини билолмай, нақадар довдираса, Герасим ҳам худди шундай довдираб қолди.

Герасимнинг оғир деҳқончилик ишларидан кейин бошланган бу янги вазифаси унга худди ҳазилакам ишдек бўлиб туюлди; у бутун

ишни ярим соат ичида саришталаб кўяр, гоҳ ховли ўртасида яна сер-райиб тўхтаб қолар, бу сирли аҳволининг маъносини ўтган-кетгандан сўрагандек оғзини очиб уларга қараб турар, гоҳ дабдурустдан супурги билан куракни бир томонга отиб юборарди-да, кўкси билан ерга ташланар, худди тутиб олинган ёввойи ҳайвондек соатларча бағрини ерга бериб қимирламай ётарди. Аммо, одам ҳар нарсага кўникади, Герасим ҳам бора-бора шаҳар турмушига кўникди. Унга юклатилган иш кўп эмас эди; унинг қиладиган бор-йўқ иши ҳовлини тоза тутиш, кунига икки марта бочкада сув келтириш, ошхона ва уй учун ўтин келтириш ва ёриб бериш, ҳовлига бегона кишиларни йўлатмаслик, кечалари қоровуллик қилиш эди. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, у ўз вазифасини ихлос билан бажарарди: ҳовлида ҳеч маҳал бирон пайраҳа ва хас-чўп кўринмасди; унинг ихтиёридаги сув ташийдиган қирчанғи от лойгарчилик кезларида бирор жойга ботиб, тортолмай қолса, у орқага ўтиб, елкаси билан арава-ни итардим, аравагина эмас, отнинг ўзи ҳам турган ўрнидан қўзғалиб кетарди; ўтин ёришга тутундим, болта чиннидек жаранглар, ўтин парча-парча бўлиниб, тарашалар ҳар тарафга учишарди; ёт кишиларга келсак, бир кун кечаси, у икки ўғрини ушлаб олиб, уларнинг пешоналарини бир-бирига шундай қаттиқ урдик, ҳатто уларни полицияга олиб боришга ҳам ҳожат қолмади, ана шундан бери даҳадагилар ҳаммаси унга ҳурмат кўзи билан қарайдиган бўлдилар: ўғрилиқ кўчасига сира кирмаган шунчаки нотаниш кишилар куппа-кундуз кунини ўтиб бораётганларида ҳам даҳшатли қоровулни кўрганлари ҳаммоно, қўл силкар, гўё овозларини эшитадигандек, унга қараб бақиришар эди. Ҳовлидаги бошқа хизматкорлар ундан ҳайиқардилар. Герасим улар билан дўстона бўлмаса-да, яқинлик муносабатида бўлар, уларни ўз кишилари деб биларди. Улар Герасим билан имо-ишоралар орқали гаплашар, у ҳам уларнинг фикрини тушунар, ҳамма буйруқларни аниқ бажарар, лекин ўз ҳуқуқини ҳам биларди. Шу сабабдан унинг овқат столига ўтиришга ҳеч ким журъат қилолмасди. Умуман, Герасим табиати қаттиқ ва жиддий одам эди. Ҳар бир ишда тартиб-саришталик бўлишини севарди; ҳатто хўрозлар ҳам унинг ҳузурида бир-бирлари билан уришишга журъат қилолмасдилар, – акс ҳолда, кўргиликларини кўрардилар! – уришаётганликларини кўриб қолдим, шу топдаёқ оёқларидан ушлаб олар ва осмонга кўтариб, чамбарак қилиб ўн марта айлантларди-да, ҳар тарафга улоқтириб юборарди. Бой хотин ҳовлисида ғозлар ҳам бор эди; лекин, маълумки, ғоз улўғсифат ва эсли махлук; Герасим уларга ҳурмат кўзи билан қарарди, уларни парвариш қилар ва боқарди; унинг ўзи улўғсифат эркак ғозга ўхшаб юрарди. Унга ошхона тепасидан кичик бир хужра бердилар, хужрани ўз дидига мослаб ўзи тузатди, тагига ғўла қўйиб, дуб тахтасидан ўзига каравот ясаб олди, бу чиндан ҳам паҳлавонлар каравоти бўлиб, юз пуд юк қўйганда ҳам қирс этмайдиган каравот эди; каравот тагида каттакон оғир сандиқ, бурчакда худди каравот сингари маҳкам стол, стол ёнида эса уч оёқли стул турарди, бу стул ҳам шу қадар пишиқ ва зилдай эдики, ҳатто Герасимнинг ўзи ҳам бу стулни кўтарганда қўлидан ташлаб юборар ва жилмайиб кўярди. Хужрага кўмачдек каттакон қулф солиб қўйиларди, фарқи шуки, қулф қора эди холос; қулфнинг калитини Герасим ҳамиша белбоғига боғлаб, ёнига осиб юрарди. У уйига одам киришини хоҳламас эди.

Шу тарика йил ўтди, охирида Герасимнинг бошидан кичик бир воқеа кечди.

Герасим ҳовлисида қоровул бўлиб турган шу кекса хотин ҳамма нарсада қадимий урф-одатларга амал қилар ва кўп хизматкор сақларди; унинг уйида кирчилар, тикувчилар, дурадгорлар, машиначиларгина эмас, ҳатто бир сарроч¹ ҳам бўлиб, у ҳам мол доктори, ҳам одамларни доволайдиган табиб эди, бой хотиннинг ўз табиби ҳам бор эди, яна Капитон Климов деган ўта пияниста бир бошмоқчи ҳам бор эди. Климов ўзини камситилган, кадр-қиммати эътиборга олинмаган киши деб, Москванинг нообод бир жойида ишсиз қолган одам деб эмас, балки ўқимишли ва пойтахт кишиси деб биларди, ичишга келганда, дўндириб, кўкрагига уриб туриб, айтишича, фақат қайғу аламининг зўрлигидан ичарди. Кунлардан бир кун эшик оғаси Гаврила билан бой хотин ўртасида шу Капитон тўғрисида сўз кетди. Гавриланинг сариқ кўзларига ва ўрдақ тумшугига ўхшаш бурнига қарабоқ бу одамни ишбоши қилиб тақдир ўзи тайинлаган, деб ўйлаш мумкин эди. Бой хотин Капитоннинг ахлоқи бузилиб кетганлигига ачинди, чунки уни қайси бир кўчада ичиб ётган жойидан ўтган куни топиб келган эдилар.

– Қалай, Гаврила, – деб гап бошлади у, – уни уйлантириб қўйсақ дейман, сен нима дейсан? Балки ўзини тутиб, босилиб қолар.

– Нега ҳам уйлантирмайлик? Мумкин, ҳатто кўп яхши бўлади, – жавоб берди Гаврила.

– Шундоқ, аммо унга ким ҳам тегарди?

– Албатта. Дарвоқе, ихтиёр сизда. Нимаики бўлса ҳам, у ҳар ҳолда бирор ишга яраб қолар, ўнлаб одам орасидан уни кўчага чиқариб ташлаб бўлмас.

– Татьяна унга ёқади шекилли?

Гаврила нимадир деб эътироз билдирмоқчи бўлди-ю, аммо лабини тишлаб қолди.

– Шундоқ!.. Татьянага совчи юборсин, уқдингми? – деди бой хотин тамакисини ҳузур қилиб ҳидлаб.

– Хўп бўлади, – деди Гаврила ва чиқиб кетди.

Гаврила уйига қайтиб келгач, аввал хотинини чиқариб юборди, сўнг дераза ёнига ўтириб, ўйлай кетди. Афтидан, бой хотиннинг кутилмаган бу фармойиши уни ташвишга солиб қўйди. Охири ўрnidан туриб, Капитонни чақириб келишни буюрди. Капитон келди. Лекин китобхонларга уларнинг гапларини айтиб беришдан аввал, кейинчалик Капитон уйланадиган аёл Татьянанинг кимлигини, бой хотиннинг фармойиши эшик оғасини нега ташвишга солиб қўйганини бир-икки оғиз сўз билан айтиб берсак, ортиқча бўлмас, деб ўйлаймиз.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Татьяна кирчилик вазифасида бўлиб, йигирма саккиз ёшлардаги чуваккина, озғин, оппоқкина, чап юзида холи бор аёл эди. Русларда чап юздаги холни ёмон аломат – бахтсиз турмуш нишонаси, дейишади... Татьяна ўз ёзмишидан мамнун бўла олмади. Ёшлик чоғиданоқ уни камситдилар: ёлғиз ўзи икки кишининг ишини қилса ҳамки, бирон марта ҳам яхши гап эшитмади; уни ёмон кийинтирардилар: у ҳаммадан оз ҳақ оларди, қариндошлари деярли йўқ эди; унинг бой хотин уйида авваллари озиқ-овқат омборчиси бўлган, лекин хизматга ярамай қолгач, қишлоқда қолдирилган кекса калитчи бир амакиси бўлар, бошқа қариндошлари эса фақир дехқон эди – унинг бор-йўқ қариндош-уруғи шу эди. Бир вақтлар гўзалликда унинг номи чикқан эди, лекин гўзаллик ундан тез йўқолди. У жуда мўмин табиатли,

¹ Сарроч – эгар-жабдуқ қилувчи.

ёки дурустроқ айтганда, юрак олдириб кўйгандай эди; у ўзига бепарво қарар, бошқалардан ўлғудай кўрқарди, фақат ишни муддатида бажаришнигина ўйлар, ҳеч ким билан гаплашмас, у гарчи бой хотиннинг афтини кўрмаган бўлса ҳамки, унинг номини эшитган ҳамано қалтираб кетарди. Герасим дастлабки кунларда унга унча эътибор қилмади, бора-бора Татьяна рўпара келганда, унга жилмаядиган бўлди. Кейинчалик унга разм солиб тикила бошлади, ниҳоят, ундан кўз узмайдиган бўлди. У Татьянани яхши кўриб қолди: истарасининг иссиқлигими, чўчиб-тортиниб юришларими, Худо билсин, ишқилиб, унга ёкиб қолди! Кунлардан бир куни Татьяна бой хотиннинг крахмалланган кофточкасини панжаларини ёзиб, авайлаб кўтариб, ҳовлидан ўтиб борарди... кимдир биров кўкқисдан унинг билагидан маҳкам ушлаб олди; у қайрилиб қаради-ю, қаттиқ қичкириб юборди: унинг орқасида Герасим турарди. У тентаklarча кулиб ва мулойимгина гўнғиллаб, Татьянага ширин нондан ясалган, думи ва қанотлари олтиндек ялтираган хўрозқанд узатди. Татьяна олмасликка уринди, аммо Герасим зўрлаб унинг қўлига тутқазди-ю, бошини чайқаб, ўзи нари кетди ва қайрилиб қараб, унга алланималар деб жуда дўстона гўнғиллади. Шу кундан бошлаб у Татьянани тинч қўймайдиган бўлди: у қаёққа бормасин, Герасим шу ерда ҳозир бўлар, унинг қаршисидан чиқар, жилмаяр, алланималар деб гўнғиллар, қўлларини силкир, қўйнидан лента чиқариб, унга тутқизар ва унинг оёқлари остидаги чангларни супургиси билан супурар эди. Бечора қиз нима қилишини ва нима илож топишини билмасди. Соков қоровулнинг бу иши тез орада уйдагиларнинг ҳаммасига аён бўлди; пичинг ва киноя сўзлар айтишиб, Татьянани масхара қила бошладилар. Аммо Герасимни масхара қилишга ҳамма ҳам журъат қилавермасди: у ҳазилни ёқтирмас эди; лекин унинг ҳузурида Татьянага ҳам тегажаклик қилмас эдилар. Қиз истаса-истамаса Герасимнинг ҳимоясига тушиб қолди. Ҳамма гунглар сингари Герасим ҳам жуда хушёр эди, ўзини ёки Татьянани масхара қилиб кулаётганларни жуда яхши пайқаб оларди. Бир куни овқат устида Татьянанинг бошлиғи кастелянша¹ Татьянага таъна гаплар айтиб, уни мазах қилди, уни шу қадар изза қилдики, шўрлик бош кўтаролмади ва йиғлаб юбораёзди. Герасим ўрнидан даст турди-ю, зарбардаст қўлини чўзиб, кастеляншанинг бошига қўйди ва унга шу қадар жаҳл билан хўмрайиб тикилдики, кастелянша ўтирган ўрнида букчайиб кетди, столга ёпишиб қолгандай бўлди. Ҳамма жим қолди. Герасим яна қошиқни олиб, шўрвасини ичаверди. Ҳамма эшитилар-эшитилмас: “Вой, гаранг алвасти-ей!” деб юборишди, аммо кастелянша ўрнидан турди-да, хизматкор хотинлар уйига кириб кетди.

Бошқа бир куни эса Капитоннинг, ҳозиргина гапириб ўтганимиз ўша Капитоннинг Татьянага аллақандай хушомад сўзлар айтиб, суюлиб турганини кўриб, Герасим уни қўли билан имлаб олдига чақириб олди, аравахонага бошлаб бориб, бурчакда турган арава шотисининг бир учидан ушлаб туриб, унга салгина, лекин маънодор пўписа қилиб қўйди. Шу-шу ҳеч ким Татьянага гап қотмайдиган бўлди. Аммо бу ишлар учун Герасимга ҳеч гап бўлмасди. Тўғри, кастелянша уйга келибоқ беҳуш йиқилди, умуман, у ғоят усталик билан иш кўриб, шу куниёқ Герасимнинг бу дағал ҳаракатини бой хотинга етказди; лекин аломат кампир фақат бир неча бор кулиб қўя қолди, бунинг устига кастеляншанинг хўрлигини ошириб, у ўзининг оғир қўли билан сени

¹ Кастелянша – бой хотиннинг кийим-бошларини саришталаб турувчи хотин.

қандай букчайтириб ташлади, деб қайта айтишга мажбур қилди ва эртаси куни Герасимга битта бир сўмлик чиқартириб юборди. Бой хотин содиқ ва кучли қоровул деб Герасимга ҳадя берди. Герасим ўз навбатида ундан ҳайиқарди, лекин ҳар қалай унинг марҳаматига ишонар ва Татьянага уйланиш учун ижозат берсангиз, деб унга илтимос билан бормоқчи эди. У бой хотин ҳузурига дурустроқ кийиниб бормоқ учун эшик оғаси ваъда қилган янги чакмонни олишни кутиб турган эди, аммо бу орада шу бой хотиннинг бошига Татьянани Капитонга бериш фикри кела қолди.

Эшик оғаси Гавриланнинг бой хотин билан гаплашгандан кейин нега довдираб қолганининг сабабини китобхон энди осонгина тушуниб олган бўлса керак. “Бой хотин, – деб ўйларди у дераза ёнида ўтириб, – албатта, Герасимга илтифот қилади, ҳар қалай, у тилсиз бир махлук, бой хотинга Герасим Татьянага хушомад қилиб юрибди, деб айтиш маъқул эмас. Ҳа, ниҳоят, бу ҳақ гап: у қандай эр бўлсин? Иккинчи томондан, бу алвасти, Худо асрасин, Татьянани Капитонга эрга берилишини билиб қолса борми, бой хотиннинг бутун уйини остин-устун қилиб юборадик. Унга гап уқтириб бўлмайди-ку, ахир мендек гуноҳкор банда у иблисни ҳеч ҳам гапга кўндира олмас... бу ҳақ гап!...”

Аммо эшик оғасининг ўйлаганлари бўлмади. Капитонни уйлантириш ҳақидаги фикр бой хотиннинг хаёлини шу қадар чулғаб олган эдики, хатто кечаси ҳам уйидаги хос-хотинлардан бири билан шу ҳақда гаплашди. Бу хотин уйқусизлик пайтларида бой хотиннинг кўнглини хуш қилмоқ учунгина уйда сақланар ва тунги извошчидек кундузи ухлар эди. Нонуштадан сўнг Гаврила ишларнинг боришидан хабардор қилмоқ учун бой хотиннинг ҳузурига келган ҳамона у дастлаб: “Тўй нима бўлди, юришяптими?” деб сўради. Маълумки, у “иш жуда жойида ва Капитон ташаккур изҳор қилмоқ учун бугуноқ ҳузурингизга келади”, деб жавоб берди. Бой хотин қандайдир нотоб эди; у ишларнинг боришини унча суриштириб турмади. Эшик оғаси ўз хонасига келиб, дарҳол кенгаш чақирди. Дарҳақиқат, масала ўзига хос муҳокама талаб қиларди. Татьяна-ку сўз қайтармади-я, аммо Капитон ҳамманинг олдида, бошим битта, иккита эмас, учта ҳам эмас, деди... Герасим ҳаммага тез-тез хўмрайиб боқар, хизматкор хотинлар уйининг зинапоёси олдидан кўзгалмас ва ўзи учун аллақандай нохуш иш қилинаётганини пайқаб тургандек эди. Кенгашга йиғилганлар ишни Капитонни ҳар эҳтимолга қарши сув тозалайдиган машина турган хужрага яшириб қўйишдан бошладилар-да, ўзлари яхшилаб бош қотиришга киришдилар. Албатта, зўрликка қолса, иш осон бўларди-я, аммо шовқин-тўполон кўтарилса-чи, – бундан Худо сақласин! – бой хотин эшитса, безовта бўлади! Хўш, нима қилмоқ керак?! Ўйлаб-ўйлаб, охири бир фикрга келишди. Герасимнинг пиянистани кўргани кўзи йўқ эди, буни ҳамма жуда яхши биларди...

У дарвоза ёнида турганида, бирор маст шапкасини қийшайтириб қулоғига бостириб ўтса борми, у ҳар доим нафрат билан тескари қараб оларди. Татьянага, мастдек гандираклаб Герасимнинг ёнидан ўтасан, дедилар. Шўрлик қиз хийла вақт унамади, лекин охири уни кўндирдилар; агар шундай қилмаса, ошиғидан сира қутула олмаслигини унинг ўзи ҳам биларди. Татьяна гандираклаб жўнади. Капитонни хужрадан чиқардилар, чунки бу иш ҳар ҳолда унга боғлиқ эди. Герасим дарвоза ёнидаги курсичада белкурак билан ер чуқилаб ўтирар эди... ҳамма бурчаклардан, дераза пардалари орқасидан унга қараб турарди...

Ҳийла кўнгилдагидек натижа берди. Герасим Татьянани кўрган хамоно ҳар сафаргидек хушдиллик билан ғулдираб бошини чайқади, сўнг разм солиб, унга тикилди, кўлидан кураги тушиб кетди, даст ўрнидан туриб, унинг ёнига келди, юзларини унинг юзларига яқин олиб келди.... Татьяна кўркиб кетиб, яна ҳам қаттиқроқ гандираклади ва кўзларини юмиб олди... У Татьянанинг кўлидан тутиб олди-да, ҳовли бўйлаб ғизиллаганича, кенгаш бўлиб турган уйга етаклаб келди ва уни тўппа-тўғри Капитонга қараб итариб юборди. Татьяна хушидан кетди... Герасим тик турганича, Татьянага боқди, мийғида жилмайди ва кўлини бир силкиди-ю, оғир-оғир қадам босиб, ўз хужраси томон кетди. У бир кеча-кундуз уйдан чиқмади. Бош аравакаш Антипканинг кейинчалик айтишича, у тешиқдан мўралаб, Герасимни кўрган эмиш: Герасим икки кўлини жағига тираб, оҳиста, бир оҳангда, фақат аҳён-аҳёнда ғўнғиллаб каравотда ўтириб ашула айтибди, яъни ямшиқлар ёки бурлақлар ўзларининг мунгли ашулаларини чўзиб айтганидек, гавдасини тебратиб, кўзларини юмиб, бошини чайқаб ўтирибди. Антипканинг кути учиб, тешиқдан нари кетибди. Эртаси кун Герасим хужрасидан чиққанида унда айтарли ўзгариш бўлганини билиб бўлмади. У хафга ўхшарди-ю, лекин Татьяна билан Капитонга сира эътибор қилмади. Ўша куни кечқурун улар иккаласи ғозларни қўлтиқлашиб, бой хотин хузурига кирдилар ва бир ҳафтадан сўнг тўй қилдилар. Герасим тўй куни феъл-атворини сира ўзгартирмади, аммо дарёга борди-ю, сувсиз қайтиб келди: йўлда нимадир бўлиб, бочкани синдириб қўйибди; тунда эса отхонада отини шу қадар ҳафсала билан қашлаб тозаладики, от худди шамол зарбига силкиниб турган ўтдек тебранар ва унинг қаттиқ мушти остида гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига босиб турарди.

Бу воқеалар баҳор кезида содир бўлган эди. Орадан яна бир йил ўтди, шу бир йил ичида Капитон ичкиликка муккаси билан берилиб, одам қаторидан чиқиб қолди, уни бутунлай яроқсиз одам ҳисоблаб, карвонга қўшиб хотини билан бирга узоқ бир қишлоққа жўнатиб юборилди. Жўнаб кетадиган куни у, аввал жуда керила бошлади ва қаёққа юборсалар, ҳатто бир тупканинг тагига, борса келмасга юборсалар ҳам йўқолмайман, ўз кунимни кўраман, деб мактанди, аммо сўнгра руҳи тушиб кетди, мени илм-маърифатсиз одамлар орасига олиб кетмоқдалар, деб зорлана бошлади, охири, шу қадар бўшашиб, ҳолдан кетдики, ҳатто ўз шапкасини ҳам киёлмай қолди; лекин кимдир биров раҳми келиб, унинг шапкасини бошига илиб, олд томонини пешонасига келтириб, устидан босиб қўйди. Сафар ҳозирлиги тугаб, мужиклар отнинг тизгинини ушлаган ва: “Худога топширдик!” сўзини кутиб турган вақтда Герасим хужрасидан чиқиб, Татьяна ёнига келди ва эсдалик учун унга бир қизил рўмол ҳадя қилди, бу рўмолни у бир йил муқаддам Татьяна учун сотиб олган эди.

Ўз ҳаётидаги бутун кўргиликка ҳозиргача зўр чидам билан тоқат қилиб келган Татьяна шу дамда чидаб туrolмади, кўзларига жикқа ёш олди ва аравага чиқатуриб христианлар одатича Герасим билан уч бор ўпишди. Герасим уни шаҳар дарвозасигача кузатиб бормоқчи бўлди, дастлаб унинг араваси билан ёнма-ён борди, лекин Крим Бродига етганда бирдан тўхтади, кўлини бир силкиди-ю, бурилиб, дарё ёқалаб кетди.

Кечки пайт эди. У сувга назар ташлаб аста-аста кетиб борарди. Бирдан унинг назарида дарё лабидаги сув ўтлари ичида нимадир типирчилаётгандек бўлди. Герасим энгашиб қараган эди, бир олапар кучукка

кўзи тушди, у сувдан чиқишга шунча уринса ҳам чиқолмас, тиртишиб, тирмашар, аммо яна сирғаниб тушиб кетар, хўл, озғин бадани дир-дир қалтирарди. Герасим бу бечора кучукка бироз қараб турди, кейин бир кўли билан уни сувдан олиб, қўйнига солди-да, катта-катта қадам ташлаб уйига қараб кетди. У хужрасига келгач, кучукни каравотига ётқизиб, ўзининг оғир чакмони билан ўраб қўйди, дастлаб отхонага бориб похол, сўнг ошхонадан бир пиёла сут олиб келди.

У чакмонини кучук бола устида авайлаб кўтарди ва тагига похол тўшаб, каравот устига сутни қўйди. Бечора кучукнинг туғилганига эндигина бир ҳафта бўлган, кўзлари эндигина очилган, ҳатто бир кўзи иккинчисидан хиёл каттага ўхшарди; у ҳали товоқдан овқат ичишни билмас, қалтирар ва кўзларини қисиб турар эди. Герасим икки бармоғи билан унинг бошидан тутиб, тумшуғини идишдаги сутга тегизиб қўйди. Кучук бирдан тез-тез ича бошлади. У сутни ича туриб пишқирар, қалтирар ва қалқир эди. Герасим кучукнинг бу ҳолига хийла тикилиб турди-да, бирдан қулиб юборди... У тун бўйи шу кучук бола билан овора бўлди, уни силаб-артиб ётқизди, охири, ўзи ҳам қандайдир бир мамнуният билан кучук ёнида ётиб, ширин уйкуга кетди.

Ҳеч бир она ўз боласини Герасим ўзи асраган кучукни парвариш қилгандай парвариш қилмайди. Дастлабки вақтларда у жуда нимжон, озғин ва хунук эди, лекин бора-бора яхшиланиб, ранг кирди, орадан саккиз ой ўтгач, ўз халоскорининг тинмай парвариш қилиши натижасида испан итлари жинсидан бўлган дурустгина бир ит бўлди-қўйди. Унинг қулоқлари узун, найсимон думи сержун ва кўзлари катта-катта, ўткир эди. У Герасимга жуда ҳам ўрганиб қолди, ундан бир қадам ҳам орқада қолмас, думини ликиллатиб, доим унинг орқасидан эргашиб юргани юрган эди. Герасим кучукка ном ҳам қўйди – соқовлар ўз товушлари бошқаларнинг эътиборини тортишини биладилар, у итга Муму деб ном қўйди. Уйдагилар ҳаммаси бу итни яхши кўриб қолишди, улар ҳам уни Муму деб чақира бошладилар. У жуда асл ит эди, ҳаммага эркаланарди, аммо ёлғиз Герасимнигина яхши кўрарди. Герасим ҳам уни ниҳоятда яхши кўрарди... ва шунинг учун ҳам бошқа бировлар уни силасалар Герасимнинг ғашни келарди: унга бирор нарса бўлади, деб кўрқар эдими, уни қизғанармиди Худо билсин! Ит ҳар куни эрталаб, этагидан тортиб уни уйғотар, сув ташувчи отнинг тизгинидан тишлаб Герасимнинг олди-га етаклаб келарди, от билан жуда иноқ эди, Герасим билан бирга дарёга борарди, унинг супургиси ва курагини кўриқлар, хужрасига ҳеч кимни яқин йўлатмас эди. Герасим атайлаб ўз хужрасининг эшигидан ит кириб чиқадиган тешикча қилиб қўйди, кучук ҳам ўзини фақат Герасимнинг хужрасидагина тўла ҳуқуқли хўжайиндек ҳис қилар, шунинг учун ҳам хужрага кириши биланоқ мамнун бўлиб, дарров каравотга чиқиб оларди. У тунлари бутунлай ухлмас, лекин бўлар-бўлмасга вовиллайвермас эди; чўнкайиб олиб, тумшуғини осмонга чўзиб, кўзларини чирт юмиб, зерикканидан юлдузларга қараб кетма-кет вовиллайдиган эси паст ҳовли итлари жумласидан эмас эди – йўқ! Мумунинг ингичка товуши ҳеч маҳал бежиз чиқмасди: у бегона одам деворга яқинлашса ёки бирор жойда шубҳали шовқин, ёинки шитирлаш эшитилсагина вовилларди... Хуллас, у, жуда яхши кўриқчи эди. Дуруст, ҳовлида ундан бошқа яна Бўри номли сарик-чипор қари ит ҳам бор эди, аммо уни ҳеч қачон, ҳатто кечалари ҳам занжирдан бўшатмас эдилар, дарвоқе, турарга мадори йўқлигидан унинг ўзи ҳам занжирдан бўшалишга сира ҳаракат

қилмасди – ўз уясига кириб ётгани-ётган эди ва аҳён-аҳёндагина бўғиқ, эшитилар-эшитилмас товуш чиқариб, вовиллаган бўларди-ю, лекин бу вовиллаши бефойда эканини ўзи ҳам сезиб, дарров жим бўлиб қолар эди... Муму хўжайиннинг уйига кирмас эди; Герасим уйга ўтин кўтариб кирган вақтларда, у доим орқада қолар, кулоқларини диккайтириб, эшик ичкарасидан салгина овоз эшитилган ҳамона гоҳ ўнг томонга, гоҳ бирданига чап томонга қараб, Герасимнинг чиқишини кутарди...

Шу тариқа яна бир йил ўтди. Герасим ўз қоровуллик ишида давом этар, тақдирдан жуда мамнун эди, аммо бир куни қутилмаган бир ҳодиса юз берди... Ёзнинг гўзал кунларидан бири эди, бой хотин ўз приживалкалари¹ билан бирга меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юриб кўнгил очмоқчи эди. Унинг вақти хуш эди, кулар ва ҳазиллашарди: приживалкалар ҳам кулар ва ҳазиллашардилар: аслида эса улар бирор хурсандлик сезмасдилар, бой хотиннинг вақти хуш бўлган пайт уйидагиларга унча хуш келмасди, чунки шу пайтларда у, биринчидан, ҳамманинг дарҳол хурсанд бўлишини талаб қиларди, агар бирортасини юзида хурсандлик аломатини кўрмаса, жаҳли чиқарди, иккинчидан, бу хурсандлик пайти дарров ўтиб кетарди, одатда хурсандлик ўрнини хафалик, руҳсизлик оларди. Шу куни эрталаб у уйқусидан қандайдир хурсанд уйғонди, қарта очганда унга тўртта солдат чиқди, бу истакнинг рўёбга чиқишини билдирарди (у ҳамиша эрталаб фол очарди) – чой ҳам унга хаддан зиёд лаззатли туюлди, бу чойи учун хизматкор хотинни мақтади ва унга битта ўн тийинлик танга инъом қилди. Бой хотин буришган лабларида севинч, табассум билан меҳмонхонада юрарди, у дераза ёнига келди. Дераза олди гулзор қилинган эди. Муму ана шу гулзорнинг қоқ ўртасидаги доира ичида, атиргул тагида ётиб олиб, хафсала билан суяк ғажир эди. Бой хотин уни кўриб қолди.

– Ё Худойим! – деб хитоб қилди у бирдан: – бу қанақа ит!

Бой хотин мурожаат қилиб гапирган бечора канизак шундай бир нохуш аҳволга тушиб, жуда типирчилаб қолдики, одатда, биров хукми остидаги одам ўзи бошлиғининг хитобини дуруст тушунолмаб қолганда ана шундай типирчилаб қолади.

– Б... б... билмадим, – деди у довдираб: – анов соқовники шекилли.

– Ё Худойим! – деди бой хотин унинг сўзини бўлиб, – қандай ажойиб кучук-а! Айтинг, уни буёққа олиб киришсин. Қачондан бери унинг кўлида? Нега шу вақтгача мен уни кўрмабман?.. Айтинг, уни олиб киришсин.

Приживалка дарров даҳлизга қараб югурди.

– Ҳой одамлар, ҳой одамлар! Мумуни дарров буёққа олиб кининглар! У гулзорда, – деб қичқирди у.

– Унинг номи Мумуми?! Жуда яхши ном, — деди бой хотин.

– Жуда яхши ном, – деди ҳамроҳлари. – Тез бўлинг, Степан!

– Уй хизматкори бўлган полвон йигит Степан ўлган-тирилганига қарамай, гулзорга югурди ва борибоқ Мумуни ушлаб олмоқчи бўлган эди, лекин ит чакқонлик билан унинг панжалари орасидан чиқди-да, думини диккайтириб, жон-жаҳди билан Герасимнинг олдига югурди. Герасим эса бу вақт ошхонада бочкани худди болалар ноғорасидек кўлида кўтариб, айлантира-айлантира қоқиб силкитмоқда эди. Степан Мумуни изма-из қувиб борди ва эгасининг оёқларига ўралашиб турган итни тутиб олмоқчи бўлди, лекин чакқон кучук бегона кўлга тутқич бермай, у ёқдан-бу ёққа сакрар ва чап бериб қочар эди.

¹ Приживалка – катта бойлар ёки катта савдогарлар уйида улар ҳисобига яшаб, бой хотиннинг ҳушлаб юрадиган, аниқ бир иш бажармайдиган, асли насаби крепостной бўлмаган камбағал хотин.

Герасим бу оворагарчиликларга бироз кулиб қараб турди. Ниҳоят, Степан аламига чидамай қаддини ростлади-да, Герасимга, сенинг итингни бой хотин ўз уйига олиб келишни буюрди, деб имо-ишоралар билан шоша-пиша гушунтира бошлади. Герасим бироз ҳайрон бўлиб турди, сўнг Мумуни ўз ёнига чақирди-да, тутиб олиб Степаннинг қўлига берди. Степан кучукни меҳмонхонага келтириб, паркет полга қўйиб юборди.

Бой хотин итни суйиб чақира бошлади, ҳеч бу ҳашаматли жойни кўрмаган Муму жуда кўрқиб кетди ва эшикка қараб югурди, лекин хизматга ҳозир Степан уни итариб юборди, кучук қалтираб, девор тагига кисилиб олди.

– Муму, Муму, бери кел, менинг ёнимга кел, – деди бой хотин, – кела қол, тентак... кўрқма...

– Кела қол, бекамнинг ёнларига бора қол, Муму, бора қол, деб такрорлашарди приживалкалар.

Лекин Муму атрофга нохуш боқар ва ўрнидан сира қўзғалмас эди.

– Унга бирор овқат келтиринглар, – деди бой хотин, мунчаём тентак бўлмаса! Беканинг ёнига келмайди. Нимадан кўрқаркин?

Приживалкалардан бири маъюс товуш билан кўрқибгина:

– Ҳали ўрганмаган, ётсираяпти, – деди.

Степан бир идишда сут келтириб, Мумунинг олдига қўйди, лекин Муму ҳатто сутни искаб ҳам кўрмади, ҳамон қалтирар, жавдираб атрофга боқарди, холос.

– Вой, сен-эй! – деди бой хотин ва кучук ёнига келиб, уни силамоқчи бўлди, лекин Муму дарров бошини ўгириб тишларини тиржайтирди. Бой хотин чакқонлик билан қўлини тортиб олди...

Бир дақиқа жим қолишди. Муму гўё зорланган ва афв сўрагандек, секингина инграй бошлади... Бой хотин нари бориб ковоғини солиб турди. Итнинг қўққисдан қилган бу ҳаракатидан у жуда кўрқиб кетган эди.

Ҳамма приживалкалар бараварига:

– Вой, – деб юборишди. – Сизни тишлаб олгани йўқми, Худо кўрсатмасин! Вой, вой! (Муму умрида ҳеч маҳал ҳеч кимни тишламаган эди.)

– Уни бу ердан йўқотинг! – деди кампир хаста товуш билан. – Жуда ёмон ит экан! Қандай қопағон-а!

Бой хотин астагина қайрилиб, ўз кабинетига қараб кетди. Приживалкалар кўрқа-писа бир-бирларига қарашиб олдилар, унинг кетидан бормоқчи бўлиб чоғланган ҳам эдиларки, у тўхтаб уларга совуққина тикилди ва: “Нега келяпсиз? Сизларни чақирганим йўқ-ку”, деб кабинетига кириб кетди.

Приживалкалар дарғазаб бўлишиб, Степанга қўл силкишди: Степан Мумуни чангаллаб олиб, дарров эшик орқасига, худди Герасимнинг оёқлари тагига отиб юборди. Аммо ярим соатдан кейин уйда чуқур жимлик ҳукм сураб ва кекса бой хотин қуюн бошлаб келадиган қора булутдай ўз диванида ковоғини солиб ўтирар эди. Баъзан, бекорчилик одамнинг кайфини нақадар бузиб юборади-я, деб ўйлайсан киши!

Бой хотин кечгача кайфиятсиз ўтирди, ҳеч ким билан гаплашмади, қарга ўйнамади, тунни беором ўтказди. Ҳар кунги одеколонни берсалар ҳам, унга бошқа одеколондек туюлар, ёстиғидан совун ҳиди келаётгандек бўлар ва кастеляншани ўз кийим-бошларини ҳидлаб кўришга мажбур қилар эди; – хуллас, жуда бетоқат бўлар ва “қизишар” эди; иккинчи кунни эрталаб, Гаврилани одатдагидан бир соат илгари чақиртирди.

Гаврила ичида алланималар деб тўнғиллаб, кабинет остонасига қадам босган ҳамоно бой хотин гап бошлаб юборди:

– Қани, айт-чи, тун бўйи ҳовлимизда вовиллаб чиққан ит қанақа ит? Менга уйқу бермади-ку!

– Ит... ит... эҳтимол, анави соқовнинг итидир, – деди у унча ботинолмай...

– Билмадим, соқовникими, бошқа итми, ишқилиб, менга уйқу бермади. Шунга ҳайрон бўламанки, бунча итнинг сизга нима кераги бор? Хўш, билмоқ истайман! Бизда ҳовли ити бор-ку, ахир?

– Бўлмасам-чи, Бўри бор.

– Шундай бўлгач, бизга бошқа итнинг нима даркори бор? Тартиб-сизликнинг сабаби битта, холос. Уйда бошлиқ йўқ, ана шу. Соқов итни нима қилади, ахир? Менинг ҳовлимда ит сақлаш учун унга ким ижозат берди? Кеча дераза олдида бориб қарасам, у гулзор ичида ётибди, аллақандай ифлос нарсани олиб келиб, ғажиб ётибди, мен у ерга атиргул эктирганман, ахир...

Бой хотин жим бўлди.

– Бугуноқ бу ерда унинг қораси кўринмасин... эшитдингми?

– Хўп бўлади.

– Бугуноқ! Энди боравер. Докладга кейин чақираман.

Гаврила чиқиб кетди.

Эшик оғаси меҳмонхонадан ўтиб кетатуриб, тартибли қилиб қўйиш мақсадида қўнғироқни бир столдан иккинчисига олиб қўйди, ўрдак тумшугига ўхшаган хунук бурнини секингина қоқди-ю, даҳлизга чиқди. Даҳлиздаги скамейка устида Степан кўрпа ўрнига камзулини устига ташлаб, оёқларини ғужанак қилиб йиғиб, худди жанг майдонида ўлиб ётган аскардек ухлаб ётарди. Эшик оғаси уни туртиб уйғотди-да, овозини зўрға чиқариб, унга алланимани буюрди, Степан бу буйрукка ярим эснаш, ярим кулги билан жавоб қайтарди. Эшик оғаси чиқиб кетди, Степан дарров ўрнидан туриб, чакмон ва этигини кийди, ташқарига чиқиб, зинопаяда тўхтаб турди. Орадан беш минут ҳам ўтгани йўқ эдики, орқасига катта бир боғлам ўтин орқалаб, доимий ҳамдами Мумуни эргаштириб Герасим келди.

Герасим ёнлаб келиб, эшикни елкаси билан очди-да, ўтинни кўтарганича уйга кириб кетди, Муму эса ҳар сафаргидек, уни пойлаб эшикда қолди. Шу орада, Степан худди човут қилиб туриб жўжага чангал солган калхатдек, Мумунинг устига ташланди, кўкраги билан уни ерга босиб, кучоқлаб олди ва ҳатто шапкасини ҳам киймасдан ҳовлига қараб югурди, тўғри келган бир извошга ўтириб, Охотний рядга¹ қараб чоптириб кетди. У дарров харидор топиб Мумуни ярим сўмга сотди ва унга итни лоақал бир ҳафта бойлоқда тутиш кераклигини уқтириб, шу замоноқ қайтиб келди; лекин уйга етмай извошдан тушиб, орқа йўлакдан айланиб, ҳовлига девордан ошиб тушди, тагин рўпарамдан Герасим чиқиб қолмасин, деб дарвозадан киришга қўрқди.

Аммо у бекорга ҳадиксираган эди: Герасим ҳовлида йўқ эди. У уйдан чиқиш биланоқ атрофга қараб, Мумуни ахтара бошлади, чунки Муму унинг чиқишини кутмасдан бирор ёққа кетиб қолмасди, бу маҳалгача Герасим бундай ҳолни кўрмаган эди, шу сабабдан у ёқ-бу ёққа югуриб, уни излай бошлади, ўзича чақирди... хужрасига қараб югурди, пичанхонага борди, ғизиллаб кўчага чиқди, ҳарёққа югурди... Йўқолди! Одам-

¹ Охотний ряд – Москванинг марказий кўчаларидан бири.

ларга мурожаат қилар, қаттиқ ташвиш чекиб қўлини ердан ярим газ баланд кўтариб, унинг қандайлигини тасвирлаб, имо-ишоралар билан сўроқларди... баъзилар Мумунинг қаёққа йўқолганини чиндан ҳам билмас, фақат бошларини чайқардилар, баъзилар билсалар ҳам, унга айтиш ўрнига кулардилар, эшик оғаси эса фавкуллода жиддий тусга кириб, извошчиларга ўшқира бошлади. Шундан кейин Герасим югурганича ҳовлидан чиқиб кетди.

Герасим қайтиб келганида қош қорайиб қолган эди. Унинг ҳорғин рангрўйига, гандираклаб қадам босишларига, чанг босган уст-бошларига қараб, у Москванинг ярмини айланиб чиққан, деб ўйлаш мумкин эди. У бой хотиннинг деразаси рўпарасига келиб тўхтади, хизматкорлардан еттигача киши тўпланиб турган зинапояга бир назар ташлади-ю, орқасига ўгирилиб олиб, яна бир бор: “Муму!” деб чақирди. Аммо Мумудан жавоб бўлмади. Герасим бу ердан нари кетди. Ҳамма унинг кетидан қараб қолди, лекин ҳеч ким жилмаймади, ҳеч нима демади ҳам... аммо ҳар нарсани билиш пайида бўладиган бош аравакаш Антипка эртасига ошхонада одамларга соқов тун бўйи “ух” тортиб чиқди, деди.

Герасим эртасига кунбўйи кўринмади, шу сабабдан сув келтириш учун унинг ўрнига извошчи Потап борди, Потап бундан жуда норози бўлди. Бой хотин Гавриладан, менинг буйруғим бажарилдими, деб сўради, Гаврила бажарилди, деб жавоб берди. Герасим эртасига эрталаб хужрасидан чиқиб, ишига тутинди. У овқатга келди, овқатни еди-да, ҳеч ким билан хайрлашмасдан яна чиқиб кетди. Унинг ҳамма гунг-гарангларники сингари бусиз ҳам руҳсиз, кайфиятсиз бўлган юзи ҳозир худди тошдек қотиб қолган эди. Овқатдан сўнг у яна ҳовлидан чиқиб кетди, лекин узоқ юрмай, қайтиб келди ва шу замоноқ пичанхонага жўнади.

Тун, мусаффо ойдин кеча бошланди. Герасим оғир-оғир нафас олиб, тўхтовсиз у ён-бу ёнига ағдарилиб ётди, тўсатдан гўё бир нарса унинг этагидан тортаётгандек бўлди, аъзойи-бадани титраб кетди, аммо бошини кўтармади, ҳатто кўзларини чирт юмиб олди, лекин этаги олдингидан қаттиқроқ тортилди, Герасим сакраб турди... унинг олдида, бўйнида узилган бўйинбоғи билан Муму парвона бўлиб турарди. Унинг севинчи ичига сиғмай кетди, унсиз кўксидан чўзик шодиёна қичқирик отилиб чиқди: у Мумуни қучоқлаб олиб, бағрига босди; Муму бир лаҳзада Герасимнинг бурнини, кўзларини, мўйлов ва соқолларини ялаб чиқди... Герасим бироз тик турди, ўйлаб олди, пичан-хонадан туриб, атрофига астагина бокди, ўзини ҳеч ким кўрмаганлигига қаноат ҳосил қилгач, хужрасига бехатар кириб олди.

Герасим ит ўзи йўқолиб кетмаганини, уни бой хотиннинг буйруғига мувофиқ адаштириб келганларини олдиноқ пайқаган эди, Муму бой хотинга тишларини тиржайтириб, ириллаб берганини одамлар унга имо-ишоралар билан тушунтирган эдилар, шу сабабли Герасим ҳам ўз томонидан чора излаш фикрига келди. Олдин Мумуга нон бериб тўйдирди, эркалаб ётқизди, сўнг яшириб асраш йўлларини ўйлай бошлади ва тун бўйи шуни ўйлаб чиқди. Ниҳоят, у Мумуни кунбўйи хужрада асрашга ва фақат ахён-ахёнда ундан бир хабар олиб туришга, кечаларигина бўшатиб юборишга аҳд қилди. Эшик тешигини эски чакмони билан маҳкам бекитиб ташлади, тонг ёриша бошлаган ҳамоно, гўё ҳеч нарса билмагандек, ҳатто юзидаги аввалги қайғу аломатини сақлаб (соқда хийла) ҳовлида пайдо бўлди. Муму вангиллаб ўзини билдириб қўяди, деган фикр бечора соқовнинг хаёлига келмапти: дарҳақиқат, соқовнинг

ити қайтиб келганини ва хужрага қамаб қўйилганини орадан кўп ўтмай уйдагилар билиб қолишди, лекин унинг ўзига ва итига раҳмлари келганиданми, балки, бир қадар ундан кўрққанлариданми, унинг бу сиридан вокиф бўлганликларини ўзига билдирмадилар. Ёлғиз эшик оғасигина афсус қилиб, бошини қашиди-ю, қўл силтаб кўя қолди. “Майли, бўлар иш бўлибди! Бой хотин билмаса бўлгани!” Аммо соков ҳеч қачон бу кунгидек зўр ғайрат кўрсатиб ишламаган эди: бутун ҳовлини тозалаб, ёғ тушса ялагудек қилиб чикди, ўтларни битта қолдирмай юлиб ташлади, гулзор атрофидаги қозиклар маҳкамми-йўқми, текшириб кўрмоқ учун, уларни бир бошдан қўли билан суғуриб, яна ўз ўрнига қоқиб қўйди, хуллас, шу қадар ғайрат ва ҳиммат билан ишладикки, ҳатто бой хотин ҳам унинг бу ҳаракатига эътибор қилди. Герасим кун давомида яширинча бориб, итдан икки бор хабар олиб келди; кечаси эса у билан хужрада ётди ва фақат соат иккилардагина тоза ҳавода баҳра олсин учун итни эргаштириб ташқарига чикди. Ҳовлида у билан анча айланиб юриб, эндигина қайтиб кетмоқчи бўлган ҳам эдики, кўққисдан девор орқасидан, тор кўча томондан шарпа эшитилди. Муму кулоқларини диккайтириб, вовиллаб, девор тагига келиб, искаб кўрди ва қаттиқ чинқириб вовиллай бошлади. Аллақандай маст одам тунда шу ерда тунамоқчи бўлган экан. Бой хотин узоқ «асабий беоромликдан» кейин худди шу пайтда эндигина уйқуга кетган эди: у кечқурунлари ҳаддан зиёд тўйиб овқат еганда доим ана шундай бетоқат бўларди. Итнинг кўққисдан вовиллаб юбориши уни уйғотиб юборди: унинг юраги қаттиқ ура бошлади ва тўхтаб қолди.

– Қизлар, ҳой қизлар! – деб ингради у. – Қизлар!

Кўрқиб кути ўчган қизлар унинг ётоғига югуриб келишди.

– Оҳ, оҳ, ўламан! – деди у қўлларини ғамгин кимирлатиб. – Яна, яна ўша ит!.. Оҳ, докторни чакиринглар. Улар мени ўлдиришмоқчи... ит, яна ит! Оҳ! – деди ва бошини орқасига ташлаб юборди, бу ҳол унинг беҳуш бўлганидан дарак берарди.

Докторни, яъни уй табиби Харитонни чакириш учун югургилаб қолишди. Бор-йўқ хунари таг чарми юмшоқ этик кийиб юришдан, назокат билан томир кўра билишдан, бир кечаю кундузда ўн тўрт соат ухлаб, қолган вақтида “оҳ” тортиб юришдан ва дам ўтмай дафна томчисини бой хотинга келтириб тутишдан иборат бўлган шу табиб бир зумда етиб келди, жизғинак қилинган патни чекиб олди ва бой хотин кўзини очиши биланоқ кумуш патнисчада ҳалиги дори солинган рюмкани унга узатди. Бой хотин дафна томчисини ичди, аммо шу замонок йиғлоқи товуш билан итдан, Гавриладан, ўз тақдиридан шикоят қилиб, мен муштипар кампирни ўз холимга ташлаб қўйдилар, менга ҳеч ким ачинмайди, ҳамма менинг ўлимимни тилайди, деб зорлана бошлади. Шу орада шўрлик Муму яна вовиллай берди. Герасим эса уни девор ёнидан чақириб олишга беҳуда ҳаракат қилар эди.

– Мана... мана... тағин... – деди мадорсиз товуш билан бой хотин ва яна кўзларини юмди.

Табиб шу ердаги аёлга алланима деб пичирлади, у югуриб даҳлизга чикди, туртиб Степанни уйғотди. У Гаврилани уйғотишга югурди. Гаврила ҳеч ўйлаб-нетиб турмай, уйдагиларнинг ҳаммасини уйғотишга буюрди.

Герасим қайрилиб қараган эди, деразаларда милтиллаб турган чирок ёруғини ва одамлар қорасини кўрди, бирор бахтсизлик рўй беришини

сезиб, Мумуни кўлтиқлаб олди-да, хужрасига қараб югурди, эшикни маҳкам бекитиб олди. Бир неча дақиқадан кейин беш киши келиб, унинг эшигини итара бошлади, лекин тамбанинг маҳкамлигини сезиб тўхтадилар. Гаврила ҳаллослаб келиб, ҳаммангиз эрталабгача шу ердан кимирламай, пойлаб ўтиринг, деди, сўнг ўзи чошиб хизматкор аёллар уйига бориб, чой, қанд ва озиқ-овқатларни биргаликда ўғирлайдиган ва ҳисоб юргизадиган бош компаньонка¹ Любовь Любимовнага: бекага айтинг, бахтга қарши, ит аллақадан яна қочиб келибди, лекин эртагаёқ у тирик қолмайди, бека шафқат қилсинлар, ғазабланмасинлар, тинчлансинлар, деди. Бой хотин унча ҳам тез тинчлана қолмасди, лекин табиб шошганидан, ўн икки томчи ўрнига бирданига қирқ томчи кўйиб юборипти: дафна томчиси таъсир қилди – чорак соат ўтгач, бой хотин қаттиқ ва тинч ухлаб қолди; аммо Герасим ранги бўздек оқариб, Мумунинг оғзини маҳкам юмиб, ўз каравотида ётар эди.

Эрталаб бой хотин анча кеч уйғонди, Гаврила Герасимнинг бошпанасига қатъий ҳужум қилишга буйруқ бериш учун бой хотиннинг уйғонишини кутиб турди, ўзи эса зўр дахшатга бардош беришга ҳозирланар эди. Лекин дахшат юз бермади. Бой хотин ўринда ётган жойида бош приживалкани ўз ёнига чақиртирди.

– Любовь Любимовна, – деб гап бошлади у мулоим ва хаста товуш билан: баъзан у жафо чеккан ғариб ва ҳасратли одамдек муомала қилишни яхши кўрарди; бундай ҳолларда уйдагилар жуда ноқулай ҳолга тушиб қолардиларки, буни айтиб туришнинг ҳам ҳожати йўқ. – Любовь Любимовна, менинг аҳволимни кўриб турибсиз, жонгинам, Гаврила Андреичга бориб айтинг: наҳотки аллақандай бир ит унга ўз бекасининг оромидан, ҳаётидан азиз бўлса? Менинг бунга ишонгим келмайди, – деб илова қилди у чуқур нафас олиб: бора қолинг, жонгинам, умрингиздан барака топинг, Гаврила Андревичга бориб айтинг.

Любовь Любимовна Гавриланинг уйи томон йўл олди. Улар нима тўғрисида гаплашганликлари номаълум, лекин орадан бир неча минут ўтгач, бир тўда одам ҳовлидан Герасимнинг хужрасига қараб йўл олди: Гаврила, гарчи шамол бўлмаса ҳам, шапкасини кўлида тутиб олдинда борарди, унинг ёнида уй хизматкорлари ва ошпазлар келишарди; орқада бир тўда болалар сакрашиб шўхлик қилишарди, уларнинг ярми шу атрофдан йиғилиб келган болалар эди. Хужрага чиқадиган тор зинопояда битта пойлоқчи турар, эшик ёнида икки киши кўлида таёқ ушлаб турарди. Зинопоядан чиқа бошладилар. Зинопоя одамга лик тўлди. Гаврила эшикка келиб, уни мушти билан қоқиб, қичқирди:

– Оч!

Итнинг бўғиқ товуши эшитилди, аммо жавоб бўлмади.

– Оч дейман! – деб такрорлади у.

– Айтмоқчи, Гаврила Андреич, у кар-ку, ахир, эшитмайди, – деди пастдан туриб Степан.

Ҳаммалари кулишди.

– Хўш, нима илож қиламиз? – деди юқоридан Гаврила.

– Эшигининг тешиги бор, шу тешикдан таёқ тиқинг, – деб жавоб берди Степан.

Гаврила энгашиб қаради.

– Эшикка чакмон тиқиб, беркитиб кўйибди.

¹ Компаньонка – бойлар уйида хотин-қизларни бирор ёққа кузатиб бориш ва вақтларини хуш қилиш учун ёлланиб ишловчи аёл.

– Сиз чакмонни ичкарига итариб юборинг.

Яна бўғик вовиллаган товуш эшитилди.

– Кара, кара, ўзини-ўзи билдириб қўйяпти, – дейишди одамлар ва яна кулишди.

Гаврила қулоғининг орқасини қашлади.

– Йўк, оғайни, агар истасанг, чакмонни ўзинг итариб юбора қол, – деди у ниҳоят.

– Нима ҳам дердик, рухсат этинг!

Степан шошиб-пишиб юқори чикди, таёғини қўлига олиб, чакмонни тешикдан ичкари итариб юборди ва “Чиқ-чиқ!” деб таёқни тешикка суқиб ликиллата бошлади. У таёқни ликиллатаётганда қўккисдан хужранинг эшиги тарс очилди – ҳамма хизматкорлар зинопоядан ўзларини ташлаб урра қочишди. Ҳаммадан олдин Гаврила қочди.

– Ҳой, ҳой, ҳой, менга қара, менга қара! – деб ўшқирди Гаврила ховлидан туриб.

Герасим остонада қимирламай турарди. Оламон зинапоя тагига тўпланди. Герасим юқорида туриб, қўлларини белига хиёл тираган ҳолда, немис чакмонини кийган бу юраксиз одамларга қараб турарди; устида деҳқонча кизил кўйлаги бўлган Герасим улар олдида худди паҳлавон эди. Гаврила бир қадам олға босди.

– Менга қара, тўполон қила кўрма, – деди у.

У Герасимга, бой хотин итингни талаб қилмоқда, сўз бўлиши мумкин эмас, итни ҳозироқ бер, бўлмаса ҳолинг ёмон бўлади, деб имо-ишора билан тушунтира бошлади.

Герасим унга разм солиб қаради-да, қўлларини бўйнига келтириб, сиртмоқ қилиб итни кўрсатди ва эшик оғасига савол назари билан тикилди.

Эшик оғаси бошини кимирлатиб:

– Шундоқ, шундоқ, албатта, беришинг керак, – деди.

Герасим бошини қуйи солди, сўнг бирдан силкинди, ҳамон ўз ёнида ҳеч нарсадан беҳабар думини ликиллади ва қулоқларини чимириб турган Мумуни яна кўрсатиб, ўз бўйнини ушлаб, бўғиб ўлдириш ишорасини такрорлади-да, Мумуни ўзим бўғиб ўлдираман, дегандек кўкрагига қаттиқ муштлади.

– Йўк, сен алдайсан, – деб ишора қилди унга Гаврила.

Герасим унга бир тикилди-ю, нафрат билан кулиб, яна ўз кўкрагига урди-да, эшикни ёпиб олди.

– Бунинг маъноси нима бўлди? У эшикни бекитиб олди-ку? – деди Гаврила.

– Қўяверинг, Гаврила Андреич, – деди Степан: – ваъда бердими, бажаради. У шундай одам... Ваъда бердими, албатта бажаради. Бунақа масалада у бизларга ўхшамайди. Тўғрини тўғри демоқ керак. Ҳа.

– Шундоқ. Ҳақ гап. Ҳа, – деб такрорлашди йиғилганлар ҳаммаси ва бошларини кимирлатиб тасдиқлашди.

– Эҳтимол шундайдир, кўраимиз! – деди Гаврила: – Ҳар қалай қоровул турсин. Ҳой, Ерошка! – деб қўйди у дағал сариқ матодан калта чакмон кийган, бу ховлининг боғбони ҳисобланувчи ранги заҳил бир одамга мурожаат қилиб, – сен нима ҳам қилардинг! Қўлингга таёқ тутиб, мана бу ерда ўтир ва бирор ходиса юз берса, дарров менинг олдимга чоп!

Ерошка таёқни ушлаб, зинапоянинг пастки поғонасига ўтирди. Одамлар тарқалишди, бу ерда томошани яхши кўрувчи бир неча киши ва болалар қолди, холос. Гаврила уйга қайтиб келди-да, Любовь Люби-

мовнага, фармойишингиз бажо келтирилди, деб бекага маълум қилинг, деди, ўзи эса ҳар эҳтимолга қарши, бош аравакашни полицияхонага юборди. Бой хотин дастрўмолининг учини тугиб, унга одеколон куйди, бир ҳидлаб чаккаларига сурди ва нонушта қилиб, дафна томчисининг таъсири ҳали ҳам кетмаганидан яна уйкуга кетди.

Шу ғалвалардан кейин орадан бир соат ўтгач, хужранинг эшиги очилди ва ундан Герасим чиқиб келди. У ясан чакмонини кийиб олган ва Мумуни тизимчага боғлаб олиб борарди. Ерошка ўзини бир четга олиб, унга йўл бўшатди, Герасим дарвозага қараб юрди. Болалар ва ҳовлидаги одамлар ҳаммаси жимгина унинг орқасидан қараб қолдилар. У ҳатто қайрилиб ҳам қарамади, шапкасини кўчага чиққандагина кийиб олди. Гаврила ҳалиги Ерошкани унинг кетидан пойлоқчи қилиб юборди. Ерошка узоқдан у ити билан майхонага кириб кетганини кўрди ва унинг чиқишини кутиб турди.

Майхонадагилар Герасимни танир ва унинг ишораларини тушунар эдилар. У гўштли шўрва беришларини сўради ва икки қўлини столга тираб ўтирди. Муму зийрак кўзлари билан баҳузур унга тикилиб, стол ёнида ўтирарди. Унинг юнглари ялтираб турарди: унинг ҳалигина яхшилаб тозаланганлиги сезилиб турар эди. Герасимга шўрва келтиридилар. У шўрвага нон тўғради, гўштини майдалаб тарелкани полга қўйди. Муму одатдагидек одоб билан овқатга тумшуғини хиёл тегизиб, шўрвани ича бошлади.

Герасим унга узоқ тикилиб турди, бирдан унинг кўзларидан икки дона катта-катта томчи ёш оқиб тушди: ёш томчисининг бири итнинг пешонасига, иккинчиси шўрвага тушди. У қафтлари билан юзини бекитди. Муму тарелкадаги шўрванинг ярмини ичди-ю, лабларини ялаб, бир четга бориб турди. Герасим ўрнидан туриб, шўрванинг пулини тўлади-да, чиқиб кетди, майхона хизматкори бироз ажабланиб, унинг орқасидан қараб қолди. Ерошка Герасимни кўрган ҳамона ўзини бурчакка олди, уни ўтказиб юбориб, яна кетидан тушди.

Герасим шошмай борар, Мумуни ипидан бўшатмас эди. У кўча муюлишига етгач, хаёл сургандек тўхтаб қолди ва бирданига жадал қадам ташлаб тўппа-тўғри Крим Бродига қараб кетди. Йўлда у уй ёнида янги иморат солинаётган бир ҳовлига кириб, ундан иккита ғиштни қўлтиғига қисиб олди. У Крим Бродидан қирғоққа томон бурилиб, эш-какларини ичига солиб қозикқа боғлаб қўйилган икки қайиқ ёнига борди, бу қайиқларни у олдин кўзлаб қўйган эди, Муму билан бирга шу қайиқлардан бирига тушиб олди. Полизнинг бир четдаги қапа ичидан бир чол чиқиб, унга қичқирди, аммо Герасим фақат унга қараб бош силкиди-ю, дарё оқимига қарши боришига қарамай, қайиқ эшкакларини шунча тез эшиб ҳайдадики, бир зумда юз саржин нарига бориб қолди. Чол турди-турди-да, аввал чап қўли билан, сўнг ўнг қўли билан елкасини қашиди, охири оқсоқланиб қапага кириб кетди.

Герасим эса ҳамон қайиқни жадал ҳайдаб борарди. Мана, Москва ҳам орқада қолиб кетди. Ана, соҳил бўйлаб пичанзорлар, полизлар, дарахтзорлар тизилишиб ўта бошлади. Ана, уйлар ҳам кўринди. Қишлоқ иси кела бошлади.

У эшкакларни қўйиб, қайиққа кўндаланг қўйилган тахта устида олдида ўтирган Мумуга энгашиб (қайиқ тубига сув йиғилиб қолган эди), забардаст қўллари билан унинг елкасидан тутганича қимирламай туриб қолди, ваҳоланки, сув тўлқини қайиқни аста-аста шаҳар томонга,

оркага суриб борар эди. Ниҳоят, Герасим даст кўтарилди, йўлдан олган гиштарини юзларида аллақандай алам изтиробиди арқонга боғлади, арқоннинг учини сиртмоқ қилиб, Мумунинг бўйнига солди ва уни баланд кўтариб, сўнгги марта унга тикилиб боқди... ит соддалик билан ва ҳеч чўчимай, кўркмай унга қараб турар, думини секингина ликиллатар эди. Герасим тескари қараб олди, кўзларини чирт юмиб, қўлларини бўшатиб юборди. У ҳеч нарсани: ғарқ бўлиб бораётган Мумунинг зорланиб тез-тез вангиллашини ҳам, сувнинг оғир чайқалишини ҳам эшитмади; энг тинч кечаларнинг ҳеч бири биз учун унсиз бўлмаганидек, энг шовқинли кун унинг учун жим ва товушсиз эди. У яна кўзларини очиб қараганда, кичик-кичик тўлқинлар гўё бир-бирларини қувишгандек боягидай дарё бетида жадал чопишар, қайиқнинг сиртига урилар, чайқалар ва фақат узоқ-узоқларда, орқа томондагина қандайдир кенг халқалар қирғоққа қараб югуришар эди.

Ерошка Герасим кўздан ғойиб бўлган ҳамон уйга қайтиб келди ва кўрганларининг ҳаммасини гапириб берди.

– Албатта, – деди Степан. – У кучукни сувга ғарқ қилиб юборди. Хотиржам бўлаверса бўлади. Ваъда бердимми...

Герасимни кун бўйи ҳеч ким кўрмади. У уйга келиб овқатланмади. Кеч кирди, ҳамма кечки овқатга йиғилди, булар орасида ёлғиз Герасимгина йўқ эди.

– Бу Герасим ғалати одам, – деди йўғон гавдали кирчи хотин чийиллаб: – бир итни деб шунча бекор юриш мумкинми... Ажаб!

Степан товоқдаги бўтқага қошиқни ботира туриб:

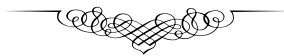
– Герасим ҳалигина шу ерда эди, – деб хитоб қилди.

– Нима? Қачон?

– Атиги икки соатгина бўлди. Йўкса-чи. У билан дарвоза олдида учрашдим; у яна бу ердан, ховлидан чиқиб кетди. Ундан итни нима қилдинг, деб сўрай дедиму, лекин авзойи бузук кўринди. Аммо мени ҳазилакам ҳам туртиб юбормади; йўлни тўсма, нари турсанг-чи, демоқчи бўлди шекилли, курғур ўша баҳайбат ғавдаси билан шундай қаттиқ туртдики, умурткам синай деди, вой, вой-ей! – Степан беихтиёр кулиб, елкасини қашиб қўйди. – Ҳа, унинг қўлига тасанно, – деди илова қилиб, – қўли гул, бу ҳақ гап.

Ҳаммалари Степандан кулишди ва кечки овқатдан сўнг ухлашга тарқалишди.

Шу вақт Т... тош йўлида жуда улкан бир одам елкасида тугун, қўлида узун таёқ тутиб жадал борар эди. Бу одам Герасим эди. У ён верига қарамай, уйига, ўз кишлоғига, туғилиб ўсган юртига томон жадаллаб борарди.

ИНГЛИЗ ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДАН

Инглиз тилидан
Моҳинур СИДДИҚОВА
таржимаси

Мустақилликкача бўлган даврда бизга жаҳон адабиёти дурдоналари иккинчи тил орқали етиб келарди. Бу ҳол таржима қилинган асарнинг руҳини ва туб моҳиятини ўзбек ўқувчисига етказишда анча тушунмовчиликларни келтириб чиқарарди, албатта.

Бугунги кунга келиб мамлакатимиз адабий муҳотида туб ўзгаришлар юз бера бошлади. Айниқса, дунёга таниқли ёзувчи ва шоирларнинг асарларини асл тилидан она тилимизга ўгирилаётганлиги барчамизни хушнуд қилади. Ўлкамизда хорижий тилларни ўрганиш учун яратилаётган шароитлар туфайли ёшларимиз ичидан истеъдодли таржимонлар етишиб чиқяпти. Моҳинур Сиддиқова ана шундай ёшларимиздан бири ҳисобланади.

У 1994 йилда Фарғона вилоятининг Фарғона туманида туғилган. Фарғона давлат университетининг чет тиллари факультетида инглиз тили йўналиши бўйича таҳсил олган. Ёш таржимоннинг жаҳон адабиёти намуналаридан қилган таржималари “Фаройиб жазо” номли китоби (2014 йил “Адиб” нашриёти) ва қатор жамоа тўпламларида чоп этилган.

Бадиий таржима санъати ижодкордан анчагина меҳнат қилишни талаб этиши билан бирга, унинг ўзига хос масъулияти ҳам бор. Шу маънода таржима санъати машаққатлари ва топилмалари сари мустақил йўлга чиққан ёш таржимонимизга омадлар тилаймиз.

Таҳририятдан

119

УЧ МУШУКЧА

*Шўх-шодон мушукчалар,
Тишлари кемшикчалар.
Йўқотиб қўлқопларин,
Совқотди бармоқлари.
Йиғладилар: – Ойижон,*

*Ўйнаймиз деб қорбўрон,
Йўқотдик қўлқопимиз,
Чўзмангиз қулогимиз.
Кечиринг бизни ойи,
Топмадик ҳатто пойин.*

¹ Манбалар: Английские стихи для детей (English rhymes for children). Сост. Верхогляд В.А. – М.: Айрис-Пресс, 2006; http://38-yazikov-besplatno.ru/yazyki_i_yazykoznanie/angliyskiy_yazyk/adaptirovannye_knigi_dlya_chteniya_1559/domashnee_chtenie_2117/Elementary/52527-post.html; https://en.wikipedia.org/wiki/Monday%27s_Child; <http://www.kiddies.com/lyrics/i100.html>

Она мушук хурнайди,
 Деди: – Аҳмоқсиз, дайди,
 Топилмаса қўлқоп гар,
 Пирог йўқдир бу сафар.
 Ака-ука мушукчалар,
 Тишлари кемшикчалар.
 Югурдилар кўчага,
 Чана учган қирчага.
 Излаб-излаб ҳар ёқни,
 Топиб хурсанд қўлқопни.
 Чопдилар шўху шодон.

Қичқиршиди: – Ойижон!
 Қўлқопимиз топилди,
 Айбимиз-чи, ёпилди.
 Энди беринг пирогдан,
 Қорнимиз оч жуда ҳам.
 Шу заҳот она мушук,
 Қувониб очди эшик.
 – Киринглар дўмбоқларим,
 Эй, ўйинқароқларим.
 Мана пирог енг –маза,
 Бўлмангиз бошқа изза!

ОБ-ҲАВО ДАРАКЧИЛАРИ

Боларилар уйда
 Ётсалар мудраб,
 Билинг, ҳадемай ёмғир
 ёгар томчилаб.

Қувноқ боларилар
 Учсалар мамнун,
 Билингки ажойиб,
 бўлар ушбу кун.

ЎЙИНДАГИ ҚЎШИҚ

Кўзи боғланган ўртоқ,
 Кўрмаяпсанми мутлоқ?
 Гир айланиб уч марта,
 Мени ушлаб ол шартта.

Айт қайдаман мен бу чоқ,
 Фарбга бурил,
 Шарққа боқ.
 Тутиб ол мени тезроқ,
 Кўзи бойланган ўртоқ.

ЎЙИНҚАРОҚ БОЛА

– Ўйнайман деб ҳеч қўймайсан, болажоним,
 Қайси кунлар маъқул сенга айт-чи, эркам?
 – Душанбаю, Сешанбаю, Чоршанба кун,
 Пайшанбаю, Жума, Шанба, Якшанба ҳам.

MOTHER GOOSE – ОНА ГОЗ ТУРКУМИДАН ШЕЪРЛАР

ДУШАНБАНИНГ БОЛАСИ

Душанбаой юзлари мисли сутдек оқ бўлар,
 Сешанбагул, назокат, лутфга ўртоқ бўлар.
 Чоршанбабек кўзлари, негадир маҳзун, маъюс,
 Пайшанбажонни эса манзиллар чорлар олис.
 Жумавойлар танги қалб, сахийу саховатли,
 Шанбабонулар эса сабрли, матонатли.
 Кичкинтой Якшанбажон омадга доим ёрдир,
 Жудаям хушчақчагу жудаям бахтиёрдир.

ХОНҚИЗИ, ХОННИНГ ҚИЗИ

*Хонқизи, хоннинг қизи,
Шошил, тез кутар хатар.
Уйинг ёнмоқда боргил,
Болаларингни қутқар.
Хонқизи уйингга уч,
Оёгинг қўлга олгил.
Эркатоӣ қизинг Аннанг
Това тагида қолган.*

* * *

*Юраклар очилар эшиклар каби
Бу калитлар сирли, сеҳрли, мўъжаз.
Ҳар қандай эшикни дарҳол очади-
“СИЗГА РАҲМАТ”, “ТАШАККУР” ва “ИЛТИМОС”.*

ҚАЛБИ КАТТА КИЧКИНАЛАР ШЕЪРИЯТИ

Кўпчилик болалар учун шеър ёзиш жуда осон, жўн ва оддий иш, деб ўйлайди. Аммо ташқаридан қараганда, осон туюлган масала аслида анча мураккаб. Чунки, болага ёқадиган асар ёзиш учун ижодкор биринчи навбатда бола қалбига кириши, унинг тилини, характерини билиши лозим. Ҳаётда бир қадар мураккаб бўлган ҳодисаларни содда, тушунарли ва ишонарли қилиб тасвирлаш эса ҳар қандай адибдан катта истеъдод ва маҳорат талаб қилади. Болалар учун ёзган ижодкорнинг қалби боладай бўлмоғи, олам ва одам дунёсини худди унинг сингари кузата олиш салоҳиятига эга бўлиши керак. Бу ҳолат эса адибдан катта меҳнат ва тажриба талаб этади. Мазкур мулоҳазага мазкур жанрда муваффақиятга эришган ижодкорларнинг камёблиги ойдинлик киритади.

Болалар шеърлятида энг муҳими нима деб ўйлайсиз? Болаларнинг кизиқишларими ёки хаёлий оламларига кира олишми? Болалар шеърни воқелик сифатида қабул қиладилар ва шоирнинг маҳорати туфайли воқеликнинг иштирокчисига айланадилар. Лекин улар поэзиядаги ҳақиқий манзаранинг бўрттирилган ёки хаспўшланганини дарҳол билиб оладилар, демак, болаларни алдаб бўлмайди. Айниқса, болалар шеърдаги қофиядан жудаям завқланадилар. Келинг, яхшиси мазкур фикрларимизни ўзбек ва инглиз болалар шеърляти дурдоналари мисолида таҳлил қилайлик.

Ўзбекистон халқ шоири Анвар Обиджоннинг “Оббо, каламуш-ей” шеърлятига мурожаат қиламиз.

*Каламушвой,
Каламуш,
Саводинг сал
Чаламиш.
Ёз десалар
“Темир” деб,
Сен ёзибсан
“Кемир” деб.*

Шеър бор-йўғи 13 та сўздан ташкил топган. Ижодкор шу 13 та сўз орқали каламушнинг тасвирини рангли, образли буёқлар билан моҳирона чизиб бера олганки, қойил қолмай иложингиз йўқ. Қаранг, шоир каламушга кемирувчи, емирувчи, вайронкор дея таъриф бермаяпти. Болаларга айтилмоқчи бўлган асосий фикр шундай усталик билан юморга ўралганки, митти ўқувчи қиқирлаб кулиб юборади. Шеърдаги “каламуш”, “чаламиш”, “темир”, “кемир” қофиядош сўзлар усталик билан қўлланилган ва бу сўзлар куйма ҳам табиий. Иккинчидан, шеърнинг муваффақияти унинг ғоят қисқа, лўнда ва оддийлигидадир. Учинчидан эса шеърдаги вокелик ўқувчини ҳайратлантира оляпти. Нега каламушнинг саводи чаламиш? Нега темирни кемир деб ёзаяпти? Бу чаласаводликнинг замиридаги юмор ўқувчини нафақат кулдирыпти, балки ўйлашга мажбур қиляпти. Демак, чаласаводлик эгриликка, бузуқ ишларга эшик очади. Мана шоир кичкинагина шеър орқали митти ўқувчида билимга, тўғрилиқка ҳурмат, эгриликка муросасизлик туйғусини уйғотаяпти.

Ёки устоз шоирнинг “Мантиқозонга ёзилган шеър”ини олайлик. Бу шеър ҳам юқоридаги шеър каби 13 та сўздан иборат.

*Ҳаммасини биз едик,
Сенда манти пишириб.
Сир бой бермай турибсан
Бўш қорнингни шишириб.*

Болалар шеърни ўқигач, ичидаги мантиси ейилиб бўлса ҳам бўш қорнини қаппайтириб, шишириб турган мантиқозонни кўз олдиларига келтирадилар. Куладилару ўйлаб қоладилар, жиддий тортадилар: ҳеч нарсаси бўлмаса ҳам бордай кўрсатиш, сир бой бермаслик, бу яхшими, ёки ёмонми? Шеърдаги бу юмор болаларни мулоҳаза қилишга ундайди. Шеърда ёлғон йўқ, вокелик хаспўшланмаган. Шоирнинг юксак маҳорати шеърдаги вокеликни образли гавдалантира олган. Қофиядош сўзлар “пишириб” ва “шишириб”нинг ўзиёқ болаларга юмористик рух беради.

Бу каби жиҳатларни инглиз болалар шеърлятида қандай берилганлигини кўриб чиқайлик. Масалан, ижоди XX асрнинг биринчи ярмида машҳур бўлган болалар шоираси Кристина Розеттининг “Шамолни ким кўрди?” номли шеърда элликтага яқин сўз ишлатилган. Лекин масала сўзларнинг миқдорида эмас, балки айнан моҳиятида!!! Бунга мисол қилиб, қуйидаги шеърни намуна сифатида келтириш мумкин:

*Who has seen the wind?
Neither I nor you.*

*But when the leaves hang trembling,
The wind is passing through.
Who has seen the wind?
Neither you nor I.
But when the trees bow down their heads,
The wind is passing by.*

Шеърнинг ўзбек тилидаги таржимаси:

*Шамолни КИМ кўрди?
На сен, на мен.
Япроқлар тушган чоғда кўрқув ила титроққа,
Демак, шамол бу ердан шошиб ўтиб кетмоқда.
Шамолни КИМ кўрди?
На сен, на мен.
Қачон дарахтлар мағрур бошин эгган, таъзимда,
Шохларнинг орасида, демак, шамол шу зумда.*

Шоира шеърнинг биринчи бандидаги “you” (ўзб. “сен”) ва “through” (ўзб. “орқали, орасидан”) ёки иккинчи бандидаги “I” (ўзб. “мен”) ва “by” (ўзб. “томонидан”) сўзларини бир-бирига қофия қилиш орқали оддийликни сақлаб қолган. Энг муҳими эса шоира шамолнинг расмини ўқувчи кўз олдида поэтик нозиклик, нафосат билан чиза олганида. Шамолнинг на ранги, на шакли шамойили бор. Шеърда шамолнинг шаклу шамойили, қадамларининг товуши, ҳаракатлари сурати ёрқин, образли ифода этилган. Энди ёш ўқувчи шамол бўлаётганда унинг кўрқуви, титроғи, оҳини эшита олади, таъзим қилиб турган мағрур дарахтлар ҳолини ҳис қилади. Митти ўқувчининг ҳайрати, тафаккури жунбушга келади, юрагида бош кўтарган саволлар, исёнларга жавоб излай бошлайди.

Ёки Биатрис Шенкнинг “Шеърингни чўнтагингда сақлаб юр” шеърини олайлик:

*Keep a poem in your pocket
and a picture in your head
and you'll never feel lonely at night when you're in bed.
The little poem will sing to you
the little picture bring to you
a dozen dreams to dance to you
at night when you're in bed.
So –
Keep a picture in your pocket
and a poem in your head
and you'll never be lonely at night when you're in bed.*

Шеърнинг таржимаси:

*Шеърингни асраб юр чўнтагингда
Ва расмин шуурингда.
Сенга қуйлаб берар митти шеър,
Ёлғиз ҳис этмайсан ўзингни шунда.*

*Рақс тушар митти расмлар,
 Ва ўн икки дона орзуларинг ҳам.
 Тунда кроватингда, масрур
 Расмни чўнтагингда юр сақлаб,
 Шеърингни шуурингда.
 Токи қоронгида бостириб,
 Қалбингга ёлғизлик киролмас шунда.*

Юқорида келтирилган шеърда етмишдан ортиқ сўз ишлатилган. Унда ўхшаш қофиянинг намунасини бир нечта вариантда учратишимиз мумкин. Бу ерда фақатгина “head” (тарж. “бош”) ва “bed” (тарж. “ётар жой, каравот”) сўзларигина қофияланган, ammo улар биринчи ва учинчи бандларида такрор ишлатилган. Банд ўртасида “you” яъни, “сен” сўзини такрорлаш орқали шеърда шоир юмор ва хайратлантириш усулидан болаларни завқлантира оладиган энг муҳим элемент сифатида оқилона фойдалана олган.

“Шеърингни чўнтагингда сақлаб юр” юмор ва қофия, шунингдек, сиз болалар учун гўзал шеър яратишда такрорлаш ва аллитерация (мисрадаги сўзларнинг бошидаги бир хил ҳарфлар иштироки, мисол учун, айнан инглиз тилида: “sing a song of sixpence”) усулидан фойдаланиш шеърни поэтик жиҳатдан безаган. Шеърнинг биринчи ва иккинчи бандида ҳам аллитерацияни кўришимиз мумкин: (“keep a poem in your pocket”, “a dozen dreams to dance to you”). Ўзбек болалар шеърлятида ҳам аллитерация усулининг муваффақиятли қўлланилишига мисоллар кўп. Масалан, Ўзбекистон халқ шоири Қуддус Муҳаммадийнинг “Томчивой” номли шеъри бунга мисол бўла олади:

*Томчивой жимитдай жажжи ўртогим,
 Томчивой бўлади асал, қаймогим.
 Томчивой томчилаб ўйнар минг мақом,
 Томчивой кўлида ипак нур арқон.*

Шеърдаги “жимитдай жажжи”, “томчивой томчилаб” сўзлари билан аллитерациянинг қўлланилиши ва такрорлаш болаларнинг синчковлигини ва уларнинг қизиқувчанликларини орттиришга хизмат қилади.

Хулоса ўрнида айтадиган бўлсак, инглиз ва ўзбек болалар шеърляти намуналари мисолида шуни кўриш мумкинки, болалар шеърлятининг ўхшашлиги ва уйғунлиги ўз миллий руҳи, қадрият ва анъаналаридан келиб чиққан ҳолда яратилганлигидадир. Шунингдек, ўзбек ва инглиз шоирлари ижодида билимдон, топқир, шўх, ҳазилкаш, ўйинкароқ миттивойлар ҳақида ҳазил-ҳузулга бой шеърлар кўплигини, уларда наботот ва ҳайвонот олами кичкинтойларнинг ҳайратомуз нигоҳи билан қайтадан кашф қилинганини кўришимиз мумкин.

Муҳаббат ТЎЛАХЎЖАЕВА

ТЕАТР МАДАНИЯТЛАРИ МУШТАРАКЛИГИ: ШАРҚ ВА ҒАРБ

*Рус тилидан
Омонулла РИЗАЕВ
таржимаси*

САНЪАТГА ШАЙДОЛИК

“Мафтунингман” номли ўзбекнинг классик фильмини кўрган-билганлар элнинг суюкли санъаткорлари қатори сочлари ҳафсала билан ўрилиб, лента қадалган, бошига чиройли дўппини кўндириб, шахдам-шахдам қадам ташловчи, тили бийрон, овози майин, ўн бир-ўн икки ёшлар чамасидаги жажжи, пўримгина қизалоқни яхши эсласалар керак. Кичкина жуссаси билан катталарга хос фикрловчи, гап-сўзи ила ҳаммани сеҳрлаб олувчи бу қизча зангори экранда кўриниш берса, кўнгилда недир илиқлик, некбинлик, инжа туйғулар мавжланиб қолади. “Вақт – оқар дарё экан”... Қаранги, киноасар яратилганига ярим асрдан зиёдроқ вақт бўлди. Ўша оловқалб, югурик қизалоқ умрнинг турфа кўчаларини кезиб, болаликдан қалбига чўғ ташлаган санъатнинг росмана “ҳадис”ини олиб, бугун чинакам олима, мунаққид ва устоз рутбаларида фаолият кўрсатаёттики, ҳар гал фильмни кўрганда бу воқелик сирли, ҳайратангиз ҳодисадек туюлаверади. Асли ҳаммаси табиий алфозда рўй берди. Кинода юлдуздек чақнаган қиз санъатнинг назарий табиати, равиш-ўзагини чуқур ўрганди, қатор мақолаю китоблар ёзди, нуфузли анжуману издиҳомларда маърузалар ўқиди, аввал номзодлик, кейин докторлик диссертацияларини муваффақият билан ҳимоя қилди, профессорлик мақомини олди.

Мухтасар баён қилганимиз ушбу ҳикоя қаҳрамони таниқли театршунос олима Муҳаббат Тўлахўжаевани юртимиз маданий жамоатчилиги яхши танийди. Атоқли адиб Туроб Тўла хонадониди туғилиб, вояга етган Муҳаббат опанинг санъатга, хоссатан театрға меҳри, ихлоси бўлакча. Узоқ йиллардан буён саҳна санъати теғрасида кечаётган жараёнларни кўриб, кузатиб, гоҳо оғзаки чиқишларда, гоҳо матбуот нашрларида фикр айтиб, театр ижодкорларига беминнат кўмак, маслаҳат бериб келаётган олиманинг ижодий фаолиятига ҳавас қилса арзийди. Муҳаббат опа спектаклни нозик ҳис қилади, битта асар мисолида умум ўзбек театрининг қиёфаси, аҳволи руҳиятини баҳолай олади, доимо кенг қамровда фикрлайди, масалага дўстона ёндашади, камчиликларни кўрса, истиҳолага бормаи, борини айтади, характери, феъл-атвори шу. Буни яхши билган театр ижодкорлари олиманинг фикру мулоҳазалари, таклифларига эҳтиёж сезади, наинки юртимиз, балки хориж мамлакатларидан ҳам мурожаат қилишади.

¹ Муҳаббат Тўлахўжаева – санъатшунослик фанлари доктори, профессор.

Бу йил Муҳаббат опа табаррук 70 ёшни қарши олди. Ҳамон қаламни маҳкам тутиб, спектакллар ҳақида тақризу мақолалар эълон қилиб, театр-шунослик илмининг ривожига, такомилга салмоқли ҳисса қўшаётир. Ўтган йили “Театр танқидчилиги: артист, режиссёр, спектакль” номли йириккина рисоласи нашрдан чиқди. Шулар билан кифояланмай, Санъат ва маданият институти, Хореография олий мактаби, “Дийдор” театр-студияларида ёшларга сабоқ беради, билим ва тажрибаларини ўртоқлашади.

“Жаҳон адабиёти” журнали ходимлари ва шогирдлари номидан устозни таваллуд айёми билан қутлаб, узоқ умр, сиҳат-саломатлик, бахту саодат, оилавий ва касбий ҳаловат, хотиржамлик тилаймиз. Қутлуғ ёшингиз муборақ бўлсин! Ижодий ғайрату шижоатингиз асло сўнмасин!

Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ

“Театр маданияти” кенг қамровли тушунча бўлиб, энг аввало, театр бинолари, театр муассасалари, театр институтлари, лицей, коллеж ва ҳоказоларнинг яхлит мажмуи сифатидаги инфратузилмани англатади. Айни чоғда театр маданияти авлоддан-авлодга ўтиб келувчи театр анъаналари кўринишидаги маданий меросни билдиради. Профессионализм, хусусан, сахна асарларининг бадиий даражаси ҳақида сўз кетганда ҳам театр маданияти тушунчасига мурожаат қилинади. Шу нуқтаи назардан театр маданияти – режиссура, актёрлик маҳорати, сценография, овоз, ёритиш, мусикий безак, кийим, грим, реквизит сингари сахнавий маконда спектакль яратувчи барча ишлаб чиқариш кучларини ўзида муҷассам қилади.

Европача русумдаги театр мамлакатимиз ҳудудида ўтган асрнинг бошларида шакллана бошлаган. Бироқ ўтган даврда – унчалик ҳам узоқ бўлмаган муддат ичида юртимизда улқан юксалишлар амалга ошди. Театр маданиятининг тараққий этиши Ўрта Осиёда рўй берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар, айни пайтда, маданий интеграция жараёнлари билан ҳам қўшилиб кетди. Ушбу тарихий давр нафақат сўз, мусиқа, рақс, пантомимани ўзига сингирган сахна санъатининг истиқболини белгилаб берди, айни пайтда Европа русумидаги ўзбек театрининг шаклланишига ҳам кучли таъсир кўрсатди.

XX аср бошларида ижтимоий-маданий соҳалардаги ўзаро боғлиқлик турли шаклларда амалга оширилди. Татар, озарбайжон, арман театр жамоаларининг, опера, оперетта, цирк, кафе-шантан¹ актёрлик гуруҳларининг гастроллари бунга замин тайёрлади. 1877–1915 йиллар мобайнида Туркистонда жами юздан ортиқ турли театр ва мусикий гуруҳларнинг томошалари бўлиб ўтди.

1910 йили машҳур рус актрисаси В.Ф.Комиссаржевская труппасининг Тошкент ва Самарқанд шаҳарларига уюштирилган гастроллари ўша даврнинг энг шов-шувли воқеаларидан бўлди. Труппа томошабинларни жаҳон мумтоз драматургияси билан таништирди, шунингдек, маҳаллий театр ҳаётига ҳам ижобий таъсир кўрсатди.

1915 йили Қўқонга гастролга келган озарбайжон мусиқали театри жамоаси ўзбек томошабинини европалашган мусикий театр жанри билан таништирди. 1916 йили эса У.Ҳожибековнинг “Асли ва Карим”, “Аршин мол-олон”, “У бўлмаса, бу бўлсин” сингари машҳур мусикий спектакллари намойиш этилди.

Эътиборли жиҳати, озарбайжонлик сахна усталари ўз спектаклла-

¹ Кафе-шантан – ашула ва рақс ижро этиладиган очиқ сахна.

ридаги кичик ролларга ҳаваскор ўзбек актёрларини жалб қилишар, шу орқали ўзларининг сахна тажрибаларини уларга ўргатиб, ўзбек ҳаваскорлик жамоаларининг шаклланишига кўмаклашарди. Натижада 1916 йил 30 декабрдаёқ ҳаваскор ўзбек актёрлари У.Ҳожибековнинг “Лайли ва Мажнун” мусикий драмасини кўрсатишади. Мажнун ролини спектаклнинг сахналаштирувчи режиссёри С.Рухулло ижро этади. Айнан шу воқеада маданий интеграциялашув жараёнларининг дастлабки куртакларини кўришимиз мумкин.

Европа русумидаги ўзбек театрининг шаклланишида О.Абелян, Сирануйш сингари арман сахна усталарининг гастроллари ҳам муҳим роль ўйнади. Улар орқали томошабин нафақат европача театрнинг шакллари билан, балки миллий актёрлик анъаналари билан ҳам яқиндан танишди. Шу кезлари халқ оммасини маърифатли қилиш масаласи энг долзарб вазифалардан бирига айланган эди. Ёзма драматургиянинг пайдо бўлишида ҳам шу ғоя етакчилик қилди. Драматурглар асарларида Ғарбий Европа драматургияси тажрибаларини кўллашга ҳаракат қилди. Ушбу драматургиянинг оммалашуви ва ўзлаштирилиши янги типдаги театрнинг дунёга келиши билан боғлиқ бўлди. XX асрнинг биринчи ўнйиллигида татар, озарбайжон, арман труппаларининг фаолияти янада кенгайиб борди. Туркий халқлар тилларидаги ўхшашлик европача театр шаклини ўзлаштириш ва янги ўзбек театрининг жадал шаклланиши учун қулай шароит яратиб берди.

Ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ Ўзбек давлат намуна труппасида У.Ҳожибековнинг “Эр ва хотин”, “У бўлмаса, бу бўлсин”, Ҳ.Жовиднинг “Шайх Санъон”, “Иблис”, “Марал”, Шиллернинг “Қароқчилар”, “Макр ва муҳаббат” сингари асарлари сахна юзини кўрди.

Бошқа халқлар драматургиясига мурожаат қилиш актёрларнинг репертуарлари билан бирга, ижодий имкониятларини ҳам кенгайтирди. 20-йилларнинг ўрталарида Москва ва Боку театр-студияларида таҳсил олиш эса сахна маҳорати асосларини ўзлаштириш, роль ва спектакль устида ишлашнинг сир-асрорларини ўрганишда катта мактаб бўлди. “Ҳасис” (Мольер), “Ревизор” (Гоголь) сингари ўқув спектакллари устида ишлаш жараёнида ёш, навқирон ўзбек санъаткорлари ижодида реалистик тамойиллар куртак оча бошлади. Асосан Вахтангов театри спектаклининг такрори бўлган “Маликаи Турандот” (К.Гоцци) спектаклида эса бошқача манзарани кўрамиз. Режиссёрлар Р.Симонов ва О.Басов актёрларга ўз маҳоратларини намоён қилишлари учун кенг имконият яратиб беришади, пластика ва ритмга алоҳида эътибор берган ҳолда, уларда сахна хусусиятларини ҳис қилиш қобилиятини шакллантиришга ҳаракат қилади.

1930 йили Москвада ўтказилган Театр олимпиадасида мамлакатимиз театрлари ҳам ўз санъатини намоён қилиш имкониятига эга бўлди. Олимпиадада иккита ўзбек жамоаси иштирок этади: Ҳамза (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма) театри ва Ўзбек давлат мусикий театри. 15 июндан 11 июлга қадар давом этган Олимпиада якунида иштирокчиларнинг ҳар бирига нуфузли ҳайъат аъзоларининг алоҳида хулосаси берилади. Жумладан, ўзбек театрига “муваффақиятли топилган миллий томоша шаклидан узоқлашмаслик” тавсия қилинади¹.

1932 йили Тошкент шаҳрида В.Мейерхольд театрининг гастроллари бўлиб ўтади. Мейерхольд ижоди, унинг тажрибаси, актёрларнинг ижро маҳорати билан яқиндан танишув ўзбек актёрлари ва режиссёрлари фаолиятига маълум даражада таъсир ўтказди. Шу зайл режиссёр

¹ “Советский театр” // 1930, № 9-10, 10-б.

Витт Н.Погодиннинг “Менинг дўстим” пьесасини тубдан ўзгартириб, уни “мусликий томоша” сифатида талқин қилади. Асарда ижрочилар аниқ белгиланган ва бўр билан чизилган катакларда маълум бир ритмда ҳаракатланиб, хиргойинамо сўзлашлари шарт қилиб қўйилган. Спектакль мазмунига Шарқ турмуш-тарзидан баъзи элементларни қўшишга бўлган интилиш режиссёрнинг “Ревизор” (Н.Гогол)ни саҳналаштириш жараёнида ҳам кузатилади.

Спектакль 28 эпизоддан таркиб топган бўлиб, кулгили фарс – томоша сифатида талқин қилинган. Персонажлар жонсиз, шартли ниқобларга айлантирилган. Бу спектаклларда саҳнавий маконни нозиклик билан ишғол қилиш, ритм, композиция қонуниятларини ўрганиш, юксак пластик маҳоратга эришган актёрни тарбиялашга қаратилган биомеханика элементларини англашга интилиш асосий ўринда туради. Гарчи спектакллар кўп жиҳатдан Мейерхольднинг саҳналаштириш тамойилларига таянган бўлса-да, ҳар қалай, уларда ҳам режиссура, ҳам ижрочилар учун саҳна имкониятлари доирасини кенгайтиришга бўлган уриниш кўзга ташланади.

Шу тариқа Ўзбекистон саҳна санъати театрнинг янги европача шакл ва турларини анъанавий маданиятга сингдириш бўйича катта тажрибага эга бўлди. Театр мустақил имконият ва воситаларни топди, натижада ўзига хос хусусиятлар шаклланди. Актёр ижрочиликнинг ранг-баранг услубларини ўзлаштириш орқали ассимиляция – турли йўналишларнинг қўшилиш жараёнларини акс эттирган ривожланиш қонуниятлари қарор топди.

Қаҳрамонона-романтик спектакль талқини борасидаги изланишлар Шекспирнинг “Отелло”, “Ҳамлет”, Шиллернинг “Макр ва муҳаббат”, спектаклларида яққол намоён бўлади. Ўзбек театри тарихида “Ҳамлет” трагедиясининг талқинлари махсус ўрганишга лойиқ. Маълумки “Ҳамлет” илк маротаба 1935 йили режиссёр Маннон Уйғур томонидан саҳналаштирилган; 1939 йили унга такрор мурожаат қилинади ва асар узоқ йиллар театр репертуаридан жой олади. Ҳамлет ролини аввалига Аброр Ҳидоятлов, сўнг Олим Хўжаев муваффақият билан ижро этади.

Уруш даврида юртимизга тинч аҳоли, ишлаб чиқариш корхоналари билан бир қаторда Москва, Ленинград театр жамоалари ҳам эвакуация қилинди ва уларнинг ижодий фаолиятини давом эттиришлари учун шарт-шароит яратиб берилди. Таниқли режиссёр С.Михоэлс 1942 йил 14 май куни “Правда Востока” газетаси муҳбири билан бўлган суҳбатда – “Бугун ижод қилишда давом этаётган Москва давлат яҳудий театри Ўзбекистон пойтахтида очиқ чехра билан, дўстона кутиб олинди”, деб эътироф этганди.

Ўша кезлари Ўзбекистонда Москва Революция театри (ҳозирги Маяковский театри), Ленком театри, Ленинград миниатюра театри, “Ромэн” лўлилар театри, Давлат киноактёр театри, Давлат яҳудий театри сингари қатор ажойиб театр жамоалари фаолият кўрсатишган. Тошкент, Самарқанд, Фарғона томошабинлари етакчи театрларнинг спектакллари томоша қилди, Иван Берсенев, Соломон Михоэлс сингари режиссёрлар, театр рассоми Александр Тишлер, Мария Бабанова, Софья Гиацинтова, Максим Штраух, Серафима Бирман ва бошқа актёрларнинг санъати билан яқиндан танишди.

Бирок ўша давр Ўзбекистон театр ҳаётидаги энг муҳим воқеа – 1943 йили Ҳ.Олимжон асари асосида Ҳамза театрида саҳналаштирилган “Муқанна” спектакли бўлди, десак муболага қилмаймиз. Икки забардаст саҳна усталари – С.Михоэлс ва М.Уйғурнинг самарали ижо-

дий ҳамкорлиги, А.Тишлернинг сахна безаклари, В.Успенский ва В.Мушелнинг жозибали мусикаси ҳамда Аброр Ҳидоятлов, Сора Эшонтўраева, Шукур Бурҳонов, Обид Жалилов, Олим Хўжаев сингари актёрларнинг қойилмаком ижроси спектаклнинг муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардан бўлди. Энг муҳими, спектаклда халқ қаҳрамонлиги, эрксеварлиги, маънавий кудрати, яхшиликнинг ёвузлик устидан муқаррар ғалабаси ғояси баланд пардаларда куйланади. “Муқанна” спектакли ўзбек театрининг ютуғи ҳисобланади, – деб ёзади Фанлар академиясининг мухбир аъзоси В. Жирмунский. – Режиссёрлар пьесанинг қаҳрамонона-романтик хусусиятини бўрттириб кўрсатишган. Истеъдодли рассом А.Тишлер ўтмишнинг икир-чикир деталларини тасвирлашга ортиқчи берилмасдан, аниқ миллий ва тарихий ўзига хосликка йўғрилган бир қатор тарихий-маиший манзараларни ярата олган. Айниқса, халқ драмаси учун муҳим аҳамиятга эга бўлган оммавий сахналар муваффақиятли чиққан”.

Айнан шу газетада спектакль тўғрисида фикр билдирган Сора Эшонтўраева, замонавий театрнинг машҳур намояндаларидан бири бўлган Соломон Михоэлс билан учрашув ижодий жамоа учун ўзига хос мактаб бўлганини таъкидлайди.

Уруш йилларидаги театр тажрибалари том маънода ибратли ва сермазмун бўлди, дейиш мумкин. Бир томондан ўзбек театри ижодкорлари сахна санъатининг реалистик тамойилларини эгаллашлари учун ижодий кўмакка эришди, бошқа томондан Россия театр намояндалари ўзбек театр анъаналарининг ўзига хос жиҳатларини англаш имкониятига эга бўлди.

Театр маданиятининг юксалишида 1945 йили Тошкент давлат театр институтининг ташкил қилиниши айниқса катта роль ўйнади. Дастлаб институт таркибида актёрлик, режиссёрлик ва театршуносликдан иборат учта факультет мавжуд бўлиб, нафақат Ўзбекистон учун, балки Тожикистон, Туркманистон, Қозоғистон ва Қирғизистон учун ҳам кадрлар тайёрланди. Институт ташкил этилган дастлабки йилларда актёрлик маҳорати ва режиссёрлик, сахна нутқи, театршунослик кафедраларининг биринчи раҳбарлари таниқли ўзбек сахна усталари ва москвалик арбоблар – И.Радун, Н.Алиева ва М.Григорьев бўлишган, махсус фанлардан М.Уйғур, Е.Бобожонов, П.Верхацкий, Қ.Хўжаев, С.Табибуллаев, А.Гинзбург, М.Рубинштейн, Н.Тимофеева сингари етук санъаткорлар ва театршунос олимлар сабоқ беришган.

Урушдан кейинги йилларда ўзбек театри таржима асарларни сахналаштиришга жиддий эътибор қаратди. 1949 йили театр илк мартаба Пушкин ижодига мурожаат қилиб, унинг иккита кичик трагедияси – “Хасис” билан “Тош меҳмон”ни сахнага олиб чиқди. 1952 йили А.Гинзбург ва Ш.Қаюмов сахналаштирган Н.Гоголнинг “Ревизор”и эса чинакам муваффақият қозонди. Спектакль ютуғида Ҳоким ва Хлестаков ролларининг ижрочилари Ш.Бурҳонов ва Н.Раҳимовнинг хизматлари катта бўлди.

Мумтоз драматургия намуналарини таржима қилиш ва сахналаштириш тажрибалари актёрларга кўпқиррали, реалистик образларни гавдалантириш имкониятини берди, ўзбек сахна усталари ва драматурглар ижодига самарали таъсир ўтказди.

1959 йили Москва шаҳрида бўлиб ўтган Ўзбекистон адабиёти ва санъати ўнқунлиги театр ва маданий ҳаётда муҳим воқеалардан бўлди. Декадада етакчи театрларнинг энг яхши спектакллари намойиш этилиб, ўзбек сахнасининг жаҳон классикаси ва замонавий пьесаларни

талқин қилишнинг янги қирраларини кашф этиш маҳорати, шунингдек, театр арбобларининг ижодий салоҳияти намоёиш этилди. Шу билан бирга, интеграция жараёни кучайди, халқлар ўртасида ўзаро маданий ҳамкорлик алоқалари такомиллашиб борди.

1960 йилларда ўзбек театрининг бошқа халқлар ҳаётига бўлган кизиқиши кучайганлигини кўрамиз. Айниқса, Ўзбекистонда рус, украин, белорус, туркман ва бошқа халқлар адабиёти ва санъати декадаларининг ўтказилиши ҳамда Россиянинг Москва Бадиий академик театри (МХАТ), Малий театр, Маяковский театри, Таганка ва Сатира театрлари, Пушкин номидаги Ленинград драма театри жамоаларининг Тошкентдаги гастроллари ўзаро ижодий тажриба алмашинув жараёнида муҳим аҳамият касб этди.

Бу даврда ўзбек театри учун муҳим бўлган мавзу – хорижий Шарқ халқларининг ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураш мавзуси майдонга чиқди. Н.Хикматнинг “Туркия ҳақида ҳикоя” (реж. А.Гинзбург, А.Гурдиев), “Бир севги афсонаси” (реж. А.Гинзбург, М.Уйғур), Р.Тхакурнинг “Ганг дарёсининг қизи” (реж. А.Гинзбург) сингари спектакллари театрнинг шу йўналишда олиб борган самарали изланишларидан бўлди. Энг яхши спектакллар барча компонентларнинг мутаносиблиги, уларнинг пьеса муаллифи интилган ягона ғоявий мақсадга бўйсунishi билан ажралиб туради. Режиссёрлар ўзларини нафақат пьесани талқин қилувчи ёки сахнавий воқеаларни ҳаракатга келтирувчи, балки труппа тарбиячилари ва педагоглари сифатида ҳам намоён қилади. Режиссура роль устида ишлашнинг янги услуби ва янги сахнавий тамойилларни дадил илгари суради.

Ушбу даврда сахналаштирилган спектаклларнинг аксариятини юқори баҳолаш мумкин. Лекин, шундай бўлса-да, улар орасида, жазоирлик ёзувчи Муҳаммад Диб асари асосида сахналаштирилган “Жазоир – менинг ватаним” (реж. А.Гинзбург) спектакли алоҳида эътирофга лойиқ. Гинзбург нафақат ижтимоий-сиёсий муаммоларнинг моҳиятини очиб бера олди, шу билан бирга, спектакль жанрини халқ қаҳрамонлиги сифатида тўғри белгилаб, романтик ва лирик чекинишлар, чуқур рухий кечинмалар билан уйғунлашган, айнан шу драматургик манбагагина хос театр шаклини топа олди.

Бошқирд ёзувчиси Мустай Каримнинг “Ой тутилган тунда” драматини режиссёр Б.Йўлдошев ҳурликка, мустақил фикрлашга интилган инсон ҳақ-ҳуқуқи тўғрисидаги ҳис-ҳаяжонга тўла, поэтик қисса сифатида талқин қилди. Режиссёр қадимий ривоятнинг янги, замонавий жарангини топиш мақсадида миллий фольклор аъналарини изидан бориб, оригинал талқинни топишга интилган. Шунингдек, В.Розовнинг “Оқшомдан тушгача”, Р.Ибрагимбековнинг “Яшил эшик ортидаги аёл” пьесаларига мурожаат қилинганлиги ҳам эътиборга лойиқдир. Пьесалар танлашда, спектаклларнинг маънавий-ахлоқий мазмун-моҳиятида, аниқ, лўнда психологик характерларда, муаммоларнинг мураккаб ечимида замонанинг долзарб маънавий муаммоларини англашга бўлган жиддий ҳаракат кўзга ташланади.

1970 йиллар сахна юзини кўрган турли мавзулардаги таржима асарлар ҳақида сўз кетганда, В. Чичков асари асосида Б.Йўлдошев сахналаштирган “Мен Чилига ишонаман” спектаклини алоҳида таъкидлаш лозим. Спектакль ўша даврда Чилида юз берган воқеаларга ўзига хос муносабат тарзида сахналаштирилган. Ушбу сиёсий спектакль президент Альенде ҳаётининг сўнгги кунлари, президент тарафдорлари ва рақиблари ўртасидаги ўткир сиёсий баҳс-мунозаралар ҳақида ҳикоя

қилади. Энг қизиғи, театр ушбу мунозараларга томошабинни ҳам олиб киради. Саҳна воқеалари залга кўчиб, актёрлар томошабинлар билан ёнма-ён ўриндикларга жойлашадилар. Сальвадор Альенде ролини Олим Хўжаев маромига етказиб ижро этади.

Театрнинг таржима драматургия билан ишлаш тажрибасини актёрларнинг ижрочилик маҳорати янада бойитди. 1979–1985 йиллар давомида сахналаштирилган “Қароқчилар” (Ф.Шиллер), “Уйла-ниш” (Н.Гоголь), Антигона (Софокл), “Тирик мурда” (Л.Толстой), “Ҳар тўқисда бир айб” (А.Островский), “Отелло” (Шекспир) сингари жаҳон классикасининг бир қатор сара намуналарида театр ҳаёти учун муҳим бўлган янги тамойиллар ўз аксини топди. Турли режиссёрлар сахналаштирган ушбу спектакллар сахнавий талқинларининг бетакрорлиги, ўзига хос режиссёрлик ва актёрлик ижоди ҳамда безатиш санъати билан эътибор қозонди. Режиссёрлик соҳасида ворисийлик ва новаторлик, актёрлик санъатида анъаналарни янгилаш йўлидаги изланишлар кўзга ташланди.

Ўзбек театрining кенг кўламли, ёрқин характерларни гавдалантиришга бўлган иштиёқи ҳамда ижрода улғуворликка интилиш хусусияти 1976 йили жамоанинг антик трагедияга мурожаат қилишига ва Софоклнинг “Антигона”сини сахналаштирилишига сабаб бўлди. Инсоннинг ҳақиқатни англашга бўлган интилиши грузин режиссёри Г.Алексидзе спектаклида бор бўйи билан намоён бўлади. Виждон уйғониши ғоясини режиссёр спектаклнинг бош мавзуси қилиб белгилайди. Бу мотив О.Хўжаев ижросидаги Креонт ижросида яққол кўзга ташланади.

Театрнинг мумтоз драматургияни ўзлаштиришдаги изланишларининг ўзига хос яқуни сифатида “Тирик мурда” (Л.Толстой) спектаклини келтириш мумкин. Унда ёрқин ифодавий шакл ҳамда инсоний муносабатлар ва характерларнинг руҳиятини чуқурроқ англаш орқали драманинг ижтимоий-маънавий конфликтини очишга бўлган ҳаракатлар кўзга ташланади. Режиссёр Б.Йўлдошев ва рассом Г.Брим маиший ҳақиқатга яқинлик билан театрга хос ифодавийликни уйғунлаштирган ҳолда кучли бадиий таъсирчанликка эришади. Рассом Фёдор Протасовнинг ҳалокатига шерик бўлган жамиятнинг муайян образини яратади. Саҳна ичкарисида, тўрпардалар ортида, бўй баравар турли ҳолатларда қотиб қолган маникен-фигуралар тимсолида XIX аср охири буржуа жамиятининг вакиллари хира тортиб туради.

1986 йили Р.Ҳамидов Ч.Айтматов романи бўйича “Асрга татиғулик кун” спектаклини, сўнгра “Кориолан” трагедиясини сахналаштирди. Шекспир пьесасини танлар экан, Р.Ҳамидов унда халқ ва инсоннинг фуқаро сифатида ўзлигини англашдек долзарб масалани кўрди. Кориолан ва Рим халқининг фожиаси спектакль воқеаларининг асосини ташкил қилади. Ушбу давр мумтоз репертуарнинг янада қизиқарлироқ намунаси М.Вайль сахналаштирган Гоголнинг “Ревизор”и бўлди. Режиссёрнинг пьесага диққат билан, жиддий ёндашуви сабаб, ижтимоий-сиёсий сатиранинг ўткир кирралари яққол бўртиб чиқади.

Хилма-хил миллий саҳна маданиятлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни тадқиқ қилиш борасида XX асрнинг 80-йиллари охириларида Марказий Осиё мамлакатларида навбатма-навбат ўтказиб келинган “Наврўз” театр фестивалларининг алоҳида ўрни бор. Ушбу театр форумларида саҳна ижодиётини қайта кашф қилиш, янги таъсирчан тузилмани идрок этиш ва уни оригинал ифодавий воситалар билан жонлантиришга бўлган уринишлар кўзга ташланади. Натижада ранг-баранг бадиий

тузилмаларнинг ўзаро “туташиши” содир бўлади. Ушбу фестиваллар жонли театр жараёнининг кўзгусига айланди.

Фестивалда тажриба ва дастурлари хилма-хил бўлган турли-туман театрлар мавзу, жанр ва услубий жиҳатдан ранг-баранг спектакллар кўрсатишди. Жамоалар жаҳон ва миллий мумтоз асарлар билан бир каторда, замонавий пьесаларга ҳам мурожаат қилишди. Бу ерда турли авлод режиссёрларининг ҳам анъанавий, ҳам экспериментал спектакллари намойиш қилинди, улар сахна санъати ривожига икки йўналишни белгилаб беришди; ўйин-театри, томоша, хатти-ҳаракат театри ва рамзий-театр, одамзод ва унинг курраи заминдаги ўрни хусусида фалсафий мушоҳада.

Бу фестиваллар ўзаро маданий алоқалар жараёнининг ҳар томонлама самарали эканлигини тасдиқлади. Минтақа мамлакатлари сахна тажрибаларини қўллаш – репертуарнинг, ифодавий сахна воситаларининг, қизгин режиссёрлик изланишларининг, ижрочилик маҳоратининг кенгайиб, бойиб боришига ижобий таъсир кўрсатди. Ушбу фестивалларда Ҳамзанинг “Майсаранинг иши” (реж. Б.Йўлдошев), Ш.Бошбековнинг “Темир хотин” (реж. О.Салимов), “Номаълум Ҳамза” (реж. А.Абдуназаров) спектакллари юқори ўринларга сазовор бўлганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим.

1993 йилнинг октябрь ойида Тошкент шаҳрида ЮНЕСКО билан ҳамкорликда “Театр: Шарқ-Ғарб” биринчи халқаро театр фестивали бўлиб ўтди. Ушбу фестиваль Ўзбекистон мустақиллиги эълон қилингандан кейинги дастлабки энг йирик маданий тадбир бўлди, десак муболаға эмас. Ўтмишда шу каби тадбирларни ўтказишда талаб қилинадиган мафкуравий бўёқлардан мутлақо холи бўлган ушбу театр форуми, бир томондан миллий маънавий қадриятларни тиклашга, иккинчи томондан жаҳоннинг илғор маданий жараёнларини эътироф этишга қаратилган чинакам оқилона маданий сиёсатни намойиш қилди. Ўзбекистон Президенти И.Каримов фестиваль қатнашчиларига табрик хатида жумладан шундай дейди: “Сизнинг фестивалингиз турли минтақалар маданиятининг энг яхши ютуқлари намойиши ҳисобланади, у инсонларни маънавий покланишга, эзгуликнинг тантанасига ва янги ижодий парвозларга даъват қилади, деб умид қиламан”.

Фестиваль турли жанр ва услубий йўналишларга эга бўлган театрларнинг кўригига айланди. Ун саккизта мамлакатдан келган иштирокчилар томошабинларга 23 та спектакль тақдим этди. Фестиваль географияси Япониядан Швециягача, Гонконгдан Лондонгача бўлган мамлакатларни қамраб олди. Дастурдан анъанавий маиший театрлар билан экспериментал театрлар, опера билан кўғирчоқ, ёшлар театрлари билан академик театрлар ёнма-ён жой олди. Шунингдек, Ўзбекистон театрларининг спектаклларида иборат алоҳида кенг қўламли маданий дастур ҳам тузилди. Фестиваль спектакллари сахнавий шакл, ифода воситалари, миллий-маданий анъаналар ва жаҳон театрлари тажрибаларидан кенг миқёсда фойдаланиш соҳасида атрофлича мушоҳада юритишга тurtки берди. Айни пайтда, фестиваль сахнавий кўптиллилик самара берганлигини, иштирокчилар ва томошабинларни бир-биридан ажратиб, яққалаб қўймаганлигини намойиш қилди.

Фестивалда Туркманистон ёш томошабинлар театри “Аждодлар нидоси” спектаклини кўрсатди. Саҳналаштирувчи режиссёр А.Хўжақулиев немис ёзувчиси Томасс Манн романининг сюжет чизигини XVIII аср туркман мумтоз шоири Андалиб достонига пайванд қилади.

Панжоблик Чандигарха ҳинд театр труппаси олиб келган “Нага

Мандла” спектакли мозийга юз тутган Шарқ анъанавий театри синкретик тамойилларининг яшовчанлигини тасдиқлади. Сўз ва мусиқа, ракс ва пластика, маънодор хатти-ҳаракат ва имо-ишоралар тилининг ғаройиб ритм ва мелодиялардан иборат таъсирчан гармониясида кундалик ҳаёт, афсона, борлиқ ва иллюзия бир-бирига қоришиб кетган воқеа ҳосил бўлади.

Ўзбек режиссёри Б.Йўлдошевнинг Навоий достони асосида сахналаштирган, Искандар Зулқарнайн ҳаётидан ҳикоя қилувчи “Искандар” спектакли зўр қизиқиш билан кутиб олинди.

Бишкек ёшлар театрининг япон драматурги Д.Киносита пьесаси асосида режиссёр В. Пази сахналаштирган “Турна пати” спектакли очқўзликнинг қурбони бўлган севги ҳақида ҳикоя қилади. Режиссёр япон эстетикасининг тағмаъноли поэтик оламини чуқур ҳис қилган ҳолда уни нафис моҳирлик билан сахнага олиб киради.

Англиялик “Трестл компания” театри ҳамда Қозоғистоннинг Талгар ниқоб ва марионеткалар театрлари спектакларида нафақат ифодавий воситалардаги фарқлар, балки театр тилининг муштарак хусусиятлари ҳам кўзга ташланади. Англияликлар спектаклида рассом ва актёрлар ўз қўллари билан тайёрлаган ниқобдан бошлаб, хурсандчилик ғам-қайғу билан алмашилиб турадиган, воқеа-ҳодисалар одамларнинг бир-бирларига бўлган муносабатлари тўғрисида мушоҳадаги ундайдиган томошанинг ўзигача – ҳамма нарса ғайриоддий, ўзгача кўринади. Буни қарангки, бир оғиз ҳам сўз айтмай, ўз ниқоблари орқали, кулиб, ҳазиллашиб, жўн усул билан ҳам биз ҳақимиздаги кўнгил тубида яширин гапларни изҳор қилиш мумкин экан; биз киммиз, қандаймиз – яшшими, ёмонми, ёқимтойми, ёвузми, кулгили ёки баджаҳлми? Спектакль персонажлари ҳар доим ҳам ёқимтой эмас, бироқ улар ҳаммиша бизнинг зиддиятли, мураккаб дунёмызнинг заррачаларини орқалаб юришади.

Фестивалда намойиш этилган спектакллар моҳиятан икки гуруҳга – тажриба-эксперимент шаклидаги изланишлар ҳамда муайян анъанавий руҳдаги спектаклларга ажралиб қолди. Я.Купала номидаги Беларус театрининг “Яширин мактублар” (Ф.Достоевский), Ғалиаскар Камол номидаги татар театрининг “Нур сочса-да, иситмайди” (А.Островский), Моссовет театрининг “Олтин кўлда” (Э.Томпсон) сингари академик услубдаги спектакллари сахна санъатида сўз ва профессионал актёрлик маҳоратининг муҳим жиҳатларини кўрсатди.

Ноанъанавий йўналишда “Резолу” (Гонконг) театрининг “Баланд иморатнинг икки хизматчиси” (П.Хандк), “Пандора стейдж” (Финляндия) театрининг “Марварид таққан аёл” (К.Хурмеринт) “Сукунат” (Япония-Германия) театрининг “Қум” (Ш.Ото) спектакллари намойиш этилди. “Тембр” (Франция, Россия) театрининг “Уч опа-сингил” (А.Чехов), Саҳна санъати институтининг (Италия, Швеция) “Халқ” спектакллари эса ифодавий нутқ оҳанги бўйича тажриба йўналишида тақдим этилди.

Ўтган асрнинг 90-йиллари давомида ҳамда XXI асрнинг дастлабки ўнйиллигида ўзбек театр санъатининг дунё сахна майдонлари бўйлаб интеграциялашув жараёни кучайди. Етакчи театрларимизнинг хорижий мамлакатларга гастроллари, Италия, АҚШ, Германия, Исроил сингари мамлакатлардан таклиф этилган режиссёрлар томонидан сахналаштирилган спектакллар бунга мисол бўла олади.

Анъанавий қолиплардан халос бўлиш, янги сахнавий ифода воситаларини излаб топишга астойдил интилиш Ўзбек драма театрида америкалик режиссёр Давид Каплан сахналаштирган Шекспирнинг “Қирол

Лир” спектаклида яққол кўзга ташланади. Саҳналаштирувчи (саҳна безатувчиси ҳам унинг ўзи) воқеаларни мавҳум Альбион соҳилларидан Шарққа кўчиради. Шарқона услуб оҳанглари рассом З.Носирова тайёрлаган саҳна анжомлари ва либосларда моҳирона акс этган.

Бироқ Шарққа мослаштириш режиссёрнинг асосий мақсади эмас деб ўйлаймиз. Бу воқеа ва қаҳрамонларни томошабинларга яқинлаштиришнинг шунчаки шакли, холос. Давид Каплан инсон масъулияти моҳиятини англашга калит қидиради, ҳаёт лаззатларидан онгли равишда воз кечишни асослайди. Ўз ихтиёри билан дунёдан воз кечиш, олий ҳақиқатни англашга интилиш. Шундай ёндашувнинг мавжудлигини инкор қилиб бўлмайди. Афсуски, зўр бериб, қаттиқ ишлаш, 8–10 соатлаб репетициялар, охир-оқибат, барибир аниқ саҳнавий шакл ва юқсақ актёрлик ижросини таъминлай олмади.

Б.Ўлдошев Алишер Навоий асари бўйича саҳналаштирган “Искандар” спектакли Францияда намойиш этилиб, катта муваффақият қозонди. Спектаклда Навоий ролини француз актёри Француа Шатто зўр маҳорат билан ижро этди.

Ўзбекистон давлат академик рус драма театрида К.Гольдонининг “Икки бойга бир малай” пьесаси бўйича итальян режиссёри Себастьяно – Мария Сальвато саҳналаштирган “Арлекино” спектакли ҳам самарали ҳамкорлик ютуқларидан бўлди.

Санкт-Петербург шаҳридаги “Балтийский дом” ва Москвадаги Халқаро Чехов фестивалининг доимий иштирокчисига айланган Ўзбекистон Ёшлари театрининг Н.Абдурахмонов томонидан саҳналаштирилган спектакллари томошабинлар томонидан зўр қизиқиш билан кутиб олинди.

Ўзбек Миллий академик драма театри Истамбул шаҳридаги Халқаро фестивалда “Қирмизи олма” (муал. Э.Хушвақтов, реж. М.Абдуллаева) спектакли билан иштирок этди. Шунингдек, Миллий, Муқимий, Қорақалпоғистон, Сурхондарё, Хоразм, Қўқон, Ёш томошабинлар, Ўзбекистон Ёшлари, Республика кўғирчоқ театрлари Қоҳира халқаро театр фестивалида, яна бир қатор театр жамоаларимиз дунёнинг турли минтақаларида ижодий сафарларда бўлиб қайтди. Тошкент шаҳрида ташкил қилинган “Хумо” халқаро театр фестивалида эса ҳамдўстлик мамлакатлари ҳамда Германия, Япония, Франция, Исроил театр жамоаларининг спектакллари намойиш этилди.

Бир сўз билан айтганда, ҳар қандай театр маданияти бошқа миллий-маданий гуруҳлар ва минтақалар маданиятларининг ўзаро таъсиридан холи бўлолмайди. Зеро, бу маданият марказлари, ижодкорлар ва маданият истеъмолчилари ўртасидаги ўзаро амалий ва инфорацион алоқалар жараёнининг юзага келишига, шунингдек, турли маданий анъаналар, маданиятнинг миллий шакллари, маданий мерослар, янги маданий ютуқлар ўртасидаги мутаносиблик, маданиятлараро тажриба алмашинуви сингари яхлит кадриятлар тизимининг қарор топишига ҳам хизмат қилади. Айни чоғда буни турли маданий кадриятлар ва меъёрларни бирваракайига “текислаб”, бир қолипга солиш деб тушунмаслик даркор. Маданиятлар муштарақлиги ҳар бир маданиятнинг эркин ривожланишига, турлича қараш ва урф-одатларга, маданий ҳамкорликнинг ранг-баранг шаклларида фойдаланишга ҳурмат билан муносабатда бўлишни тақозо қилади.

Жўра МАҲМУД

ШОИР ТЕАТР ҲАҚИДА

Испан шоири Федерико Гарсиа Лорка таваллудига 118 йил тўлди

*Мен драматик шаклда ижод қилишим кераклигини ҳис этаман.
Театрга мурожаат қилишимнинг боиси шу.*
Ф.Г. ЛОРКА

Федерико Гарсиа Лорка қисқа, аммо сермахсул умри давомида испан тилли халқлар ҳаётида ўзининг оташнафас шеърлари, драматик асарлари билан Пабло Неруда, Сальвадор Дали, Сервантес, Лопе де Вега каби чакмоқдек чакнаб, ёрқин из қолдириб ўтган атоқли инсонлар сирасига киради.

Лорка 1898 йилнинг 5 июнь куни Испаниянинг Гренада ҳудудида жойлашган Фуэнти-Вакерис шаҳарчасида ўқитувчилар оиласида дунёга келади. У мактабда ўқиб юрган чоғлариданоқ табиатга, адабиётга кизиқувчанлиги билан ўз тенгдошларидан ажралиб турар эди. Лоркалар оиласи 1909 йилда Гренада шаҳрига кўчиб келишади. 12 ёшли Федерико шу ерда санъат оламига қадам қўяди. Расмлар чизиб, шеърлар ёза бошлайди. 1914 йилда ўн тўрт ёшли Федерико Гренада университетининг фалсафа факультетига ўқишга киради. 1918 йилда босилиб чиққан “Манзаралар ва таассуротлар” номли илк шеърлар тўплами Испанияда жаҳонгашта шоир туғилганидан далолат беради.

135

МАНЗАРА¹

*Зайтунзор водий,
Очар елтигич,
Ёнар елтигич.
Зайтун новдалари устида
энгашади осмон қуйироқ
ва ёгилар қора жаладай
совуқ юлдузлар.*

*Қалтирайди анҳор бўйида
Қоронгиликдамиш,
сур шамол.
Қайғили қуш сурониға
Тўлиб кетган зайтунлар.
О, шўрлик бандилар галаси!
Қушларнинг узун думларини
Уйнар тун қоронгиси.*

¹ Жўра Маҳмуд – Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби, театршунос олим.

¹ Шеърларни Шавкат Раҳмон таржима қилган.

Лорка 1919 йилда Испаниянинг пойтахти Мадрид шаҳрига келади. Шу ерда машхур рассом Сальвадор Дали, ўша даврнинг машхур шоирлари Луис Буньюэл, “Эслава” театрининг директори Грегорий Мантинес билан танишади. Бу танишув Лорка ҳаётида муҳим бурилиш ясайди. Мантинеснинг илтимосига кўра, илк бора драматик асар ёзишга қўл уради. Бу, “Капалак сеҳри” номли пьеса бўлиб, уни “Эслава” театрида ўзи саҳналаштиришга қарор қилади. Асар томошабинлар томонидан илик кутиб олинади.

1928 йилда унинг иккинчи китоби “Циганча Романсеро” шеърий тўплами босилиб чиқади ва унинг номи ёшлар ўртасида машхур бўлиб кетади.

1931 йилда Лорка Америка сафарига чиқиб, испан тилли мамлакатлар бўйлаб саёҳат қилади. Саёҳат таассуротларидан иборат “Шоир Нью-Йоркда” номли китобини хорижда чоп эттиради. Шу йилнинг охирида Испанияга қайтиб келган шоир, талабаларнинг илтимосига кўра, “Ла Барака” кўчма ҳаваскорлик театрини бошқаришга қарор қилади. У театр учун хизмат қилиш, оғиздан-оғизга, кўздан-кўзга, юздан-юзга, дард-кашдан-дардкашга тез етиб боровчи бу санъат турини ривожлантириш учун астойдил бел боғлайди. Театр тўғрисида бир қатор мақолалар ёзиб, ўз қарашларини оммалаштиришга, азалий жанговорлик хусусиятини йўқотиб бораётган бу санъат турини халқ орасига олиб киришга ҳаракат қилади. Жумладан, “**Театр ҳақида суҳбатлар**” номли мақоласида у театرنинг олдида турган вазифалар, замонавий драматургия ҳақида тўхталиб шундай дейди:

– Театр ижтимоий ҳаракатдир... Мамлакатни қайта куришда театр энг таъсирчан ва фойдали қуролдир. Халқнинг дардига, эҳтиёжларига ҳозиржавоблик билан қулоқ тута биладиган театр, ўзининг трагедия ва мусикий асарлари билан бир неча йил ичида кишиларнинг дунёқарашини ўзгартириб юборишга қодир. У миллатнинг юксак парвози ёки таназзулини ўзида акс эттириб турувчи барометрдир. Ўз театрини яратишга ёрдам бермаган миллат ё ўлик ёки ўлим остонасида турган миллатдир.

Театр қулги ва йиғи мактаби, эркин минбар. Одамлар у ердан туриб эскирган, сохта мафкура ва маънавиятни фош этиши, уни масхара қилиши, жонли мисоллар билан инсон қалби, ҳис-туйғуларини намойиш эта олиши мумкин. Агар театр қулги ёки йиғи ёрдамида жамиятнинг томир уришини сезмаса, тарих нафасини акс эттирмаса, ўз халқининг дарду аламларини, жонажон юртининг гўзал манзараларини, миллий руҳиятини англаб етмаса, уни “**театр**” деб аташга арзимаيد. Бундай маскан “кўнгилхушлик билан вақт ўтказувчи жой” дейишдан бошқага арзимаиди.

Модомики театр ва драматург соф фойдани кўзлаб иш юритувчи ташкилотга ипсиз боғлаб қўйилган экан, токи адабиёт давлат назорати остида қолиб, аниқ кўзланган ғоявий йўналиши ҳамда бирон-бир кафолати бўлмас экан, театр тобора тубанлик томон юз тутиб бораверади.

Театрни томошабин эмас, театр томошабинни тарбиялаши керак. Бунинг учун эса актёр ва драматурглар қон ва жонлари эвазига бўлса ҳамки обрў-эътибор қозонмоқликлари керак. Театр томошабинлари мактаб ўқувчиларига ўхшайди. Улар жиддий ва каттикқўл ўқитувчини ёқтирадилар. Театр – юксак даражадаги санъат.

Лорка актёр ва унинг вазифалари тўғрисида ҳам қимматли фикрлар билдиради:

– Сиз, азиз дўстларим, энг аввало артистсиз. Соч толангиздан бошлаб тирноқ учига қадар артистсиз. Чунки қалб амри, муҳаббат сабабидан, тўкима дунёнинг сермашаққат сахнасига қадам қўйгансиз. Ҳар бир театр пештокига (бинонинг катта-кичиклигидан қатъий назар) “САНЪАТ КОШОНАСИ” деб ёзиб қўйиш керак. Акс ҳолда унинг ўрнини “Коммерция” деган ёзув эгаллаб олади. “Санъат” сўзининг ёнбошида “Интизом”, “Садоқат”, “Муҳаббат”, “Фидойилик” сўzlари туриши шарт.

Ҳақиқатни – тандир бошида иссиқ нон кавшаб туриб, нукул: “Бугун, ҳозир, бугун!” – дея такрорлаш билан яратиб бўлмайди. Ҳақиқатга вазминлик, матонат билан олислардан дунёни ёритиб, кўтарилиб келадиган кўёшнинг илк заррин нурларига пешвоз чиқиш орқали эришиш мумкин. Эркинликнинг ёруғ кунларини интиқлик билан орзу қилиш, ишонч билан кутиш керак. Бизнинг зиддиятлардан иборат куррамизда санъаткор ўз халқи билан бирга бўлиши, бирга йиғлаб-қулиши лозим.

Федерико театр санъатининг ўзига хос санъат тури эканлиги, унинг таъсир воситалари ҳам ўзгачалигини таъкидлаб шундай дейди:

– Театрнинг ярим ютуғи **маром, ранглар жилоси, декорациялар** хилма-хиллиги билан боғлиқ. Менинг назаримда **эски** ва **янги театр**, деган тушунчалар нотўғри. Бизда **яхши** ва **ёмон** театрлар бор. Театр санъатига янгилик шакл орқали кириб келади. Янгилик олиб кириш эса режиссёрнинг вазифаси. Саҳнадаги қутилмаган ўзгаришлар, янгиликлар – энг таъсирчан воситалар ҳисобланади. Ўз даври билан қадам ташлай оладиган театрни – театр дейиш мумкин. Фақат шундай театрга ўз даври билан бирга нафас олади, ўз даври ҳиссиётлари билан яшайди. Театр ҳар бир томошабин қалбини ёндира олиши керак. **Театр – инсон қалбининг шукуҳли рангин кўриниши.**

Айни шу “Ла Барака” театри учун ёзилган “Қонли тўй”, “Капалак сеҳри”, “Шипшак сотувчи қиз” каби пьесалари Лоркани драматург сифатида дунёга танитади. Унинг мақсади Испания қишлоқлари бўйлаб гастрол сафарлари уюштириш орқали, қишлоқ аҳлини испан мумтоз асарлари билан таништиришдан иборат бўлган. Аммо шоир ўз орзуларини тўлалигича амалга оширишга улгурмайди. 1936 йилда Испанияда фуқаролар уруши бошланиб кетади. Шу йилнинг 18 август куни франкистлар томонидан ҳибсга олинган Федерико Гарсиа Лорка орадан икки кун ўтиб, 18 кшидан иборат маслакдошлари билан биргаликда судсиз, сўроқсиз отиб ташланади.

Федерико бор-йўғи 38 йил умр кўрди. Унинг шеър ва пьесалари жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинган ва бу жараён мунтазам давом этмоқда. (Оташнафас шоир Шавкат Раҳмон таржималарининг ўзи бир тарих). Испания халқининг ардоқли фарзанди Федерико Гарсиа Лорка кўпқиррали истеъдоди билан жаҳон тамаддунига ўзига хос ҳисса қўшган оташнафас инсон сифатида тарих саҳифаларидан муносиб ўрин эгаллади.

*Агар ўлсам,
Кўминг мени гитара билан
Қумлоқ водийга.*

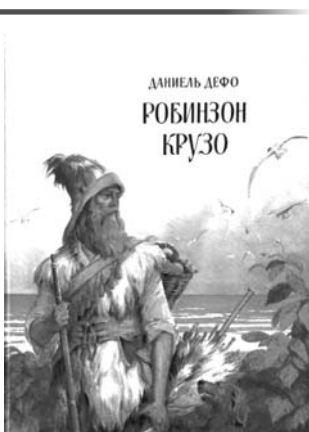
*Агар ўлсам
Шудринг тўла ялтизлар аро
Пўртаҳол бозда.*

*Агар ўлсам
Пиртиракка айлансин, майли,
Менинг юрагим.*

Агар ўлсам...

ХАР ГЎДАК – БИР МЎЪЖИЗА

Болалар инсониятнинг гул қалби, ғубор қўнмаган бўлагидир. Дунё сирларининг тубига етган донишмандлар ҳам болаликни соғинади, яна қайтиб бола бўлгиси келади. Файласуф Шопенхауэрнинг: “Хар бир бола бир қадар даҳо, хар бир даҳо эса боладир”, дегани бежиз эмас.

Болаларга болалик бахтини туйишлари учун имконият бериш – катталарнинг биринчи галдаги масъулиятидир. 1949 йили халқаро Хотин-қизлар демократик федерацияси Конгресси қарорига биноан таъсис этилган Халқаро болаларни ҳимоя қилиш кунидан кўзланган мақсад ҳам болалар масаласига, уларни қийнаётган муаммоларни бартараф этиш, олдини олишга барчанинг эътиборини қаратишдан иборатдир. 1950 йилдан бери 1 июнь Халқаро болаларни ҳимоя қилиш куни сифатида жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари, хусусан, Ўзбекистонда ҳам кенг нишонланмоқда.

Минг афсуски, бугун дунё миқёсида қўнғилни хира қилувчи манзаралар ҳам йўқ эмас. Катталарнинг қилмишлари жабрини чекаётган болалар сони ортиб бораётгани, очлик ва саводсизлик, шафқатсизлик ва қаровсизлик хатари қаршида ҳимоясиз қолаётгани жаҳон афкор оммасини хавотирга соляпти. 2004 йил Доғистоннинг Беслан шаҳрида, 2014 йил Покистоннинг Пешовар шаҳрида, Нигериянинг шимолий худудларидан бирида бошдан-оёқ қуролланган кимсалар мактабларга бостириб кириб, ўқувчиларни гаровга олгани, юзлаб гулдай ўғил-қизлар ҳаётига зомин бўлганининг яралари ҳали битгани йўқ. Бир неча йилдан бери араб минтақаларида ҳукм сураётган нотинчликлар туфайли Европага оқиб бораётган миллионлаб муҳожирлар орасида юз

минглаб болаларнинг борлиги, улар бутун инсониятдан мадад сўраётгани ҳам аччиқ ҳақиқатдир.

Шукрки, юртимизда манзара буткул бўлакча. Ўзбек халқи азалдан болаларни кўзига тўтиё қилиб келади, болаликни пошшоликка менгзайди, болаларни ардоқлайди-авайлайди. Мустақиллик йилларида баркамол авлодни вояга етказиш, болаликни ҳимоя қилиш, ёшларни миллий ва умуминсоний кадриятлар руҳида тарбиялаш борасида ҳавас қиларли ишлар амалга оширилмоқда. Президентимиз раҳнамолигида болаларнинг ҳар томонлама соғлом, бахтиёр ўсиб-улғайишлари учун зарур имкониятлар яратилди, ушбу шарт-шароитларнинг қонуний асослари мустаҳкамланди. БМТнинг “Болалар ҳуқуқлари тўғрисида”ги конвенцияси ратификация қилинди, “Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида”ги қонун қабул қилинди.

Журналимизнинг июнь сониди диққатни болаларга – уларнинг кизиқишлари, орзу-интилишларини акс эттирган бадиий асарларга қаратдик. Дунёнинг болаларга мўлжалланган машҳур музейлари, болалар мавзуси қаламга олинган тасвирий санъат, театр ва кино асарлари ҳақида мухтасар маълумот беришга ҳаракат қилдик. Ниятимиз эзу: бутун жаҳон нуридийдаларининг мижжасига асло алам ва изтироб ёши кўнмасин, зотан, улар орасида эртамининг навоийлари, шекспирлари, пушкинлари, гётелари улғаймоғи даркор. Шоир ёзганидек:

*Ҳар гўдакни мўъжиза билинг,
Қутқариши мумкин дунёни.*

Адабиёт

“Бугунги кунда ўзимизни, биз яшаётган дунёни англамоқчи бўлсак, энг аввало, болаларга ва инсон ҳаётининг муҳим қисми бўлган болаликка янгича нуқтаи назар билан қараш керак”, деб бонг уришмоқда олимлар. Келажак авлод маънавий тарбиясининг манбаларидан бири болалар адабиёти шу маънода муҳим аҳамиятга эга.

Болалар ёзувчиси (шоири ёки бошқа ижодкорлар) ўзининг маҳорати билан ота-оналарнинг болаларга эртақ айтиб бериш, бирор масалада кўмаклашиш, севишни, кечиритишни, раҳм-шафқатни ўргатиш каби ҳислатларни ўз зиммасига олади. Ёш ўқувчининг маънавий қиёфаси шаклланишига, ахлоқий-эстетик тарбиясига, дунёни ва ўзининг ундаги ўрнини топишига, ўз-ўзини идрок этиш ва ўз-ўзини ривожлантиришга ёрдам беришда адабиётнинг, болалар адабиётининг мавқеи баланд. Болалар адабиёти болалар улғайганда ҳам адабиёт билан мунтазам қизиқиб, ўқиб боришини кафолатлайди. Кимки ёшлигида китобга қизиқмаган бўлса, у кейин ҳам ўқимаслиги бор гап.

Болалар адабиёти ҳамма замонларда ҳам мавжуд бўлган. Болалар адабиётининг дастлабки муаллифлари болаларнинг ўзлари бўлган. Бирор ўйинни ўйнаш давомида топқир болалар турли шеър, айтишувлар ўйлаб чиқарганлар. Бу шеърлар кейинчалик оғзаки тарзда тарқалган. Мутахассис-

ларнинг ёзишларича, дунё болалар адабиёти турли даврларнинг фалсафий, педагогик ва фольклор асарларидаги гоёлар таъсирида шакллана бошлаган.

Шарқ адабиётида болалар учун ёзилган асарлар панд-ўғит, насихат тарзида бўлиб, уларга масал, матал, ҳикоятлар илова қилинган. (Кайковус “Қобуснома” (XI аср), Саъдий Шерозий “Гулистон” ва “Бўстон” (XIII аср), Гулханий “Зарбулмасал” (XIX аср), А.Авлоний “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” (XX аср) ва бошқалар.)

Ғарбий Европада XVIII асрнинг ўрталаридан бошлаб болалар учун китоблар чиқарила бошланган. Унгача мактаб китобларида панд-насихат тарзида қўлёзма асарлар мавжуд бўлган. Босмахона кашф қилинган эса рангли, расмли романслар, саёхатга оид китоблар ёзилган.

Дастлаб, сеҳрли эртақларнинг халқ оғзаки ижодидан сарой адабиётига кириб боришига “Минг бир кеча” (Инглиз тилида “Араб кечалари”)нинг Ғарб тилларига таржима қилиниши сабаб бўлган. Кейинчалик, эртақлар яратила бошланди. Масалан, “Кичкина икки яхши туфли тарихи” (1765), “Шекспирдан эртақлар” (1807).

Аксарият тадқиқотчилар (Масалан, машхур эртақчи Ака-ука Гриммлар) мифлар ва адабиёт ўртасига тенглик ишоратини қўйиб, мифни ҳам адабий жанр қаторига киритадилар. Бироқ, шуни эсда тутиш керакки, мифлар адабий ижод босқичидан минг йиллар аввал яратилган. Қаҳрамонлик эпоси, эртақ, матал кабилар эса мифология тараққиёти аллақачон тўхтаган даврлардан кейин тайёр мифологик сюжетлар асосида дунёга келган. Бунинг устига бадиий асарлар мазмунан нақшинкор мозаик бўлса, мифологик ҳақиқат яхлит бутунликка эгадир.

XIX аср рус болалар адабиётида адабий эртақ жанри етакчилик қилади. Замонасининг жуда кўп машхур шоирлари бу жанрга мурожаат этганлар (Пушкин, Жуковский, Ершов ва бошқалар).

1824 йилда Арина Родионовна (А.С.Пушкиннинг энагаси)дан ёзиб олинган “Шоҳ Салтан ҳақида эртақ” асосида рус халқ эртаги сюжети ётади. Пушкин уни мутлақо қайта ишлади, асосий ҳалқаларни қолдириб, ҳаётий унсурлар, жозибали образлар билан бойитди.

Халқ эртақлари ва адабий эртақларнинг ҳамкорликда яшаб қолиши адабиёт тараққиётида давомий ҳодиса ҳисобланади. Адабий эртақ нима? Номидан кўриниб турибдики, халқ оғзаки ижодига оид эртақнинг ўзи, фақат ундан фарқли ўлароқ, адабий эртақ бирор муаллиф томонидан яратилганлиги сабабли, ўша муаллифнинг ўзига хос такрорланмас ижоди билан муҳрланади. Бироқ, халқ эртақлари ҳам ҳар қандай мурожаатни қабул қилавермаслигини тадқиқотчилар кўрсатиб ўтганлар.

Рус адабиётида эртақ жанрининг юксакликка кўтарилиши 1830–1840 йилларга тўғри келди. Дастлаб, бу жанрга В.А.Жуковский мурожаат қилди. У “Шаҳзода Иван ва кулранг бўри ҳақида эртақ”, “Шоҳ Берендей ҳақида эртақ”, “Уйқудаги қиролича” асарларини яратди. А.С.Пушкиннинг “Шоҳ Салтан ҳақида эртақ”, “Олтин балиқ ва балиқчи ҳақида эртақ” асарлари болаларнинг севимли китобига айланди.

Ҳанс Кристиан Андерсен (1805–1875)нинг эртақлари дунё болалар адабиётининг юксалишига замин яратди. У болалигидан бувиси ва кўшни аёлларнинг эртақ, афсона ва оддий халқона ҳикояларини эшитиб улғайди. Адабиёт билан танишуви Лафонтеннинг масаллари ва “Минг бир кеча” эртагидан бошланган. Унинг ҳаёти саёхату, дайдиликда кечган. Унинг эртақ ва ҳикояларидаги ҳодисалар Италияда рўй беради ёки у ерга кўчирилади. (Масалан, “Сув париси”, “Дюймовочка” ва бошқалар).

Эртакни “юксак” жанрлар тизимига киритиш айнан Ханс Андерсенга насиб этди. Унинг “Болаларга айтиладиган эртаклар”и (1835–1842) халқона мотивларнинг (“Оташ ичра”, “Ёввойи окқушлар”, “Чўчкабоқар”) ёзувчи қалбидан сидирилиши боис дунё юзини кўрган бўлса, “Болаларга ўтмиш ҳақида” (1825) асари эса тарих ва замонавийликни қайта тафаккурдан ўтказилиши натижасида юзага келган. Бинобарин, араб, грек, испан сюжетлари Андерсен ижодига ўтгач, даниялик халқона ҳаёт тарзини акс эттирган. Ёзувчи тасавурида ҳаёт мўъжизаларга тўла, фақат уларни кўриш ва сезиш керак. Ҳар қандай нарса, ҳатто у арзимас бўлса-да, ўзининг ажабтовур тарихига эга. Инсонлар борлик мўъжизаларининг – ғайриоддий саргузаштлар, кутилмаган учрашувлар, ажойиб кечинмаларнинг туганмас дунёсида яшайди. Худди шу нарса – ҳаётнинг ибтидоий гўзаллиги ва уйғунлигига, эзгуликнинг ёвузлик устидан доимий ғалабасига ишонч Андерсеннинг эртак ва ҳикояларига алоҳида жозиба бағишлайди.

Эртакчи ўзига хос ҳикоя қилиш услубига эга: содда, юмшоқ ва кинояли. У болаларга ёқадиган ҳамма нарса билан қизиқади (“Ирkit ўрдакча”, “Кўрғошин аскар”, “Сув париси” ва бошқалар).

Андерсеннинг эртак ва ҳикоялари ўғитларга ўта бой бўлса-да у ўз зиммасига панд-насихат қилиш вазифасини олмайди, аксинча ўқувчида ҳаётга сўнгсиз муҳаббат уйғотади, ёмонликка нисбатан доноларча қарашни ўстиради, бахт гарови бўлмиш руҳий осойишталикни шакллантиради. Эртакчининг ушбу сўзларида унинг ҳаёт фалсафаси мужассам: “Ҳаётда бир марта бўлса-да бахти кулмаган одам йўқ. Фақат бахт ўз вақтини пойлаб, уни кутмаган жойда яшириниб ётади”.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан Ғарбий Европа болалар адабиётида панд-насихат тарзидаги асарлар камайиб, болаларнинг кўнглига йўл топишга уришни кўриш мумкин (Гарриет Бичер-Стоу “Том тоғанинг кулбаси” (1852) ва бошқалар). XIX аср охирига келиб, Европада болалар шеърятининг ҳам шаклланиши қайд этиш лозим (Кристина Жоржина Россеттининг “Қўшиқ куйланг” (1872), Стивенсоннинг “Болаларнинг шеърят боғи” (1880) назмий китоблари).

Ёш китобхонлар учун Американинг кашф этилиши қахрамонлари тўғрисидаги китоблар, айниқса, қизиқарли эди. Шунинг учун Жеймс Фенимор Купернинг асарлари XIX асрнинг иккинчи чорагида ўсмирлар ва ёшлар орасида жуда оммалашган. Мазкур мавзудаги асарларнинг Карл Фридрих Май қаламига мансуб немисча варианты ҳам узоқ вақтгача болаларнинг сеvimли китобига айланиб қолди.

Айнан болалар ҳақида ёзилган асарлар муаллифлари дунё классиклари қаторидан ўрин олди. Софья Фёдоровна Сегюрнинг яхши ва ёмон болалар ҳақидаги шўх ва ўйноқи эртаклари, швецариялик Иоханна Спирининг “Хайди” (1880–1881), Луиза Мэй Олкоттнинг “Кичик аёл” (1868–1869) ва сеvimли асар ҳисобланган “Америкалик қизларнинг китоби”, шунингдек, америкалик болалар ҳақидаги Марк Твеннинг “Том Сойернинг саргузаштлари” (1876) ва “Ҳеклберри Финнинг саргузаштлари” (1884) китоблари жаҳон болалар адабиётининг дурдоналарига айланди.

Нобель мукофоти совриндори, инглиз ёзувчиси Редьярд Киплинг қаламига мансуб (1865–1936) “Шунчаки эртаклар”и (1902), хайвонлар орасида ўсган бола Мауглининг ҳаётига оид ҳикоялари (“Жунгли китоби” (1894), “Жунгли китоби-2” (1895) узоқ вақтларгача дунё болалар адабиётининг бестселлери бўлиб қолди. Бошқа ёзувчилар ҳам шу мавзуда асарлар битдилар. (Дарвоқе, ўзбек адабиётида “Тоғда ўсган бола” (О.Хусанов қиссасини эслаш мумкин.)

Уильям Сьюард Берроуз асарларининг қаҳрамони Тарзаннинг жунглидаги кўрган-кечирганлари тўғрисидаги ҳикоялар ҳам XX асрнинг энг кўп тарқалган саргузашт асарлари қаторидан жой олди.

Илмий-фантастик асарлар болалар адабиёти хазинасига келиб тушгач, ўсмир ёшларнинг диққат-эътиборини тортмай қолмади. Француз ёзувчиси Жюль Верннинг “Капитан Грант болалари” (1867–1868), “Сирли орол” (1875), итальян адиби Эмилио Сальгарининг асарлари ва инглиз ёзувчиси Герберт Жорж Уэллснинг (1866–1946) “Вақт машинаси”, “Кўринмас одам” романлари ўз даврида қатта муваффақият қозонди.

XIX асрнинг иккинчи ярми рус болалар адабиёти учун ҳам сермахсул кечди. Ф.Достоевскийнинг (1821–1881) кичик романлар деб аталувчи “Қамбағаллар”, “Ҳақорат қилинганлар” романлари, “Кичик қаҳрамон”, “Исо хузуридаги бола арча ёнида”, “Мард бола Марей” ҳикоялари ёш китобхонларнинг яқин дўстига айланди. Унинг болаларга бағишланган реалистик тасвирга эга ахлоқий сентиментал китоблари ўқувчини қаҳрамон изтироблари билан бирга яшашга ундайди, энг муҳими, ҳалол, виждонли бўлишга ўргатади.

XX асрга келиб болалар адабиётида янги саҳифа очилди. Бола дунёсига “кўчиб” асар яратган ёзувчилардан бири Антуан де Сент-Экзюпери (1900–1944) болалар адабиётининг ёрқин вакилидир. У XX аср гуманистик адабиётида ўчмас из қолдирган адибдир. Серкирра истеъдод соҳиби болалигидан расм, мусиқа, шеърят ва техниканинг ашаддий мухлиси эди. Ёзувчи ўзининг энг яхши эртақ китоби “Кичик шахзода” учун турли иллюстрациялар яратди. Ушбу асарни у уруш йилларида Нью-Йоркда 42 ёшида ёзди ва Франциядаги фашистлардан беркиниб юрган энг яқин дўсти Леон Вертга бағишлади. Ушбу қайғули лирик эртақни ёзар экан, муаллиф асарни ўз даврининг мавжуд воқеа ҳодисаларига қарама-қарши қўяди.

Сент-Экзюпери одатда ўткир истеъдод соҳибларида бўлганидек, болаларча таъсирчанликни, дунёга болалардек содда ва очиқ қарашни, ҳар қандай воқеликка болаларга хос ўсувчан тасаввур орқали муносабат билдиришни ўзида сақлаб қола олган ижодкордир. Бинобарин, ёзувчи шахси ўзга “болалик сайёраси”дан келган келгинди – ҳамма нарсани билишни истовчи кичкина бола образига енгил “кўчиб” ўта олади.

Кичкина шахзода турли-туман сайёраларни кезиб, умрини бемаъни ишларга сарф этаётган “қатталар”га дуч келади. Унинг ҳақиқий ташрифи Ер сайёрасидан бошланади. У Ерда биринчи бўлиб афсона ва мифларда турли хосият ва хусусиятларга эга деб таърифланувчи илонга дуч келади. Ерда Кичкина шахзоданинг истиқболлига илон чиқади. Бу эпизодда маълум маъно бор. Айрим Африка қабилалари афсоналарида айтилишича, айнан илон болани Худо қўлидан олиб, уни ота-оналарига беради. Мифларда берилишича, илон донолик ва мангулик, ҳаёт қўриқчисидир, у сеҳрли кучни ўзида мужассам этган, дея ҳисобланади, маросимларда қайта тикланиш рамзи сифатида пайдо бўлади. Сент-Экзюпери эртагида мана шунинг учун ҳам илонга алоҳида хизмат юклатилган.

1917 йилдан кейин Собиқ иттифоқ даврида болалар адабиётига ҳам шўро мафқурасининг бир қисми дея ёндашилди. Тарихий хотира инкор қилиниб, қадимий, маънавий ва миллий ўзига хослик акс этган барча адабий намуналар мумтоз адабиёт сингари сарқитга чиқарилди. “Бахтли болалик”, “Ёрқин келажак” каби ижтимоий утопик ғоялар болалар қалбига сингдирилди. Гўё бутун тарих бойларнинг оёқлари остида эзилган қамбағал одамларнинг қурашига, инқилобига айлантирилди. Шукрки, тарихни бун-

дай “оқ-қизил” мезонлар орқали ибтидоий тушунтириш даврлари ўтди.

Яхшиямки, ҳамма нарса бой берилмаган эди. Худди “катта” адабиётда бўлгани каби, болалар адабиётининг ҳам фидойилари кўп. Айнан асл ёзувчилар болалик тақдирини бор дарди билан кўрсата олдилар. Забардаст ёзувчиларимиз С.Айнийнинг “Эски мактаб”, А.Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртақлар”, Ғ.Ғуломнинг “Шум бола”, Ойбекнинг “Болалик”, “Алишернинг ёшлиги” каби асарлари дунёга келди. Буларнинг деярли барчаси бошқа тилларига ўгирилган.

Мустақиллик йилларида Х.Тўхтабоев (“Сехрли калпоқча”, “Сарик девни миниб”, “Сарик девнинг ўлими”), Л.Маҳмудов (“Тоғда ўсган бола”), Т.Адашбоев, А.Обиджон каби қатор шоиру адиблар болалар учун ажиб асарлар яратдилар. Мамлакатимизда ҳозирги вақтда болалар адабиётига катта эътибор берилмоқда, жаҳон адабиётининг дурдона асарлари минглаб нусхаларда чоп этилмоқда.

*Филология фанлари номзоди
Гулишан РАҲИМ тайёрлади.*

Музей

Катталар музейларидан болалар музейлари нимаси билан фарқ қилишини биласизми? Катталар учун мўлжалланган томошабоп музейларга яна ва яна келгингиз келаверса, болалар музейларидан эса сира келгингиз келмайди.

Моҳиятан музей тарих билан юзлашадиган жой. У ерда неча-неча халқлар ўтмиши, инсонларнинг турмушу кечмиши ҳақида жонли тасаввур оласиз. Билимингизни бойитасиз.

Бугунги кунга келиб илм-фаннинг тез ривожланиши музейлар фаолиятида ҳам кескин бурилиш ясади. Энди ҳар бир соҳа вакиллари ўз тарихи ҳақида батафсил маълумот бериш мақсадида ўз музейларини ташкил қилмоқда. Бу нафақат тарихни сақлаб қолиш мақсадида, балки атрофдагиларда соҳага қизиқиш уйғотиш учун ҳам керак, деб ҳисобланмоқда. Яна бир янги тоифа музейлардан бири болалар музейларидир. Болаларни ўтмиш билан таништириб бориш, уларнинг миллий руҳда камол топишларида музейлар муҳим роль ўйнашини ҳис қилган халқлар бугун фарзандларига музей қуриб, уларга тарих эшикларини ланг очиб бермоқда. Юртимиздаги ушбу соҳада амалга оширилаётган ишлар ҳам фикримиз исботидир. Ҳафтанинг ҳар сешанба ва жума кунлари болалар ва ота-оналар пойтахтимиздаги музейларни бепул томоша қилиш имкониятига эга эканлигидан хабарингиз бор, албатта.

Биз бугун сизларга халқаро мутахассислар томонидан дунёнинг энг яхши болалар музейлари сифатида эътироф этилаётган айрим музейлар ҳақида маълумот берамиз. Улар нафақат болаларга, балки катталарга ҳам бирдек ёқиши аниқ.

1. Иван Штайгернинг болалар ўйинчоқлари музейи. Музей Чехия пойтахти Прага шаҳрида жойлашган бўлиб, болалар музейлари рўйхатида биринчи ўринда туради. Штайгер бутун умрини болалар ўйинчоқлари кол-

лекциясини йиғишга сарфлаган. Музейда намоёиш этилаётган ўйинчоқлар сони шунчалик кўпки, у сиз ҳозир тасаввур қилаётган ҳар қандай рақамни ортда қолдиради. Ёшлигингизда қандайдир ўйинчоқ ҳақида эшитган ёки унга эга бўлишни орзу қилган бўлсангиз уни бу ерда, албатта, учратасиз. Қўғирчоқларнинг барча тури, арчаларнинг эскича безаклари, машина моделлари, ҳарбийлардан тортиб, машҳур одамлар, ҳатто бугунги куннинг кино қаҳрамонларигача бор. Музей экспонатлари сизни инсониятнинг бутун тарихи билан юзлаштиради: Қадимги Миср халқлари ва ҳиндулар болаларининг ўйинчоқларидан то замонамиз конструкторлари яратган янгиликларгача осон тасаввурга эга бўласиз. Ҳар қайси ўйинчоқнинг қачон ва ким томонидан кашф қилинганини билиб оласиз.

2. Болалар бориб кўриши керак, дея эътироф этилаётган музейлардан яна бири бу – Париж яқинида жойлашган Беррей қалъасидаги “Шарль Перро қасри” музейидир. Бу ерда турли эртак қаҳрамонларининг мумланган шаклларида иборат улкан коллекция жамланган. Ташриф буюрувчиларни Шарль Перро эртакларининг бир юз эллиқдан ортиқ қаҳрамони кутиб олади. “Уйқудаги малика”, “Қизил қалпоқча”, “Золушка”, “Этик кийган мушук” каби эртак қаҳрамонлари сизни мўъжизалар оламига чорлайди. Таътил вақтлари ҳамда якшанба кунлари ушбу эртак қаҳрамонлари жонланади. Қаср ошхонаси ҳам ўзгача кўринишда. Байрамларни нишонлаш учун доим байрамона дастурхон ёзиқ туради. Қаср атрофидаги боғда болаларни яшил лабиринт ҳамда хазиначиларни қидириш машғулоти кутиб туради. Ҳар йили 17 декабрдан 3 январгача қаср минглаб янги йил машғалалари билан безатилади.

3. “Юнибакен” Стокгольмнинг марказий қисмидаги Юргорден оролида жойлашган ҳақиқий эртак уй-музеи. Музей машҳур швед болалар ёзувчиси Астрид Линдгрэн асарлари асосида яратилган. Музейга келувчилар ёзувчининг китобларидаги оламга тушиб қолади (“Кичкинтой ва томда яшайдиган Карлсон”, “Пеппи Узунпайпоқ”).

Уйчаларда кичик-кичик мебель, идиш-товок, кийимлар бор ва уларга нафақат тегиш ҳатто ўйнаш ҳам мумкин. Шунинг учун бўлса керак, у болалар орасида энг саҳий музей, деб тилга олинади. Яна бу ерда эртакнамо поезд ҳам ишлайди. У меҳмонларни Астрид Линдгрэннинг барча эртаклари оламидан олиб ўтади. Ўйин майдончаси, китоб магзини ҳамда шахсан Карлсоннинг ўзи тузадиган таомнома асосида ишлайдиган болалар кафеси ҳам мавжуд. Музейда ҳар куни турли спектакллар намоёиш этилади.

4. Британиядаги “Болалик музейи”да нафақат болалар, балки катталарни ҳам ўз домига тортиб оладиган беғубор даврнинг бутун олами жамланган. Бу ерда бундан уч минг йил олдинги болалар ўйнаган антиқа ўйинчоқларни ҳам топиш мумкин. Ҳаммаси бўлиб, болалик онларини акс эттирган йигирма мингдан ортиқ: турли материаллардан ясалган қўғирчоқ, темир йўл, аскарча, уйча, барча даврларга оид юмшоқ ўйинчоқлар мавжуд. Юқори қаватларда сизни қизиқарли саргузаштлар қарши олади: тебраниб турадиган кўзгу, қўғирчоқ устахонаси, мусиқали милтик, ўйинчоқлар тўла қумдон, шунингдек, кийиб кўриш мумкин бўлган антиқа кийим-кечаклар бор. Музейнинг фахри ҳисобланган ўзига хос жиҳати – қадим замонлардаги мактабларда тартибсиз ўқувчиларни жазолаш учун ишлатилган қурооллар залидир. Унда камар, таёқ, новда, қамчи, хипчин каби қурооллар сақланади. Ҳеч бир ота-она бу залдан бефарқ ўтиб кетолмайди. Фарзандларига қарата ҳеч бўлмаганда: “Кўраяпсанми

сизларни ҳам ўқитувчи, ҳам ота-она борасида омадингиз чопган, чунки хозирги кунда бундай жазолашмайди”, – деб қўяди.

5. Болалар учун яна бир ўзига хос музейлардан бири Вена шаҳридаги “Zoom” музейидир. У Европанинг энг яхши музейи деб тан олинган. Музей ҳудуди бир неча қисмга ажратилган. “Океан” қисмида олти ёшгача бўлган болалар учун аттракционлар: тепаликлар, ойнаванд туннель, кўриш ва эшитишни ривожлантириш хоналари, қайиқчалар бор. “Студио” қисми эса уч ёшдан ўн икки ёшгача бўлган, ижод қилишни ёқтирадиган болалар учун мисли жаннат. Бу ерда кийим-кечак, девор, идиш-товоқ, пол, умуман, ҳамма нарсани бўяш мумкин. “Exhibition” ҳудудида пластик шишалардан уйлар, одам ва йиртқич ҳайвонларнинг шакллари ясайдилар. Қурилишга қизиқадиган болалар махсус уст-бош, резина этик кийиб, ғиштдан ўз орзуларидаги уйларни қуради. Бу компьютер қаршисида ўтиришдан кўра анча қизиқарлироқ. “Animated film studio” қисмида болалар кино олиш ишлари: режиссура, декорация, анимациялар билан яқиндан танишадилар. Музейда ҳар бир болага алоҳида эътибор қаратилади. Ташриф буюрувчилар сони ҳаддан ортиқ бўлгани боис, бу ерга кириш учун олдиндан навбатга ёзилиш керак.

Нозим АШУРАЛИЕВ тайёрлади.

Муסיқа

Болалар муסיқаси, муסיқа санъатининг болаларга бағишланган ёки улар томонидан ижро этишга мўлжалланган тури ҳисобланади. Болалар муסיқа асарлари аниқлиги, оҳангларга бойлиги, образли ва содда шакллари билан фарқланади. Болалар муסיқаси дастурлари ифодавийлиги, рақсга хос элементларга бойлиги, муסיқа фактураси оддийлиги, фольклор усуллариининг мавжудлиги билан ажралиб туради. Муסיқанинг асосида халқ эртаклари, табиат манзаралари ётади.

Болалар муסיқасининг кўшиқ, хор, инструментал пьесалар, оркестр асарлари, муסיқали сахнавий асарлар каби турлари мавжуд. Болалар муסיқа санъатидаги тубдан ўзгариш Р.Шуман ижоди билан бевосита боғлиқ. Бастакор ижодида болаларга оид мавзулар “Болалар сахнаси”, “Болалар альбоми”, “Болалар кўшиқлари альбоми”, “Қатта ва кичик ёшдаги болалар учун 12 кўшиқ” цикл асарларида ўз ифодасини топди.

XIX асрга қадар болалар муסיқа санъати кичик шакл ва жанрдаги муסיкий асарлардан иборат бўлган. Бунга болалар муסיқасига таълимни ривожлантириш мақсадида ёндашилганлиги сабаб бўлди. “Клабир, арфа ва виуэл учун муסיкий асарлар” (Мадрид, 1578) тўплами дидактик мақсадга йўналтирилганлиги, турли ёшдаги болаларга мўлжалланганлиги билан ажралиб туради.

Ўрта асрлар Европа муסיқа санъатида болалар муסיқаси шпильманлар (кўчманчи муסיқачилар) ижроси билан боғлиқ ҳолда ривожланди. “Қушлар биз томонга учганда”, “Қушлар парвози” каби кўшиқларда ўрта асрлар болалар муסיқасининг ривожига хос муҳим бадиий – эстетик хусусиятлар ўз ифодасини топган.

XVIII асрда В.Ф.Трутовский, И.Прач томонидан тузилган тўпламда болалар кўшиқларидан намуналар учрайди. Тўпламдан ўрин олган “Куёнча, куёнча”, “Боғдаги куён” кўшиқлари хануз ижро этилиб келинмоқда. XIX аср бошларидан И.С.Бах, В.А.Моцарт, Л.Бетховен ижодида болалар мусиқаси кенг ўрин эгаллай бошлади, айниқса, Гайдннинг “Болалар симфонияси” асари (1794) алоҳида ўрин тутади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида болалар учун қатор профессионал мусиқа асарлари яратилди. П.И.Чайковскийнинг “Болалар альбоми” (1878) тўпламида фортепиано учун болалар сюитаси, А.С.Аренский, С.М.Майкапар, В.И.Ребиковларнинг болалар учун ёзган куйлари бунга мисол бўлади.

XIX аср охирларида болалар операси яратила бошлади. “Мушук, эчки ва кўзичок”, “Мусиқачилар” (1888 йил, И.А.Крилов масаллари асосида), “Қиш ва баҳор ёки Қор маликаси” (1892 йил, Т.Д.Лисенко), Ц.А.Кюининг “Қизил қалпоқча” (1911), “Этик кийган мушук” (1912), А.Т.Гречаниновнинг “Мушук, хўроз ва тулки” (1924), Б.В.Асафьеванинг “Қор маликаси” (1907) опералари болалар опера санъатининг истиқболлини белгилаб берди. Болалар олами ва ёшликнинг жўшқин нафаси Чайковскийнинг “Болалар учун кўшиқлар”, Кюининг “Ўтгиз мусиқали картина”, Аренскийнинг “Болалар кўшиқлари”, Ребиковнинг “Болалар олами” каби мусиқали асарлари тўпламида ўз ифодасини топди.

XX асрнинг дастлабки чорагида болалар мусиқа санъатида турли жанрлар кўпая бошлади. Болалар учун опералар, фортепиано учун куйлар, балетлар, кантаталар ва йирик симфоник оркестрлар учун концертлар ташкил этилди. Ушбу жанрлар орасида болалар кўшиқлари кенг оммалашди. Кўповозиликнинг нозик жўрлигидаги мусиқа асарлари халқ куйларига сайқал бериш натижасида янги ҳаётини бошлади. Г.Г.Лобачевнинг “Мактаб ёшгача болалар учун кўшиқлар” (1927), “Болалар учун беш кўшик” (1928) тўпламлари интонация, аниқ лаконизми билан ажралиб туради.

1930–1940 йиллар болалар мусиқа санъати ижодкорлигида ғоявий ўзига хослик, замонавий ёшлар ҳис-туйғуларини талқин этишга эътибор қаратилди. Фольклор куйларининг замонавий мусиқа билан уйғунлиги кузатилди. Оммавий характерга эга болалар кўшиқлари, рақслари ва маршлар яратилди.

1960 йилдан болалар учун оперетталар яратила бошлади. Болаларга мўлжалланган опера, балет ва оперетталарнинг яратилиши 1965 йилда Москвада болалар мусиқали театрининг фаолият юритишига сабаб бўлди. Бу пайтда В.Шаинский ижоди болалар мусиқасининг тараққий этишида муҳим роль ўйнади. Бастакор ярим асрлик ижодий фаолияти давомида болалар учун уч юздан ортиқ мусиқий асарлар яратиб, ўзидан улкан мусиқий мерос қолдирди.

1980 йилдан болалар мусиқа санъатида шоу-гуруҳлар фаолияти йўлга қўйилди. 1986 йилда бастакор Е.Зарицкой томонидан “Саманта” болалар шоу-гуруҳи тузилди. Гуруҳ репертуаридан ўрин олган “Уч тилак”, “Оқ қайиқ”, “Фаришта”, “Сенинг ва менинг шаҳрим” кўшиқлари болалар мусиқа санъатида янги даврни бошлаб берди. “Саманта” гуруҳи ижодидан ўрин олган “Типратикан” мюзикли (И.Шевчук либреттоси), “Вифлеем юлдузи” рок-операси, “XXI аср ёшлари” мистерияси, “Дунё болалар нигоҳида” кўшиқлари замонавий болалар мусиқаси жанрларининг тараққиётини белгилаб берди.

Ўзбекистонда болалар мусиқаси XX асрнинг 30-йилларида юзага келди.

И.Ақбаров, Ҳ.Муҳамедова, К.Абдуллаевлар биринчи болалар кўшиқлари, В.Успенский, Б.Надеждинлар болалар учун илк фортепиано асарларини яратдилар. 1950–1990 йилларда болалар мусиқаси тизим тарзида ривожланди. М.Бурхонов, А.Муҳамедов, Ғ.Қодиров, А.Мансуров томонидан яратилган оммабоп кўшиқлар, Д.Зокиров, Ғ.Назаровларнинг турли жанрдаги чолғу асарлари, Ҳ.Азимов, П.Ҳолиқов, Ғ.Қодиров каби композиторлар ижоди мусиқа санъати таълимини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. “Ёрилтош” (С.Бобоев), “Аловуддиннинг сеҳрли чироғи” (С.Варелас), “Маликаи айёр” (С.Жалил), “Ҳайвонлар султони” (А.Мансуров) каби болалар опералари ва балетлар, “Олтин калитча” (Б.Зейдман), “Гўзал Василиса” (А.Берлин), “Доно қиз ва аҳмоқ подшо” (Д.Зокиров) мусикали комедиялари яратилди. Композиторлар Т.Тошматов, Н.Норхўжаев, М.Бафоев, А.Эргашев, А.Набиев, А.Мансуровларнинг ёш томошабинлар театри ва кўғирчоқ театрлари учун яратилган мусиқий асарлари болалар театрининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этди.

*Гулмира РАҲМОНБЕРДИЕВА,
Шоҳиста ЯҲЁЕВА тайёрлади.*

Рақс

Бола, истаймизми-йўк, катталарга нисбатан кам эътибор бериладиган ижтимоий қатлам. Бу кўпинча уларнинг шахс сифатида тўлақонли шаклланмаганлиги, ижтимоий куч сифатида бевосита белгиловчи мақомга эга эмаслигига боғлиқ бўлса, бошқа томондан, “алдагани бола яхши” тушунчасининг ҳар доим ҳам устувор бўлиб келганлигидадир. Болалар рақсига эътиборни катталарнинг рақсга бўлган муносабатида ҳам кўриш мумкин. Аммо... табиийлик ва самимият жиҳатидан болалар ва катталар рақсини қиёслаб бўлармикан!

Рақс борлиқни англаш жараёнида юзага келган, сўз билан ифодалаш мушкул бўлган чуқур фикр-кечинмаларни ўзида мужассамлаштиради. Қайси миллат ва мактаб рақс услуби бўлишидан қатъи назар, болалар рақсининг жозибаси самимий, завқли ва шижоатли ҳаракатларда ўз аксини топади. Боланинг чаққон ҳаракатлари сохталикдан йироқ, унинг учун рақс маданий оламни санъат орқали тушунишнинг дастлабки шакли. Мактабгача ёшдаги болалар рақси, асосан, маълум бир усул ёки йўналишда бўлмайди, кўп ҳолларда бу ёшдаги болалар оҳанг ва ҳаракат мутаносиблигини шакллантирувчи гуруҳ рақсларини ижро этишади. Халқ оҳанглари хотирада осон муҳрланиши, фольклор рақс ҳаракатларининг ўйинга монандлиги сабабли бутун дунё рақс таълимида фольклор рақслар илк поғона вазифасини ўтайди. “Оқ теракми кўк терак”, “Ким олади” каби миллий ўйин-рақслар бола қалбида нафақат санъатга нисбатан муҳаббат, балки миллий анъаналарга бўлган хурматни ҳам шакллантиради.

Болалар рақси, гарчи ҳаракатлари содда ва жўн бўлса-да, аниқ сюжет чизигига эгаллиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан балет рақс тури мураккаблигига қарамай, кўплаб ёш санъат ихлосмандларини ўзига

жалб этади. Жажжи раққослар ижросидаги “Оккуш кўли”, “Қарсилдоқ” каби соддалаштирилган балет рақслари ижтимоий муносабатлардаги тафовутни, инсоний фазилатлару иллатларни болаларга хос бегуборлик билан намоён этади.

Бугунги кунда рақснинг “Брейк данс”, “Хип хоп”, “Стрит данс” каби турлари ўсмирлар орасида оммалашиб бормоқда. Турли рақс усуллари ва атлетик ҳаракатларни ўзида мужассамлаштирган ушбу рақс турлари оммавий маданиятнинг ажралмас бир қисми бўлиб қолди. Бир қарашда мантиқсиздек кўринадиган ҳаракатлар композицияси аслида ўсмир руҳиятини, унинг шуурида кечаётган туғёнларни ифодаласмикан? Жисмоний ва ахлоқий жиҳатлари атрофлича таҳлил ва танқид остига олинган бундай оммавий рақсларнинг шаклланиш сабаблари психологик жиҳатдан етарлича тадқиқ этилгани йўқ.

Мамлакатимизда барча санъат соҳаларида бўлгани каби ёш авлодни рақс санъатига жалб қилишга ҳам катта эътибор берилмоқда. Жумладан, юртимизда ўтказиб келинаётган “Рақс сеҳри” миллий ва жаҳон рақси фестивалининг устувор мақсади ёшларнинг рақс санъатига бўлган қизиқишларини кўллаб-қувватлаш, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида камол топтириш ҳамда миллий ва жаҳон рақс санъатининг тарихий анъаналари, услубларини сақлаш, миллий рақс мактабларини ривожлантириш эканлиги, мазкур соҳа равнақига қаратилган эътибордан далолатдир.

Мунира МЕНГЛИЕВА тайёрлади.

Театр

“Болалар театри” ва “Болалар учун спектакль” тушунчалари бир-биридан фаркли тушунчалар саналади. Болалар театри дастлаб, болалар томонидан ижро этиладиган, ёшларни тарбиялашни мақсад қилган театр сифатида пайдо бўлди. Болалар театри ғарбда XV асрда вужудга келган бўлса, Россияда XIX аср охириларида болалар ўйинлари асосида шакллана

бошлади. Болалар театри 1894 йилда режиссёр Н.А.Попов томонидан ўқувчиларнинг эстетик дидини ривожлантириш, ижодий қобилиятини ўстириш мақсадида мактабда ташкил қилинди. Ушбу театр ҳам таълим, ҳам тарбия маскани вазифасини бажара бошладики, XIX аср охирига келиб, актёрлар етиштиришда болалар театрининг ўрни муҳим эканлиги исботланди ва театр санъатининг ижрочилик йўналиши тараққий этишига амалий ёрдам берди.

XX асрнинг 20-йилларида профессионал актёрлардан ташкил топган болалар театрини ташкил этиш масаласи қатор муҳокамаларга сабаб бўлди. Ниҳоят, 1918 йилнинг 6 ноябрида ёш томошабинлар учун махсус театр биноси қурилди. Болаларга мўлжалланган ўриндиклар ва сахна болалар театрининг мўъжаз ижодхонасига айланди. Дастлаб, театр репертуаридан марионеткалар, балетлар ва соялар спектакллари ўрин олди. 1920 йилда театрга Давлат театри мақоми берилди. Аммо театрда репертуар масаласи ўзининг аниқ йўналишига эга эмас эди.

Болалар театрига бўлган қизиқишнинг ортиши натижасида 1921 йилда Москва болалар театри (Марказий болалар театри) ташкил этилди. Театр репертуарини тузишда ижодкорлар мусикага катта эътибор қаратди. Орадан кўп ўтмай Петербургда Ёш томошабинлар театрининг ташкил этилиши болалар театрининг ёш босқичларига қараб ажралишига сабаб бўлди. Театрда актёрлар ва педагоглар ҳамкорлиги йўлга қўйилди. Театр режиссёри Б.Зон театр репертуарини “Дон Кихот”, “Том Соьернинг янги саргузаштлари”, “Кўк кабутар” каби классик асарлар билан бойитди. Спектаклларга Италия театрига хос услубларнинг киритилиши, хусусан, никоблардан фойдаланилиши болалар театри тараққиётида ижобий босқич бўлди. Кейинчалик Киев, Тбилиси, Ереван, Бокуда Ёш томошабинлар театрлари фаолият кўрсата бошлади. Ушбу театрларда ёш томошабинларнинг дунёқарашини шакллантириш, эстетик дидини ўстириш асосий мақсад қилиб белгиланди.

1965 йилда Москва болалар мусикали театрининг очилиши катта воқеа бўлди. Шу йили Парижда Халқаро болалар ва ёшлар театрини ривожлантириш ассоциациясининг ташкил этилиши болалар театрининг бутун жаҳонда тараққий этишини таъминлади.

Ўзбекистонда болалар театри 1928 йилда Тошкентда Рус ёш томошабинлар театри ташкил этилиши билан пайдо бўлди. Ушбу театр жамоаси қошида Ўзбек кўғирчоқ театри, 1929 йилда театр студияси юзага келди ва 1930 йилда студия профессионал болалар театрига айланди. 1930–1940 йилларда Тошкент, Наманган, Андижон, Қўқон, Фарғона, Урганч ва бошқа шаҳарларда болалар театри фаолияти йўлга қўйилди. “Тоҳирнинг ханжари” (Э.Ҳамроев), “Ёрилтош” (Ш.Саъдулла), “Семурғ” (Зулфия) каби спектакллар болалар театрининг миллий хусусиятлари ва ривожланиш тамойилларини белгилаб берди.

1968 йилда Бирлашган Ёш томошабинлар театри Рус ёш томошабинлар театри ва Й.Охунбоев номидаги Ўзбек ёш томошабинлар театрига ажратилди. Театр репертуаридан ўрин олган “Мардлар қиссаси” (Б.Раҳмонов), “Қовоқвой ва Чаноқвой” (П.Мўмин), “Чиранма ғоз – хунаринг оз” (Х.Назир), “Сехрли най” (М.Халил) спектакллари энг сара асарлар сифатида ўзбек болалар театри сахнасидан муносиб ўрин эгаллади. Республика болалар театри фаолиятини йўлга қўйиш ва ривожлантиришда Ж.Обидов, А.Дониёров, А.Турдиев, Й.Аъзамов, Н.Дўстхўжаев, И.Аҳмедов, О.Толиповларнинг хизмати алоҳида таҳсинга лойик.

Замонавий ўзбек болалар театри сифатида Ўзбекистон ёшлар театри, Республика ёш томошабинлар театри, Республика кўғирчоқ театри ва вилоят кўғирчоқ театрлари фаолият олиб бормоқда. Булар орасида Ўзбекистон ёшлар театри қатор спектакллар билан халқаро фестивалларда иштирок этиб, миллий театр санъатини жаҳонга танилишида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда. Нафақат бу, мустақиллик йилларида Республика ёш томошабинлар театри ҳам, Тошкент, Андижон, Хоразм кўғирчоқ театрлари ҳам Халқаро театр фестивалларида муваффақиятли иштирок этиб келмоқдалар. Мустақиллик даврида болалар театрларига эътибор янада кучайди. Янги-янги кўғирчоқ театрлари бинолари қурилди, борлари жиддий таъмирланди. Масалан, Андижон вилоятида 2016 йил қурилиши битиб, ишга туширилган янги кўғирчоқ театри ўз маҳобати ва шароитларига кўра Ўрта Осиёда ягонадир. Ана шу ерда жорий йилда ўнинчи мартаба Республика кўғирчоқ театрлари анъанавий фестивали бўлиб ўтди.

Ботир САНГИРОВ тайёрлади.

Кино

Кино тарихи 1895 йил 28 декабрь Парижда, ака-ука Люмьерлар томонидан намоиш этилган – “Поезднинг вокзалга келиши” фильми билан бошланган бўлса, орадан кўп ўтмай “Ишчиларнинг фабрикадан чиқиши”, “Суғорувчи” фильмлари билан давом этган. Бу илк премьералар орасидан болаларга бағишланган “Чақалокни овқатлантириш” картинаси ҳам ўрин олган. Қисқа метражли (1дақиқа 55сония) мазкур фильмда, овқатланаётган чақалоқ ва унинг онаси тасвирланган. Қайсидир маънода, айнан мана шу кадрлар билан болалар киноси шаклланишига тамал тоши қўйилган.

XX асрнинг бошларида кино санъати турли жанрлар ва йўналишларга бўлина бошлади. Асосан, фантастик услубда фильмлар яратган француз режиссёри Жорж Мельес болалар киносининг асосчиси дея эътироф этилади. Унинг “Золушка” (1902), “Робинзон Крузо” (1902), “Гулливер лилипутлар орасида” (1902) ва “Ғаройиб саргузашт” (1904) каби картиналари кино тарихида илк фантастик саргузашт фильмлар саналади. Ж.Мельес қисқа вақт ичида жуда сермахсул ижод қилди ва 1900–1910 йиллар давомида болалар орасида машҳур бўлган эртақлар асосида тўрт юздан ортиқ қисқа метражли фильм суратга олди.

Овозсиз кино даврида Франция киночиларидан ташқари, бир қатор Европа давлатлари ҳам, болаларга атаб, турли халқ эртақларини экранлаштиришга ҳаракат қилишади, лекин бу жараён аниқ бир режаланган тизимга солинмагани боис муваффақиятсизликка учрайди. Фақатгина АҚШда XX асрнинг 20-йилларига келиб, болалар киноси янги, юқори поғонага кўтарилади ва бутун дунёга машҳур “Дисней” кинофабрикаси ташкил топади.

“Дисней” кинофабрикасининг асосчиси Уолт Дисней (ҳақиқий исми Уолтер Элайас) 1919 йил ўзи туғилиб ўсган Чикаго шаҳридан Канзас-Ситига келиб, карикатурачи-рассом сифатида фаолият бошлайди. Эндигина 18 ёшга тўлган Уолт, “комикс”лар тасвирланган журнал ва рисоалар чиқаришга киришади. Бу расмлар, худди овозсиз кинода бўлгани каби, қисқа матнлар билан изоҳланади. Бу ижодий изланишлар бир томондан У.Диснейга машҳурлик олиб келса, иккинчи томондан бу “комикс”ларни жонланитиришга, биринчи анимация фильмларини яратишга туртки бўлади.

У.Дисней рассомлик сабоқларини бирга олган ўртоғи А.Айверксни “комикс”лар чизишга таклиф қилади. 1921 йилдан икки ҳамкорнинг “Ла-фограмма” номли кинокомпанияси ишга тушади. Шу йилнинг ўзидаёқ мазкур киностудия “Золушка”, “Қизил қалпоқча” ва “Этик кийган мушук” эртақларини мультфильм шаклида суратга олади.

Жаҳон киносининг ривожланишига улкан ҳисса қўшиб келаётган машҳур Голливуд киностудиялари, XX асрнинг 20-йилларига келиб, дунёга танила бошлайди. 1923 йил Уолт Дисней ўз дўстлари билан биринчилардан бўлиб, болалар кинокомпанияси “Дисней”ни ташкил этади. Овозсиз

кино давридаёқ “Дисней” студияси нафақат мультфильмлар, балки тўлик метражли бадиий фильмлар ҳам суратга олишни йўлга қўяди.

“Дисней” студияси энг яхши мутахассисларни бирга ижод қилишга таклиф этади ва тез орада кинотехникаси энг ривожланган кинофабрикага айланади. Бу студияда яратилаётган фильмлар ўзининг техник баркамоллиги билан бошқаларга ўрناق бўлади.

1928 йил илк маротаба, ҳозиргача ёш томошабинларга “Дисней” мультфильмлари орқали яхши таниш бўлган Микки Маус, яъни митти сичқончанинг саргузаштлари ҳақида “Бу телба аэроплан” номли фильм суратга олинади. Микки Маус иштирокидаги мультфильмлар қисқа вақт ичида “Дисней” киностудиясини машхур қилди ва уни болалар киносининг марказига айлантирди.

Дунёнинг энг ривожланган, юқори технологиялар ва киноускуналарга эга “Дисней” киностудияси, биринчилардан бўлиб, кинематографияга овоз олиб кирди. “Микки маус” саргузаштларига бағишланган мультфильмларни биринчи бўлиб дубляж қилишга киришган “Дисней” киностудияси, 1928 йилнинг 28 ноябрь куни “Вилла кемаси” номли овозли фильмини томошабинлар ҳукмига ҳавола этади.

Ижодий изланишда давом этган “Дисней” киностудияси ижодкорлари кейинчалик ҳам, кино санъатига биринчилардан бўлиб, кўплаб янгиликлар киритишди. Жумладан, мультфильмлардаги ҳайвонларни илк маротаба инсон тилида гапиртира бошлади ва уларни одамлардек турли феъл-атворда акс эттирди.

XX асрнинг 20–30-йилларида кинони овозлаштириш ва ранглаштириш авж олди. Бу борада барча тажрибалар, синовларни ўтказишда ташаббус айнан “Дисней” киностудияси зиммасига тушди. АҚШда яратилган “Техноколор” методи асосида суратга олинган “Уч чўчкача” мультфильми “Дисней” киностудиясига биринчи “Оскар” мукофотини олиб келди. Ўтган асрнинг 30-йилларида “Дисней” фильмлари бутун дунёга тарқала бошлади ва жаҳон киносида мультипликация фильмларининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшди.

“Дисней” киностудияси ўз муваффақиятларидан рухланиб, қисқа метражли фильмлардан тўламетражли фильмлар яратишга киришди. Шу билан бир қаторда, нафақат ҳайвонат олами, балки болалар ҳаёти акс этган фильмларни ҳам яратдилар. 1938 йилда суратга олинган “Оппоғой” фильми катта муваффақиятга эришади, кўплаб нуфузли фестиваллар ва “Оскар” мукофотига сазавор бўлади. XX аср давомида “Дисней” турли жанрларда фақат болалар учун фильмлар суратга олиб, жаҳондаги энг машхур студияга айланади. XXI асрга келиб, “Дисней” киностудияси жаҳоннинг кўплаб нуфузли халқаро кинофестивалларида ғолибга айланиши, турли номинацияларда юздан ортиқ “Оскар” мукофотини қўлга киритиши ҳам бу кинофабриканинг жаҳон болалар киносида етакчи ўрни борлигидан далолатдир.

Иккинчи жаҳон уришидан сўнг жаҳон киноси янада ривожланди. Европа давлатлари фашизмдан халос бўлгач, аста-секин иқтисодий кўтарилишга эришиб, ўз кинематографиясини ривожлантиришга киришдилар. Жумладан, бу давлатларда болалар учун махсус фильмлар суратга олина бошлади. Чехияда режиссёр К.Кахиня ўз фильмлари билан болалар киносига асос солди. Унинг “Кўлмақдан сакраб ўтаман”, “Ёмғирли кунларни кутаман” ва бошқа фильмлари Чехия киносининг тарихидан муносиб ўрин олган.

Болгария давлати ҳам ўтган асрнинг 50–60-йилларига келиб, болалар киносини яратишда катта ишларни амалга оширдилар. Жумладан, режис-

сёрлар: Д.Петровнинг “Капитан”, “Типратиканлар тикансиз дунёга келишадди”, М.Евстатиевнинг “Йўлбарсча”, “Тугурт қутисининг саргузаштлари” фильмларини эътироф этиш ўринли.

Венгрия давлати ҳам XX асрнинг иккинчи яримидан Европа киносида ўз ўрнини топди. Машхур кинорежиссёр Золтан Фабри турли жанрларда юқори савияли фильмлар суратга олиб, нуфузли кинофестивалларда бир қатор мукофотларга сазовор бўлади. Унинг болалар учун суратга олган фильмлари жаҳон экранларида катта муваффақият қозонди. Жумладан, Золтан Фабрининг “Пал кўчадан келган бола” ва режиссёр Дьёрдь Палаштининг “Сехргар”, “Осмонга интилган ўсимликлар” фильмлари болалар киносининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшган.

Бугунги кунда дунёнинг барча мамлакатларида болаларга атаб фильм ва мультфильмлар суратга олиниб келинмоқда. Жаҳонда болалар киносига бағишланган кўплаб халқаро фестиваллар, кино ҳафталиклар катта муваффақият билан ўтказиляпти.

Ўтган асрнинг 30-йиллари ўзбек киносида ҳам болалар фильмлари суратга олина бошлади.

Йўлдош Аъзамовнинг “Қилич” (1936 йил, биринчи овозсиз, болалар фильми), Комил Ёрматовнинг “Пахтаой” (1952 йил, биринчи овозли болалар фильми) картиналари болалар киноси келажигига тамал тошини қўйди.

Ўша йилларда болалар киносининг ажралмас бўғини бўлмиш илк ўзбек мультфильмлари ҳам суратга олина бошлади. Бугунгача юздан ортиқ ўзбек мультипликацион фильмлари кўплаб халқаро фестивалларда эътироф этилган.

Кейинчалик ўзбек киночилари томонидан болаларга бағишлаб, турли жанрга оид бадиий фильмлар суратга олинди ва мутахассислар ҳамда томошабинлар томонидан юқори баҳоланди. Жумладан, режиссёрлар Шухрат Аббосовнинг “Тошкент нон шаҳри” (1967), Ҳабибулло Файзиёвнинг “Семурғ” (1971), Юрий Степчукнинг “Кекса устанинг васияти” (1972), Қамара Камоловнинг “Аччиқ данак” (1975), Дамир Салимовнинг “Шум бола” (1977) фильмларини эътироф этиш жоиз.

Юқорида тақидланган фильмлардан ташқари Осиёда ягона ҳисобланган болалар учун “Зумраша” сатирик киножурнали мунтазам равишда суратга олина бошлади. Бу киножурнал ёш истеъдодларни етиштириб берувчи маҳорат мактабига ҳам айланди.

Мустақиллик даврида болалар киноси янада гуллаб-яшнади. Режиссёр Зулфикор Мусоқовнинг фантастик комедия жанрида суратга олинган “Абдуллажон” (1991) фильми ўз вақтида катта шов-шувга сабаб бўлиб, мутахассис ва томошабинлар томонидан юқори баҳоланди. Қўшимча қилиб З.Мусоқовнинг “Кичкина табиб” (1998), Мелис Абзаловнинг “Мешполвон” (2000) фильмларини ҳам алоҳида таъкидлаш мумкин.

Сўнгги йилларда болалар киноси янги, юқори поғонага қўтарилди бошлади. Режиссёрлар С.Каримов, Н.Жумаев “Сехрли қалпоқча” (2012), С.Каримов “Сариқ девни миниб” (2014) ва А.Бектурдиевнинг “Ойқиз эртаги” эртақ-фильмлари ўзбек болалар киносининг келажигига ишонч билан қарашга асос бўлади.

*Санъатишунослик фанлари номзоди
Ойбек ВЕЙСАЛ ўзгли тайёрлади.*

ЖАҲОН БОЛАЛАР ШЕЪРИЯТИДАН БОЛАЛАРГА ҚУВОНЧ УЛАШИНГ

Уолтер де ла МЭР (Англия)

(1870–1956)

*Рус тилидан
Турсунбой АДАШБОВЕВ
таржимаси*

ТЕГИРМОНЧИ ВА УНИНГ ЎҒЛИ

*Мэри куйлар нозик арфада,
Жон мандалин чертади жўшиб.
“Тегирмончи ва унинг ўғли”
Тўғрисида бу гамгин қўшиқ.*

*Сайр қилишар отаю ўғил,
Ўрмон сокин, сирли гаройиб.
Ногоҳ учиб ўтди уч каптар,
Сўнг қайгадир бўлишиди зойиб.*

*Тегирмончи сўзлар ўғлига:
“Каптарларнинг ортидан чопгин.
Улар билан оламни кезиб,
Иқболингни, бахтингни топгин”.*

*“Хўп отажон, йўлга тушгайман,
Бу тақдирнинг буйруғи демак.
Аммо, қушлар мени ортимга
Қузатишиб қўймаса керак”.*

*Отасини қучоқлаб, ўпиб,
“Хайр” дея ўғлон йўл олди.
Каптарларнинг ортидан чопиб,
Бир умрга кўздан йўқолди.*

*Олислардан чолнинг уйига,
Келар эди йиғлоқи нола.
Тегирмоннинг атрофларида,
Қанот ёзди қип-қизил лола.*

*Туман босган намчил ўрмонда,
Учта юлдуз ёнар исиниб.
Тегирмончи ёлғиз ўғлини,
Тополмасдан гирён изини.*

*Каккулар ҳам нолон-у зада,
Гамгин эди далалар, гуллар,
Беҳудага зорланмас тонгдан,
Саркаш қушлар, майна, булбуллар.*

*Мотамсаро тегирмончи чол,
Уйқу қочган, ой-ку ботмайди.
Тегирмон ҳам эскириб қолди,
Анча бўлди, бугдой тортмайди.*

*Тўрт томондан садо келади:
“Сен каптарим, кўкда юлдузим!
Деразда очилиб турган,
Қизгалдогим, эркатой қўзим.”*

¹ Манба: Уолтер де ла Мэр. Песня сна. –М.: “Детская литература”, 1983.

“Қайлардасан қайтгин, дилбандим,
Жудоликка малҳам қай таъриф!
“Отажоним, ўша каптарлар,
Учмас экан мени қайтариб!”

Мэри куйлар нозик арфада,
Жон мандалин чертади жўшиб.
“Тегирмончи ва унинг ўгли”
Тўғрисида бу гамгин қўшиқ...

УЧ ОҒАЙНИ

Уч қувноқ ака-ука,
Учта деҳқон оғайни.
Аҳд қилиши дунё кезиб
Ўйнаб-кулиш чоғ айни.
Қидирмоқчи бу оламни,
Шошилмасдан-шошмасдан.
Ният қилиб саёҳатдан,
Қайтишни адашмасдан.
Аҳилликда ҳикмат кўпдир,
Ўзгача бунинг гаити.
Йўлнинг харжи тайин бўлгач,
Шартнома имзолашиди.
Шўх йигитлар сафар пайти,
Чарчаб-толмаслик учун
Этикларин пошналари,
Тушиб қолмаслик учун
Лош-лушларин эринмасдан,
Сандиқчага жойлашиди.
Остонадан ҳатламасдан,
Нон синдириб, чойлашиди.
Ҳолис ният эр йигитга,
Йўлчи юлдуз – маёқда.
Оғайнилар йўлга тушиди,
Фақат яланг оёқда.
Илон изи, ёлғиз сўқмоқ,
Ёшлик завқи гупурар.
Яшил дала, пичанзордан,
Ялтиз ҳиди уфурар.
Яйраб-яшнаб, дала-дашда.
Сал-пал чарчаб ҳоришиди.

Чегарадан ўтиб бўлгач,
Тампенда дам олишиди.
Бир чақирим орадаги,
Йўл белгисин қолдириб.
Сўнгра Вихем, Вика бўйлаб,
Довонга йўл солдириб,
Овқатланди Вачетага,
Яқин қолган кенгликда.
Маҳобатли етти черков,
Турар эди дўнгликда.
Вачетадан тўппа-тўғри,
Ваяга етган маҳал.
Учовини чарчоқ босиб,
Эснашарди галма-гал.
Улар ўннга бурилганда,
Ўхшаб худди посбонга
Зар кокилли ой кўринди,
Ярим тунда осмонда.
Жаҳонгаишта уч оғайни,
Тушида ҳам ўйнашар.
Чумолилар қурган минор,
Соат янглиғ бўйлашар.
Қанча қишлоқ, шаҳарларни,
Босиб, ортда қолдириб,
Чарчоқларга ўзларини,
Кўйишмади олдириб.
Қисқаси бу саёҳатдан,
Ёшлар кўнгли чоғ эди.
Рўпарадан денгиз чиқди,
Ортида-чи, тоғ эди...

* * *

Тўнғич Артур сўз бошлади:
– Толиқибман, толибман.
Айбим ўйинқароқлигим,
Анча чарчаб қолибман.
Талмовсираб гўлдирайди
Ўртанчаси Реналда:
– Кечиринглар, сабаби мен,
Сузишни билмайманда.
Кенжа ўғлон таваккалчи,
Шўхлигини қўймайди.

Оппоқ, нозик қўлларида,
Сувни сочиб ўйнайди.
Зимдан боқиб лол қоласиз,
Келбатига, тарзига.
Кенжа ботир мақомини
Ўнга берса арзига.
Тун қоронги, денгиз сокин,
Юлдуз сувнинг аксида
Сув парийлар қуришовида,
Ўйнар улар рақсига.

Сирли оҳанг Бертранни,
 Ўз бағрига чорлайди.
 Адоғи йўқ денгиз узра,
 Чўлпон юлдуз порлайди.
 Тонг ҳам отди, сув сатҳида.
 Қуёш нури балқийди.
 Бертраннинг шляпаси,
 Чаппар уриб қалқийди.
 Артур, Реналд укасини,
 Йўқлашиб бўлди халак.
 Бандаргоҳда шамол изғир,
 Бертрандан йўқ дарак.
 Акалари оҳ-воҳ қилиб,
 Қиргоқ бўйлаб бақирар:
 – Қаёқларда юрибсан, – деб
 Кенжатойни чақирар.
 Бешик-бешик тўлқин қалқиб,
 Пинагини бузмайди.
 Балиқчи қуш – чағалайлар
 Ўлжадан кўз узмайди.
 Аламзада Артур, Реналд,

Сувга яқин келишиб
 Бертранга гойибона,
 Ўксиб, салом беришиб:
 – Бизлар сендан беҳабармиз,
 Укам ҳозир қайдасан?
 Балки денгиз остидаги,
 Сирли гўзал жойдасан.
 Сайр қилиб юргандирсан,
 Энг чиройли шаҳарда
 Жаҳонни кез, томоша қил,
 Имкон топсанг агарда.
 Жигарбандмиз. Нақл борким:
 – Қараб юргин кўзингга...
 Шартномада белгиланган
 Олтин ёмби ўзингга...
 “Ямоқдир ёқа енгга”.
 Шартномада белгиланган,
 Олтин ёмби совга сенга...
 Укажоним! Ўз йўлингдан,
 Адашмагин, оғмагин.
 Бу оламни кезиб чиқиб,
 Бир-бирига боғлагин...

Овсей ДРИЗ (Россия)

(1908 – 1971)

ОЛТИН БОШМОҚ

(Эртак)

Жуда қадим замонда,
 Қуддус деган томонда
 Эртакка арзигулик,
 Шундай иш бўлган экан.
 Бобомларнинг боболари,
 Бунни ўзи кўрган экан.

Данияда, Испанияда,
 Давлатни қироллар бошқарар.
 Белгияда, Италияда,
 Қиролга бош эгар бошқалар.

Агар Қирол тadbиркор бўлса,
 Давлат-у меҳнаткаш бойиған.
 Хелом шаҳрида тескари,
 Барчаси камбагал – койиған.

Шу сабабдан Қирол бўлмаган
 Камина тугилган томонда
 Номзодлар-ку сира кўнмаган,
 Ўша қаттол, ночор замонда.

Тўпланишиди етти донишманд,
 Манзиллари айвон-йўлакча.
 Қирол сайлаш зарур, шарт экан,
 Бу масала муҳим бўлакча.

Бир тўхтамага келишиб охир,
 Сўнг қарорни баён айлашиди.
 Такасалтанг Нохемни ажаб,
 Эл олдида Қирол сайлашиди.

¹ Манба: Овсей Дриз. Моя песенка. –М.: “Детская литература”, 1978.

Янги Қирол одатга кўра,
Бекорчи-да, юрт кезар дайдиб.
Оқ эчки-ю, хўрозга сўзлар:
– Мен Қиролман! Улар билмайди.

Бундай дамлар, юртдош одамлар,
Томоша деб юришмас чопиб.
– Қирол эмиш, шу ялангоёқ,
Мазах қилиб, қулишар қотиб.

Подшоҳлар ўзга элларда,
Халқи учун куяр эмишлар.
Римда эса Қироллар фақат,
Тилло чувак кияр эмишлар.

Маслаҳатни бир жойга қўйди,
Донишмандлар ўйлаб олдиндан.
Бошмоқ тикиб бермоқ бўлдилар
Ўкчи баланд қилиб олтиндан.

Ялангоёқ бўлгани учун,
Ҳомийларин Хелом ийдирди.
Донишмандлар тантана билан,
Унга олтин бошмоқ кийдирди.

Фуқаролар аҳволин сўраб,
Сухбатларга суҳбат уланди.
Қингир-қийшиқ тор кўчаларда
Олтин бошмоқ лойга буланди.

Дарёдан то бозорга қадар,
Эринмасдан кезди бечора.
Ўз Қиролин танитайди эл
Ахир, йўқ-да, сўтакка чора.

Донишмандлар қайта тўпланиб:
– Олтин бошмоқ лой бўлмасин деб
Резинали ғилоф калишда,
Юрмогини кўришдилар эп.

Хелом яна шаҳар айлангач,
Тортишувлар авжига минди.
– Ҳазрат олтин бошмоқда эмас,
Калиш кийиб сайр этар энди.

Эл оғзига элак тутсанг ҳам,
Ўзинг билан, ўзга мустасно.
Мазах қилар, ғийбат авжсида:
– Қиролга бу ярашмас асло!

– Калишининг атрофини тешиш!
Зўр маслаҳат беришиди улар.
– Ҳа, ўшанда олтин бошмоғи
Қайга борса, ярқираб турар.

Хелом эса тешиқлар очди,
Калишининг орти, ёнидан.
Сувлар силқиб, патаклар ивиб,
Ўтса ҳамки совуқ жонидан.

Ҳар кун тонгда кўчага чиқиб,
Сайри боғни қўймас, тасқара.
Гузардаги кекса-ёшларга,
Бу гал яна бўлди масқара.

Қўйма калиш ташиши ортиб,
Боши қотиб турганда Хелом.
– Тешигига сомон тиқсин, деб
Зўр маслаҳат беришиди шу он.

Ғилоф калиш тешиқларига,
Эҳтиётлаб сомон жойланди.
Чойни ичиб Қирол тушмагур,
Бозор кезди, кўча айланди.

Текин томошанинг шавқида,
Чопиб борар, ана оломон.
Сохта Қирол турқини кўриб,
Мен ҳам ёқа ушлаб қоламан.

Кўча тирбанд, ёшу яланглар,
Бир-бирини туртиб, йўланган.
Деворларда ғаройиб шиор,
Деразалар гул-ла ўралган.

Қирол Хелом ҳурмати учун,
Она товуқ учар, эркалар.
Хўроз карнай чалар баралла,
Сакрар улоқ, эчки, серкалар.

Абдулла ТҮҢАЙ (Татаристон)

(1886–1913)

Татар тилидан
Кавсар ТҮРДИЕВА
таржимаси

БАЙРАМ БУГУН

*Шодликка тўлган оламга гулчирой ҳамдам бугун,
Не сабаб бунга? Билинг, байрам бугун, байрам бугун.
Эзгу туйгулар ила ҳар бир киши бардам бугун,
Чалмоқда менинг созим байрам куйин, байрам бугун.
Шаит билан боққан кўешининг жилваси шахдам бугун.
У ясангандир дедим байрам учун, байрам бугун.
Тўрт томондан ёгилар турли ифор ҳар дам бугун,
Атрини сочган экан дунё, ахир байрам бугун.
Сой бўйида тингладим сувлар жилдирашин бугун,
Тўлқинлар суҳбатлашар байрам бугун, байрам бугун.
Эсганда байрам сабоси тингладим англаш учун.
У ҳам сўйлади яна байрам бугун, байрам бугун.*

ОНА ТИЛИ

*Эй азиз тил, эй гўзал тил, отам-онамнинг тили!
Дунёда кўп нарса билдим қадрдон тил орқали.
Авалло онам шу тилда аллаларин куйлаган,
Сўнг эса тунлар бўйи бувим ҳикоят сўйлаган.
Қадрдон тил, ҳар дақиқа кўмагинг бирла сенинг
Ёшлигимдан билинди шодлигим, қайғум менинг.*

КИТОБ

*Ғашлик кириб юрагимга гамни қўйса,
Ўз-ўзимга ишонч қолмай руҳим тушса,
Жафо чексам, тополмайин бир йўл бошқа,
Қўёлмайин бошим бирор илиқ тошга.*

*Ҳасрат, сўнгра гамлар келса алмаш-алмаш,
Ёқимсиз ўй ила тамом айланса бош,
Кўзимдаги гамларимга бўлгач сирдош
Кўринмаса сизиб-сизиб чиққан кўз ёш,*

*Шу вақтда мен қўлга оламан китоб,
Унинг эзгу саҳифасин қилгач тавоф,
Роҳатланиб кетар яйраб жоним, таним,
Шунда дармон топар барча дардим маним.*

¹ Манба: Тукай Г. Сабыйга. –Казан: Татаристан китаб нәшрияты, 1982.

*Ўқиб борсам ҳар сатрию, ҳар битта сўз
Улар менга содиқ ҳамроҳ, йўлчи юлдуз.
Дунёдаги майдаликлар ёқмай кетар,
Китоб кўнглим очар ҳамда нурга элтар,*

*Енгиллашиб покланаман мен бетакрор,
Сўнг қиламан унга миннатдорлик изҳор.
Ўз-ўзимга ишончларим орта бошлар,
Умидларим келажакка мени бошлар.*

ЗИНАЛАР

*Уй тўри деворига суяб қўйилганди нарвон,
Қирқтача зинаси бор, ўта оғир, узун карвон.
Зарурликда барча зиналар бўлса-да баробар,
Юқориги зина пасткига менсимай қарар.
Энг баланд зина мағрур “Мен тепада, сен пастсан дер”,
Менинг ўрним улугдир, сен мендайин эмассан дер.
Бир одам келди-ю, айлантирди нарвонни аста,
Пастки зина тепага чиқди,
Юқоридаги тушиди пастга.*

БОЛА БИЛАН КАПАЛАК

*Бола:
Айт-чи, сен, капалак,
Мени қилмасдан илҳақ
Нега учиб тинмайсан,
Ҳеч чарчашни билмайсан?
Узоқ йўллар юрасан,
Қандайин кун кўрасан?
Сўзлаб бер-чи, озроқ,
Ризқинг топасан қандоқ?*

*Капалак:
Яшайман қирларда,
Далада, ўрмонда;
Ўйнайман, учаман,
Кун ёруғ бўлганда.
Эркалайди мени
Қуёшнинг ёғдуси.
Озиқим оддийдир:
Гулларнинг хуш иси.
Аммо умрим қисқа,
Фақат бир кунгина,
Яхши бўл, ранжитма,
Тегмагин сен менга.*

Морис КАРЕМ (Бельгия)

(1899–1978)

*Рус тилидан
Нуруллоҳ ОСТОН
таржимаси*

ҚУВОНЧ

*Қувонч ўтар кўчадан,
Ҳамма боқар дарчадан.
Қувонч тутиб фалакни,
Кўтарди камалакни.*

*Бўрини қувди қуён,
Арча шохида маржон.
Ҳей, ҳаммани уйғотинг,
Қувонч таъмини тотинг.*

*Шодон барча-барчалар,
Нурга тўлди дарчалар.*

КЎРДИНГМИ?

*Кўрдингми учар тую,
Қаноти қоракуя.*

*Кенгуру қўшиқ куйлар,
Ҳамма ҳайратда тинглар.*

*Кўрдингми шу лаҳзада,
Қоплон кетар ҳассада.*

*Бегемот сал хафароқ,
Шляпаси қуроқ-қуроқ.*

*Кўрдингми думи гажжак,
Йўлбарс чалади гижжак.*

*Кўрдингми, тўтиқуш гаи,
Ўйин тушар аралаш.*

*Кўрмагансан... Ҳўш, нима?
Мени ҳам кўрган, дема!*

Асен БОСЕВ (Болгария)

(1913–1997)

ЦАНКО

*Цанкога кетмас ҳазил,
У дўстлар билан аҳил.
Дер:
–Дўст ҳар вақт қўллайди,
Тўғри йўлга йўллайди!
Доскага чиқса ҳар дам,
Дўстлардан кутар ёрдам!
Шипитишса: –Тўғри, – деб,*

*У такрорлар: – Ўғри, –деб.
Кимдир айтар: – Бостирма!
Цанко дейди: – Пистирма!
Ортидан дер: – Булбулча! –
– Англадим, – дер: – Дулдулча!
Болалар дейди: – Тенглик!
Цанко дер дарҳол: – Кенглик!
Дўст айтар: – Пирамида!*

¹ Манба: Поезд стихов. –М.: “Детская литература”, 1974.

Сўз қайтар: –Атлантида!
 Дўст: – Марица дарёси!
 У: – Болалар дунёси!
 Ёндан иштиш: – Олмахон!
 У ҳудурлар: – Олма хом!
 Десалар агар: – Болқон!
 Унга туюлар «Вулқон».

Вақтида дарс қилмаса,
 Дангасага гап бекор.
 Уқувчилар хўп кулди.
 Ёрилай деди девор!

Алэн БОСКЕ (Франция)

(1919–1998)

УРУГЧА

Ётавериб зерикди
 Митти уругча.
 Пириллаб учиб кетди
 Дунё кўришига!

Уруг очса кўзини
 Ёзибди томир.
 Кўкка тикка бўй чўзиб
 Қад бўпти савр.

Учавериб туну кун,
 Қўнди далага.
 Саёҳат ёқиб қолди
 Митти болага.

Фурсат ўтиб айланди
 Улкан дарахтга.
 Сабр билан эришиди
 Бундай шарафга.

Нур сочиб бобо кўёш
 Қиздирди Ерни.
 Ухлаб қолди уругча
 Нишлади бурни.

Энди ўтган кунларни
 Эсламас сира.
 Уругча униб-ўсди,
 Қолди хотира.

Роберт ГРЕЙВЗ (Англия)

(1895–1985)

ҲЕЧ НАРСА

Ҳеч нарса – бу ҳеч нарса,
 Ҳалқа тутун тешиги.
 Яланг, рангсиз деворда
 Ҳатто йўқдир эшиги.

Олимлар овутади:
 – Ҳеч нарса – бу йўқ нарса!
 Йўқ нарсадан умид йўқ,
 Оч нарса-ю, тўқ нарса.

Ҳеч нарса – тушунарсиз,
 Уни бўлмайдди тутиб.
 Ҳеч нарса бўлмаганда,
 Ўтирма яна кутиб.

Тўғри, олимлар оқил,
 Сўзламайдди тумтароқ.
 Лекин менинг таърифим
 Ҳаммасидан пухтароқ!

ЙЎЛ КЎРСАТКИЧ

*Йўл кўрсаткич йиқилди,
Бу ҳолни ҳамма билди.
Уни жуфтлаб равонга,
Ўнгла кетар томонга.*

*Энди оғайни чалиш,
Тўғри бўлди йўналиш.
Ўтирма ўйлаб-нетиб,
Манзилга боргил етиб.*

*Баъзилар шу фурсатда,
Бера бошлар кўрсатма.
Маслаҳатгўй кўпаяр,
Ён-верингда шўппаяр.*

*Ҳеч иш келмайди кўлдан,
Лекин уради йўлдан:
– Қайдан келдинг?
Қаерга?
Қайга борасан?
Нега?*

*Ҳар ишда гўё золиб,
Баҳслашади ётволиб.
Ўзи ҳеч иш қилмайди,
Ўрнидан ҳам жилмайди!*

Витезслав НЕЗВАЛ (Чехия)

(1900–1958)

ТОҒЛАР

*Тоғлар, тоғлар,
Асал булоқлар йўлда.
Дарёлар денгизларга
Сузади эртак-солда.*

*Тоғлар, тоғлар,
Бешафқат, метин тимсол.
Пастда қишлоқлар нақши,
Уйлар оққушлар мисол.*

Франтишек ГРУБИН (Чехия)

(1910–1971)

МОЙЧЕЧАКЛАР

*Мойчечаклар, сингилчалар, кўхликчалар,
Оқ чечаклар, нигоҳида шўхликчалар.
Майсазорда ўйин тушар елвизаклар,
Рақсга тушар мойчечаклар – эгизаклар.
Шамол бола тиним билмай чалар сурнай,
Мойчечаклар қиқирлашиб кулар тинмай.
Ўйнай-ўйнай шамол бола кетар қочиб,
Гул-чечаклар уни кутар қучоқ очиб!*

Дроган ЛУКИЧ (Сербия)

(1928–2006)

ЁМҒИР ЁҒАР

Булут ўхшар мушукка,
Думи чўзилган тикка.
Булут – узун соқолли,
Булут – айгирдай ёлли.

Булутларга осмон тор,
Ҳеч қаерга сизмайди.
Жанжаллашади аввал,
Кейин бирга йиғлайди.

Булут – улкан майқўнғиз,
Улар сони икки юз.

Пастдагилар эса дер:
– Қочиб қол, ёғар ёмғир!

Борис ЗАХОДЕР (Россия)

(1918–2000)

ВАНЬКА-ТЎҚИШОҚ

Ўйинчоқлар эгди бош,
Қўғирчоқлар тўкди ёш.
Гурсиллаб тушиди шу чоқ,
Ерга Ванька-тўқишоқ.

Матрёша йодга чопди,
Дарҳол пахта-бинт топди.
Ванька ўрнидан турди,
Айёрлик билан кулди:

– Бунча шовқин нимага?
Керак эмас энага!
Ўзим шундай юраман,
Тўқишсам ҳам тураман!

ЕГОР ХОВЛИГА ЧИҚСА...

Ховлига чиқай деса,
Итдан қўрқади Егор.
Эшик олдига келса,
Тишлаб олса-чи Трезор?

Уйга киришга эса,
Қўрқиб турибди Трезор.
Мабодо уйга кирса,
Хафа қилса-чи Егор?

ЁМҒИР

Ёмғир қўшиқ куйлайди,
Чак, чак...
Нелар дея сўйлайди,
Чак, чак?
Бу қўшиқни ким билар?
Уни тушунар гуллар,
Баҳорнинг япроқлари,
Ям-яшил ўтлоқлари!

ҚАЛДИРҒОЧ

Учиб кетган қалдирғоч,
Қайда бўлсанг қайтиб кел.
Биз томонга тезроқ шош,
Эшик қоқмоқда апрел.
Булутлар кўксин тилиб,
Шамоллардан золиб кел.
Қайтганингда албатта
Баҳорни ҳам олиб кел!

NASR

Jahon
ADABIYOTI

КИЧИКЛАРНИНГ УЛКАН ОЛАМИ

“Ҳар бир бола бир қадар даҳо, ҳар бир даҳо эса боладир”, деган экан файласуф Шопенхауэр. Эҳтимол, шунинг учундир, дунёнинг даҳо адаблари болаларни ёддан чиқармаган. Энг қизиғи, уларнинг битганлари зоҳиран кичкинтойларга мўлжалланган эса-да, ботинан катталарга нафи кўпроқ асарлардир. Қуйида эътиборингизга ҳавола этаётганимиз икки даҳо ёзувчи – Лев Толстой ва Оскар Уайльднинг жажжи ҳикоя ва эртаклари ҳам барча учун бирдай ибратлидир.

Лев ТОЛСТОЙ

(1828–1910)

ҚАРИ ЙЎРҒА

Ҳикоя

*Рус тилидан
Раҳмат ТўЛА
таржимаси*

Бизнинг ҳовлимизда ёшини яшаб, ошини ошаган, мункиллаган бир чол умргузаронлик қиларди. Қариянинг исми Пимен Тимофеич бўлиб, афтидан, тўксонни қоралаган эди. Чол неварасининг уйида истиқомат қилар, ёши бир жойга бориб қолгани боис қўлидан ҳеч бир иш келмасди. Қариянинг гавдаси бироз олдинга эгилган, у ҳассасига таяниб, ўзига бир умр беминнат хизмат қилган оёқларини зўрға босиб юрарди. Тишлари буткул тўкилган, юзларини кўнғир-қорамтир ажинлар батамом қоплаганди.

Чол юраётганда пастки лаблари тамшаниб титрар, гапираётганида ниманидир ёлдириб, нима деяётганини ҳеч ким англаб етмасди. Бизнинг оиламизда тўрт ўғил яшар, ҳаммамиз ҳам ўғил бўлганимиз учун отда сайр қилишни хуш кўрардик. Лекин отхонамизда бизбоб ювош тўриқ йўқ эди. Биз, болақайлар фақат битта от – Қари йўрғага минишимиз мумкин. Бир куни онам бизга ўша Қари йўрғада сайр қилишга ижозат берди. Хурсанд бўлиб, тоғам бошчилигида отхонага йўл олдик. Отбоқар отни эгарлаб берди, Қари йўрғага биринчи бўлиб катта акам ўтирди.

¹ Манба: Толстой Л. Рассказы и сказки. – М.: XXI век, 2005.

Акам отда узоқ сайр қилди, дон омбори ёнидан ўтиб, чорбоғимизни айланиб чиқди ва бизнинг ёнимизга яқинлашди. Ўшанда биз, болакайлар бирваракайига қийқирдик:

– Энди мен, энди мен!

Катта акам от жониворни беаёв камчилар, оёқлари билан биқинига ниқтарди. От бечора оғриқлар зарбидан йўрғалаб, ёнимиздан илдам ўтиб кетди. Катта акамдан сўнг отга иккинчи акам ўтирди, у ҳам отни роса қийнади. Йўрғани камчилаб, тепага ҳайдаб чиқди. У отни яна бироз ҳайдаш илинжида эди, аммо кенжа акам бунга кўнмади. У отни йўрғалатиб, аввал дон омбори атрофида, кейин боғда ва сўнгра қишлоқда роса сайр қилди. Акам бизга яқинлашганида бечора тўриқ роса пишқирар, бўйни ва ўмови қора терга ботган эди.

Отда сайр қилиш гали менга келганда, мен акаларимни ҳайратга солиш, эпчил чавандозлигимни кўрсатиш илинжида Қари йўрғани бор кучим билан савалай кетдим. Лекин қирчанғи чарчаганидан зўрға қадам босар, тез-тез ортига қараб қўярди. Отнинг бу қилиғидан жаҳлим чиқиб, уни янаям қаттиқроқ савалардим. Отни тинимсиз камчилар, айниқса, жониворнинг оғрийдиган жойларига кўпроқ туширардим, хатто унинг боши ҳам бу зарблардан қуруқ қолмади.

Қари йўрға менга ҳеч бўйсунмас, оёқларида зўрға турарди. Шунда мен отни ортга буриб, тоғамнинг ёнига келдим ва ундан қаттиқроқ хипчин беришини талаб қилдим. Тоғам бўлса:

– Энди сайрни бас қилсак ҳам бўлади, тақсир! Қани, марҳамат қилиб отдан тушсинлар. Ахир, от бечорани бунча қийнаманг-да! – деди.

Мен эса ўзимни хафа бўлган кўрсатиб:

– Ахир, мен ҳали отда сайр қилмадим-ку! Қаранг, тоға, мен ҳозир отни чоптираман. Менга бакуватроқ хипчин берсангиз бўлди. Бу отни шундай чоптирайки! – дедим қизишиб.

Тоғам бошини чайқаб жавоб берди:

– Эҳ, тақсир, сизда раҳм-шафқат йўқ! Бу отнинг нимасини чоптирасиз? Унинг ёши йигирмада бўлса! От бечора чарчаган, зўрға нафас олаяпти. Бу от қўшнимиз Пимен Тимофеичдай қартайган бўлса, яхшиси, чолни миниб, хипчин билан савалай қолинг, тақсир. Нима, чолга раҳмингиз келмайдими?

Ҳамсоямиз Пимен Тимофеични эсладим, тоғамнинг юракдан айтилган сўзлари мени чуқур ўйга толдирди.

Қари йўрғадан тушиб, отга қарадим. Отнинг биқинлари роса терлаган, ўзи бўлса ҳарсиллаб нафас олаётган эди. Ўша дамда отга жуда раҳмим келиб кетди. Мен Қари йўрғанинг терлаган бўйни ва пешонасидан ўпиб, уни камчилаганим учун жонивордан кечирим сўрадим.

Ўша воқеадан буён кўп сувлар оқиб ўтди. Мен доимо Қари йўрға ва Пимен Тимофеични эслаб тураман. Айниқса, отларни қийнаётган инсонларни кўрганимда, ўша от ва қария кўз олдимда бутун бўй-басти билан намоён бўлади.

АДОЛАТ ТАРОЗИСИ

Ҳикоя

Қадимги Миср шоҳларидан улуғ Бойкос ўз шаҳарларидан бирида адолатли қози борлигидан хабар топибди. Айтишларича, у жуда ростгўй бўлиб, окни оққа, қорани қорага ажратар, унинг ўткир нигоҳидан битта ҳам муттаҳам қочиб қутулолмас экан! Иттифоқо, бир куни шоҳ Бойкос бунга ишонч ҳосил қилиш мақсадида савдогар кийимини кийибди-да, ўша ростгўй қози яшайдиган юртга равона бўлибди. Йўлда бир чўлоқ пайдо бўлиб, ундан хайр-садақа сўрабди. Шоҳ унга садақа бериб, йўлида давом этибди. Аммо тиланчи унинг этагига осилиб олибди.

– Хўш, сенга ўзи нима керак? – сўрабди шоҳ Бойкос.

– Сен менга садақа бердинг, лекин яна бир илтифот кўрсат, мени отингда шаҳар ўртасидаги майдонга олиб бор, токи мени йўлдаги от ва туялар эзиб ташламасин!

Шоҳ Бойкос чўлоқни отига мингаштириб, шаҳар марказидаги катта майдонга олиб борибди. Сўнг отини дарахтга боғлаб қўйибди, аммо кайсар тиланчи отдан ҳеч тушмас эмиш.

Шунда шоҳ Бойкос дебди:

– Хўш, нега отда ўтирибсан, биз етиб келдик, энди отдан туш!

Тиланчи унга шундай жавоб қайтарибди:

– Ахир, от меники бўлса, нега ундан тушишим керак, агар бунга гумонинг бўлса, унда шаҳар қозисига борамиз!

Атрофдаги оломон ҳам буни эшитиб, шовқин солибди:

– Қозига боринглар, тўғри ҳукми қози чиқаради!

Ноилож шоҳ Бойкос ҳалиги чўлоқ билан шаҳар қозисининг олдига боришибди. Қозининг ҳовлисида тумонат одам тўпланган бўлиб, қози бу одамларни навбати билан хузурига чақирар экан.

У биринчи бўлиб олдига бир олим ва деҳқонни чорлабди. Улар битта гўзал аёл учун қозининг хузурига келишган экан. Деҳқон ўша аёлни хотиним деса, ё тавба, олим ҳам “бу аёл менинг завжаи ҳалолим” дермиш!

Қози икки томонни тинглаб бўлиб, ҳукм чиқарибди:

– Аёл менинг уйимда қолади, сизлар эса эртага келасизлар!

Улар чиқиб, хонага қассоб ва ёғфуруш киришибди. Қассобнинг кўли қон, ёғфурушнинг кўллари эса мойга беланган экан. Қассобнинг кўлида пул, ёғфуруш эса унинг кўлидан маҳкам тутиб олибди.

Шунда қассоб арз-додини айтибди:

– Таксир, мен бу одамдан ёғ сотиб олиб, энди пулини бермоқчи эдим, у кўлимдан маҳкам ушлаб, пулни мендан тортиб олмоқчи бўлди. Мен кўлимда кармоним, у эса менинг кўлимдан ушлаган ҳолда хузурингизга келдик! Пуллар меники, ёғфуруш муттаҳам, ўғри!

Ёғфуруш эса қуйидагиларни айтибди:

– Бу ҳаммаси бўхтон! Қассоб олдимга мой сотиб олиш учун келган эди. Мен унга кўзасини тўлдириб мой қуйдим. У мендан динорини майдалаб беришимни сўради. Мен майда чиқариб, пештахтага қуйдим. Қассоб бу пулларни олиб кочмоқчи бўлди. Мен шу пайт уни кўлидан ушлаб сизга олиб келдим, таксир!

Қози биров сукут сақлаб, кейин шундай дебди:

– Пуллар менда қолади, сизлар эртага келинглар.

Навбат шоҳ Бойкосга келгач, у ҳам бўлган воқеани оқизмай-томизмай айтиб берибди. Шунда қози чўлокқа юзланибди. Чўлок куйидагиларни гапирибди:

– Унинг гаплари ғирт ёлғон! Мен ўз отимда сайр қилиб юрган эдим. Бу одам эса менадан ўзини майдонгача элтиб қўйишимни сўради. Кейин менга тухмат қилиб, бу от ўзиники эканлигини даъво қилди. Унинг гаплари ғирт ёлғон!

Буни эшитиб, қози жавоб қайтарибди:

– Отни менинг уйимда қолдириб, ўзларингиз эртага келинг!

Эртасига эрталаб шаҳарнинг марказий майдонига тумонат одам тўпланган, ҳамма қозининг адолатли қарорини кутар экан.

Биринчи бўлиб олим ва деҳқон қозининг қабулига киришибди. Қози ўйлаб туриб, ўзининг биринчи қарорини халққа эълон қилибди:

– Хотин олимга тегишли, деҳқонга эса эллик дарра урилсин!

Олим ўз хотинини олибди, деҳқон эса жазога тортилибди.

Кейин қози қассоб ва ёғфурушни олдига чақирибди.

– Бу пуллар сеники, – дебди қози қассобга. Кейин ёғфурушга юзланибди: – Ёғфурушга эллик дарра урилсин!

Ниҳоят навбат шоҳ Бойкос ва чўлокқа келибди.

– Сен ўз отингни йигирмата бошқа отнинг орасидан таний оласанми? – сўрабди қози шоҳ Бойкосдан.

– Таний оламан, тақсир! – жавоб қайтарибди шоҳ Бойкос.

– Сен-чи?! – юзланибди қози чўлокқа.

– Мен ҳам ўз отимни танийман! – жавоб берибди чўлок.

– Ортимдан юринглар-чи!

Ҳаммалари биргалашиб отхонага ўтишибди. Шоҳ Бойкос гувоҳлар олдида йигирмата от орасидан ўзининг отини кўрсатибди. Кейин қози чўлокни чақириб, уни ҳам отхонага олиб борибди ва ундан ўз отини топиб беришини сўрабди. Чўлок ҳам ўша отни кўрсатибди. Шундан сўнг қози ўз ўрнига ўтиб, қарорини ҳаммага эълон қилибди:

– От Бойкосники, чўлокқа эса эллик дарра урилсин!

Иш куни тугаб, қози уйига қайтаётганида, шоҳ Бойкос унинг ортидан эргашибди.

– Хўш, нима гап, ё менинг қароримдан норозимсан? – сўрабди қози шоҳ Бойкосдан.

– Йўғ-э, мен қарорингдан розиман, фақат хотин олимники, пуллар қассобники, от меники эканини қандай аниқлаганингга ақлим етмаяпти!

Шунда қози жавоб қайтарибди:

– Хотин кимникилигини мен бундай билиб олдим: уни эрталаб хузуримга чақириб, “Сиёҳдонга сиёҳ қуйиб бер!” деб сўрадим. У сиёҳдонни олди, уни чакқонлик билан ювиб-тозалаб, сўнг сиёҳ куйди. Афтидан, хотин бу ишни олдин ҳам қилиб юрган, шунинг учун бу иш унга унча қийин бўлмади. Агар у деҳқоннинг хотини бўлганида, бу ишни уддалай олмасди. Демак, хотин олимга тегишли бўлиб чиқди.

Пулларни эса сувга солиб қўйдим, эрталаб қарасам, пиёладаги сувнинг бети топ-тоза. Агар бу пуллар ёғфурушга тегишли бўлганида, сув юзида мой доғлари пайдо бўларди. Демак, қассоб тўғри гапирган!

От кимга тегишли эканлигини аниқлаш анча оғир кечди. Чунки чўлоқ ҳам сенинг отингни таниди. Сизларни отхонага бошлаб борганимда, мен учун сизларнинг отни танишингиз эмас, балки отнинг сизларни таниши зарурроқ эди! Сен яқинлашганимда, от бошини кўтариб сенга интилди, чўлоқ унга яқин келганида эса от қулоқларини чимирди! Бунга кўра, отнинг ҳақиқий хўжайини сен эдинг!

Шунда шоҳ Бойкос дебди:

– Мен оддий савдогар эмасман, шу юртнинг подшоҳи – шоҳ Бойкосман! Одамларнинг сен ҳақингда айтаётган сўзларига ўзим гувоҳ бўлиш учун бу ерга келган эдим! Сенинг ростгўй қози эканингга буткул ишондим! Тила тилагингни, сени мукофотлайман!

Ростгўй қози вазминлик билан жавоб қайтарибди:

– Менга мукофот керак эмас, жаноби олийлари, улуғ шохимнинг мақтовлари мен учун энг олий шараф!

Оскар УАЙЛЬД

(1854–1900)

ХУДБИН ПАҲЛАВОН

Эртак

*Рус тилидан
Азиза АҲМАДЕЕВА
таржимаси*

Бор эканда йўк экан, оч эканда тўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан. Чумчуқ чақимчи экан, қарға қақимчи экан. Ғоз карнайчи экан, ўрдак сурнайчи экан. Тошбақа тарозибон экан, қурбақа ундан қарздор экан. Бир қишлоқда келбати девдек, феъли чатоқ бир паҳлавон алмисоқдан қолган қасрида ёлғиз ўзи умргузаронлик қилар экан. У ҳеч кимга қўшилмас, ўзидан бошқани суймас экан. Унинг катта ғаройиб боғи бўлиб, ўша ерлик болаларнинг боққа кириб ўйнагиси келар, бироқ турқи совуқ, важоҳатли паҳлавондан ўлгудай кўрққанлари боис ҳатто боғ ёнидан ҳадиксираб ўтишаркан.

Паҳлавоннинг корнуэллик қонхўр дўсти бўлиб, у ўша дўстини беҳад кадрлар, уникига бот-бот меҳмонга бориб турар экан. Кунларнинг бирида паҳлавон дўстиникида етти йил меҳмон бўлгани сафарга отланибди. Бундан воқиф бўлган болалар суюниб, қалпоқларини осмонга отишибди. Улар боғ соҳибининг қораси ўчгунга қадар зўрға сабр қилиб туришибди ва унинг кетганига ишонч ҳосил қилишгач, боққа қуюндек ёпирилиб киришибди. Эҳ, бу боғ ажойиб экан-да ўзиям, майин майсалар ям-яшил гиламни эслатар, турфа гуллар анвойи ифор таратар, ўн икки туп шафтоли ёқимли эпкин таъсирида оҳиста тебранар, дарахт шохларига қўнган сайроқи қушлар шодмон қуйлашаркан. Болалар дунёларни унутиб ўйинга берилишибди. Боғ бахт ва қувончга йўғрилибди, беғубор қулгилар оламни тутибди. Афсуски, паҳлавоннинг етти йиллик сафа-

¹ Манба: Уайльд О. Великан-эгоист. –М.: Стрекоза, 2014.

ри етти кундай тез ўтиб, унинг қайтадиган муҳлати етибди, ошнасининг дийдорига тўйиб, ўз қасри томон йўл олибди. Уйига яқинлашгач, боғида мириқиб ўйнаётган болаларга кўзи тушиб, тепа сочи тикка бўлиб кетибди ва: “Бу менинг боғим, бу ерда нима қиляпсанлар, тирми-заклар?!” – деб бўкирибди. Кўрқиб кетган болаларнинг капалаги каптар бўлиб, бирпасда боғни тарк этишибди. Паҳлавоннинг ёмон қахри келибди. “Бу менинг боғим, бирор кимсанинг киришига йўл қўйиб бўпман!” – деб ўйлабди ва боғ атрофини улкан девор билан ўраб олиб, тахтачага “Боғимга кириш қатъиян тақиқланади” деб ёзиб, деворга осиб қўйибди. Аммо болакайларнинг ўйнайдиган ўзга жойи йўқ экан. Боғ энг қулай маскан бўлиб, уларнинг қўнгилли ўйингоҳига айланган экан. У оҳанрабодек ўзига чорлар, жилла қурса, бирор тирқиш топиб, болаларнинг боғ ичига қарагилари келар экан. Лекин бунинг сира иложи йўқ бўлиб, худбин паҳлавон деворни қалин тахталар билан жуда мустаҳкам ва баланд қилиб қурган экан. Ахийри, кичкинтойлар умидларини узиб, боққа йўламай ҳам қўйишибди. Шу тарзда симиллаб вақт ўтаверибди.

Табиатни яшнатиб, гуркираб баҳор келибди. Ҳаммаёқ ям-яшил либосга бурканибди. Бирок паҳлавоннинг боғигина бундан мустасно бўлиб, у ерда ҳамон киш ҳукм сураб экан. Деворни кўриб, баҳорнинг дили вайрон бўлибди ва боққа киргиси келмабди. Дарахтлар гулламай қўйибди. Гулзорлар хувиллаб қолибди. Атиги биргина гул бўй ростлаган экан, аммо у ҳам тахтадаги ёзувни кўриб, хомуш бош эгибди. Қушлар сайрашни унутибди, фақат қарғагина беармон қағиллармиш. Бу аҳволни кўриб киш билан аёз обдон суюнишибди. Бу боғни баҳор унутди, демак, биз шу ерда қолаверганимиз маъқул деган қарорга келишибди. Қор кўрпаси билан боғни ўраб олибди. Аёз кумушранг тўрларини совуқда дийдираб турган дарахт шоҳларига чирмабди. Бу ҳам етмаганидай улар шимол шамолини ҳам меҳмонга чорлабди. Таклифдан боши кўкка етган шамол кела солиб, чирпирак айланиб рақсга тушибди ва: “Қандай ажойиб маскан! Дўстлар, дўлни ҳам чақириш керак!” деб увиллабди. Дўл ҳам ўзини тарозига солиб ўтирмай, дарҳол етиб келиб, ғалаён бошлабди. Киш, аёз, шамол ва дўл боғ узра елиб-югуриб қувлашмачок ўйнашибди. Бор-буд вайрон бўлиб, уйнинг томи синиб тушибди. Буни кўриб, паҳлавоннинг эси оғаёзибди. Деразадан ташқарига мўралаб: “Нега баҳор кечикди, келақолса бўларди”, дея хўрсинибди. Вақт эса изн сўраб ўтирмай ўтаверибди. Шу тариха ёз, куз ҳам боғни четлаб ўтибди. “Майли, шу қизғанчикнинг боғи қишга тортиқ бўлақолсин”, – дейишибди улар.

Бир куни десангиз, паҳлавон тўшагида совуқда дийдираб ётган экан, шу тобда қулоғига ёқимли садо эшитилибди. У шу даражада майин, дилрабо эканки, паҳлавоннинг қалби ларзага келибди. “Ҳойнаҳой, қирол мусиқачилари уйим ёнидан ўтаётган бўлса керак”, деб ўйлабди у. Хониш эса давом этаверибди, аслида у булбул навоси бўлиб, паҳлавоннинг музга айланган юрагини эритган экан. Мўъжизани қаранг, шу лаҳзада дўл ва шамол товуши дарҳол тинибди. Борлиққа хушбўй ифор таралибди. Паҳлавон “баҳор келди”, деб ўйлаб, ётган жойидан ирғиб турибди ва беихтиёр деразадан ташқарига қарабди. Ё тавба, не кўз билан кўрсинки, ниҳоят девордан дарча очишга муваффақ бўлган болалар боққа кириб, чуғурлаб дарахт шоҳларидаги қорни силкитиб туширишаётган эмиш. Дарахтлар қийғос гуллаб бошлабди, қиш салтанати чок-

чокидан сўкилиб кетибди. Лекин боғ четидаги дарахтдагина қор безрайиб турар, унинг остидаги болакайнинг қўллари шохларга етмас, бундан у ўксиниб-ўксиниб йиғларкан. Бунинг устига, дарахт шохларидаги қор бошига ёғилиб, совукдан унинг аъзойи бадани титраб, оёқчалари музлаб кўкариб кетганмиш.

Деразадан қараб турган паҳлавоннинг болага раҳми келиб, юраги мумдай эриб кетибди. Онги ҳам ёришибди, бахт, баҳор болалар билан боғлиқ эканлигини англаб, ўз қилмишидан уялибди. “Қандай ярамасман-а, деворни бузиб ташлаганим, болаларга боғни очиб қўйганим бўлсин”, деб ўйлабди. У айиқдек лапанглаб ташқарига чиқибди. Уни кўрган болалар жойларида кўркувдан тахта бўлиб қолишибди ва бирдан ўзларига келиб, тарикдек атрофга сочилиб кетишибди. Ёлғиз кичкинтой ҳамон ўша жойда пик-пик йиғлаб турганмиш. Паҳлавон келиб уни оҳиста кўтариб, дарахтга чиқазиб қўйибди. Болакай суюниб, момик қўлчаларини чўзиб, унинг бўйнидан маҳкам кучоқлаб, юзидан ўпибди. Паҳлавонни шу пайтга довуру ҳали ҳеч ким ўпмаган экан. Унинг дили меҳрга тўлиб, юз-кўзларида қувонч жилва қилибди. Чехраси офтобдек ёришиб, ён-атрофга кулиб қарабди. Сичқоннинг инини ижарага олган болалар бир зумда уни қуршаб олишибди. Паҳлавон ичкаридан болта олиб чиқиб, деворни қулатишга тушибди. Катта ёшдаги болалар жон деб унга ёрдамлашишибди. “Бу боғ энди сизларники!” – дебди паҳлавон ял-ял яшнаб.

Шу-шу боғ болаларнинг севимли ўйингоҳига айланибди. Паҳлавоннинг ўзи ҳам болалар билан бирга ўйнаркан. Ҳар йил баҳорда бу сўлим гўша гулларга бурканар, ёз ва кузда эса, кичкинтойлар фарқ пишган сархил меваларни тановул қилиб, паҳлавон амакилари бағрида болалик сурурини туйишаркан. Бироқ негадир паҳлавонни ўпиб қўйган болакай бошқа кўринмабди.

– Ўша кичкинтой дўстларинг қаерда, у нега келмаяпти? – деб паҳлавон бетиним сўраркан. Чунки у миттивойни жуда соғинган экан-да.

– Билмадик, уни танаймиз, ўша куни биз ҳам уни илк бор кўргандик, – дейишибди болалар.

– Агар кўриб қолсанглар, айтинглар, келсин, мен уни зориқиб кутяпман.

– Хўп, хўп, айтамыз.

Лекин ўша болани ҳеч ким қайта кўрмабди. Паҳлавон эса уни умр бўйи кутибди. Елвизак каби йиллар ўтиб, у ҳам қарибди. Аввалгидек болаларга қўшилиб ўйнолмас, ўриндикда уларни мамнун-масрур кузатиб ўтираркан.

Бу орада яна қиш келибди. Довул тун бўйи изиллаб, томни қўпоришига сал қолибди. Бу ҳолнинг ўткинчилигини билган паҳлавон пинагини ҳам бузмабди. Эрта тонгда тўшақда ўтирганча деразадан қиш манзарасини кузатибди. Қиш ухлаётган баҳор эканлигини, ҳадемай кўклам қулф уришини, борлиқ яшнашини, болалар билан тўлган боғида ҳаёт яна жўш уришини ўйлаб ўтираркан, ё тавба, боғ четидаги бир дарахт қийғос гуллаганини, унинг остида қўлларини осмонга чўзганча ўша болакай турганлигини беҳос кўриб қолибди. Паҳлавоннинг юраги кинидан чиқиб кетай дебди. У жон ҳолатда кексалигини ҳам унутиб, ташқарига отилибди. Болага яқинлашгач, даҳшатдан тили танглайига ёпишиб қолаёзибди. Бунинг боиси болакайнинг бутун вужуди аллақандай кўрқинчли яралар билан қопланган бўлиб, улар миҳ изига ўхшаркан.

– Ким сени бу кўйга солди, болажон?! Айтгин, унинг адабини берман, катта қиличим билан шартта калласини оламан! – хайқирибди паҳлавон.

– Йўк, бундай қилиш шарт эмас, – дебди болакай кулимсираб. – Бу Меҳр жароҳати. Сен мен учун боғингни очиб кўйдинг. Энди менинг боғим ҳам сен учун очик.

Паҳлавон ажабланиб, негадир ўзини ночор, ожиз сезибди.

– Сен ўзи кимсан, болажон?!

– Мен Азроилман, жонингни жаннатга олиб кетгани келдим. Ўша пайтда олиб кетганимда эди, дўзахга тушардинг. Аммо сен яхши тарафга ўзгардинг. Мени дарахт устига чиқариб кўйдинг, болаларга боғингда ўйнагани рухсат этиб, савоб ишга қўл урдинг, ўзинг ҳам яшашни ўргандинг. Инсон умри абадий эмас, вақт-соатинг етиб келди, тадоринггни кўр, дўстим.

Паҳлавон бироз анграйиб турибди. Сўнгра кўз олди тиниб, боши айланибди ва баҳайбат гавдаси дарахт остига аста кулабди. Қиссадан хисса шуки, болалар кийқириб боққа кириб келишганида, кадрдон амаки жонсиз ётар, унинг усти турфа гулларга бурканган экан.

Қаюм ТАНГРИҚУЛИЕВ

ЁРТИҚУЛОҚ

Эртак-қисса

*Рус тилидан
Михли САФАРОВ
таржимаси*

Қаюм Тангриқулиев – туркман болалари ва ёшларининг севимли шоири, ёзувчиси. У 1935 йили Қорақум саҳросининг шарқий этакларида, Амударё бўйидаги овуллардан бирида туғилган. Ижодини болалар шоири сифатида бошлаган Қаюм Тангриқулиевнинг “Ўзинг ковла, ўзинг эк...”, “Тустовуқ”, “Шамол ва оға”, “Қорақум кўшиқлари” каби ўнлаб шеърлий китоблари чоп этилган. Аксар асарларида Ватанга муҳаббат туйғуси устунлик қилувчи шоирнинг кўпгина шеърлари кўшиқча ҳам айланган.

Қаюм Тангриқулиев туркман болалар адабиётининг йирик тадқиқотчиси ҳамдир. Унинг болалар адабиёти хусусиятлари ҳақидаги илмий асарлари замонавий туркман адабиётшунослигида муҳим ўрин тутади.

Айни пайтда, у улкан журналист ва публицист сифатида самарали фаолият юритиб келади. Адибнинг Қорақум саҳросига бағишланган туркум бадиалардан иборат “Саҳро оҳанглари” китоби эътиборга молик. “Дутор бахтни куйлайди” китобида эса ёзувчи туркман халқининг турмуш тарзи, урф-одатлари ва миллий қадриятлари тўғрисида оммабоп, гўзал тилда мароқланиб ҳикоя қилади.

Қаюм Тангриқулиев моҳир таржимон сифатида жаҳон халқлари эртакларини бир неча йирик туркум китобларда ўқувчиларга тақдим этди. У атоқли

* Манба: Тангрыкулиев К. Два тополя. –М.: «Молодая гвардия», 1975.

грузин шоири Шота Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” асарини ҳам туркманчага ўзгирган.

Ўзвучининг адабиёт жабҳасидаги истеъдоди, самарали меҳнати муносиб эътибор топган. Жумладан, у Махтумқули номидаги Туркменистон давлат мукофотида сазовор бўлган.

“Ўртиқулоқ” эртақ-қиссасини Туркменистонда ёшлар ҳам, ёши улуглар ҳам севиб ўқийди. Ушбу қисса болаларни катта ҳаётга руҳан-маънан тайёрловчи асар сифати ҳам аҳамиятлидир.

Таржимон

Бор экан, йўқ экан, қариб-қартайган бир одам дала-даштда кетиб борар эди. Йўл узок, юрган сари чолнинг ҳорғинлиги ортар, аммо уни, айниқса, фарзандсизлик ҳақидаги ўй-хаёллар қийнар, ҳатто мана шу узок йўлда ҳам тақдирга битилган бундай кемтик ҳис-туйғулар унга армон бўлаётган эди. Чол дилидаги дардини яшира олмай ногаҳон:

– Эҳ, қани энди, ўғлим бўлса! – деб юборди. – Майли, қандай ўғил бўлса ҳам... Тугмадай кичик, пакана бўлмайдимми?! Барибир, мену кампиримга овунчок бўларди...

Қарангки, чол шундай ниятларни кўнглидан кечириб нидо қилиб турганида, бирдан қулоғига кўнгирак садосидай ажиб товуш эшитилди.

– Мана, мен келдим! – деди кимдир.

Қариянинг таажжуби ортиб, атрофига аланглаб қаради. Аммо ён-верида жон асари йўқ эди. Фақат йўл четида янтоқ чайнаб, бошини товлаб, лопиллатиб кавш қайтарганича ёлғиз туя турар эди. Лекин туя... ҳечам одам тилида гапирмайди-ку?

Шу пайт нотаниш овоз яна хитоб қилиб қолди:

– Ҳой, отагинам, ўғлингиз борлигидан хурсанд эмасмисиз?

Чол хайратдан довдираб тупроқ йўл ўртасида ўтириб қолибди:

– Бу ким бўлди?

– Мен сизнинг ўғлингиз, Ўртиқулоқман.

Қария теварагига яна бир қур зехн билан кўз югуртирди. Бундай қараса, туянинг шалпанг қулоғида жимитдай болакай сакраб-ўйноқляпти. У Ўртиқулоқ эди. Нўхатдайгина жуссали эди.

Шундан буён митти Ўртиқулоқ ёруғ оламда кезиб юрибди. Бировлар унинг борлигидан дили хушнуд, бошқа бировларнинг эса таъби хуфтон. Яхши одамлар бу антиқа болакай тўғрисида мактов сўзларни бири-биридан ошириб-тошириб гапирса, нияти бузук, ярамас феъл-атворли кимсалар уни нукул ёмонотлиқ қилиб юришади.

Айтишларича, қайси бир замонда бадавлат, аммо ўлгудай қурумсоқ бир киши яшаган экан. Дунёда қурумсоқликда ундан ўтадигани йўқ экан. Бир куни у қўлидаги пиёлани чайиб-тозалаб, ичидаги бир қултум ювинди сувни четга сепиб юборибди. Бироқ сепилган сув ерга эмас, балки шу яқин атрофда мизғиётган бир бечора одамнинг оғзига бориб тушибди. У эса уйку аралаш сувни ютиб юборибди. Буни кўриб қолган зодагон қурумсоқ ҳалиги қашшоқ одамни елкасидан силкиб-туртиб турғазиб, “ичган сувнинг пулини тўлайсан”, деб туриб олибди ва ёқасидан гиппа бўғиб қозихонага судрабди. Қози эса ушбу ишни кўратуриб, бойга:

– Қонунга кўра, мухтарам бой жаноблари, мана бу жулдурвоқи сизга тааллуқли сувни ичиб юборганини тасдиқлаб, халойиқнинг кўз ўнгида қасам ичишингизга тўғри келади. Шундагина биз Худонинг бу гуноҳкор бандасини жазога мустаҳиқ этиб, сизга қул қилиб топширғаймиз. Аммо,

билиб қўйинг, мабодо, ичган қасамингиз ёлғондакам бўлса, юзингиз эл олдида қора бўлиб қолади-я... – дебди.

Худди шу дамда Ёртиқулоқ етиб келиб ишга аралашмаганида, камбағал бечоранинг аҳволи вой бўларди. Ёртиқулоқ эса кечикадиганлардан эмасди. У эрталаб кулбасидаги декчани доғ-дугдан артиб тозалаб, ювиб, куюнди ва ёғ босган қозон латтани қўйнига солганича қозихонага етиб келибди. Ахир, Ёртиқулоқнинг қадами етган жойда адолатсизлик доимо барҳам топган-да. Курумсоқ бой хўппа семиз ва ҳамиша гавдасидан тер қуйилиб юрадиган одам эди. У суд чоғида гувоҳлик минбари ёнида туриб, камбағал кишини ўғирликда айблаб, гапларининг ростлигини тасдиқлаш учун тўпланган халойиқнинг кўзи олдида сурбетларча қасам ичди ва шу ондаёқ терлаб кетган юзини артиш муддаосида дастрўмолини излаб ҳамёнига қўл югуртирди. Ёртиқулоқ эса аллақачон курумсоқ бойнинг ҳамёнига кириб олган эди. У бойнинг ҳамёнга суқилган қўлига дастрўмол ўрнига дарҳол кир-чир қозон латтани тутқазди. Бой бува шу латта билан терлаган пешонасини, икки юзини, бурнининг қиррасини, ияклари ва бўйнини шошилиб артиб-сурта бошлади ва кўпчиликнинг кўзи ўнгида ҳаммаёғи қоп-қора куюнди, доғ-дугга ботиб, роса кулгига қолди...

Ёртиқулоқ яхши одамларга доимо яхшилик қиларди. Ёмонлик ва ёмон одамларни эса минг чақиримдан бўлса-да, дили-дилидан сезиб-пайқаб турарди.

Хуллас, Ёртиқулоқ ўзига ота-она бўлиб қолган чолу кампир билан хайр-хўшлашиб, кунлардан бир куни савдо қарвонларига қўшилиб олибди-да, олис мамлакатларга сафарга отланибди! У ҳалигача дунё кезиб юрганмиш. Бизнинг элимизда эса Ёртиқулоқни сираям меҳмон деб билишмайди, балки ҳамюртларимиз уни ўзларига гўёки девор-дармиён қўшнидай яқин кўришади. Шу боисдан “Бизнинг овулга тунов куни Ёртиқулоқ келибди” деган узун-қулоқ гапларни тез-тез эшитиб турамыз. Зум ўтмай бу тўғрида ён-атрофга ғалати миш-мишлар ҳам тарқалади. Шундай гаплардан баъзиларини эшитиб, ҳатто таажжубдан беихтиёр ёқа ушлайсан киши...

Сув остидаги хазина

Қишнинг совуқ кунларидан бирида овдан қайтатуриб овулдаги чойхонага бурилдим. Бир пиёла чой ичдим, сўнгра чойхонадаги иссиқдан кўзим илинибди. Лекин кўтарилган кулги ва қаҳқаҳадан уйғониб кетдим. Мудраб етган пайтимда, қарангки, чойхона одамларга тўлиб бўпти. Мижозлар кўк чой хўплашиб, хангомани авжига чиқармоқда эдилар.

– Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, – дер эди улардан бири, – мен Ёртиқулоқни ўз кўзларим билан кўрдим, ўз кулоқларим билан унинг сўзларини эшитдим, агар уни учратмаганимда, балким бугун ораларингизда ўтирмаган ҳам бўлардим...

Ёртиқулоқнинг исмини эшитиб, сергак тортдим. Бугунги одамлар нималарни йиғмайди, дейсиз: биров гугурт қутисини тўпласа, бошқа биров қадимги тангаларга ишқибоз. Шундай гапни эшитиб қолдим: хорижий бир бадавлат одам қанча пул-бойлик сарфлаб, эскириб, путури кетиб қолган паровозларни сотиб оляпти экан... Мен бўлсам, юрган йўлимда, меҳмон бўлганим ўтовда Ёртиқулоқ тўғрисидаги хилма-хил чўпчакларни тинглаш ва ёзиб олишни ўзимга одат қилганман.

Чойхонадаги сўзамол киши, чамаси, ўрта ёшларда, у ривоят айтиб чарчамасди. Афтидан, ўқитувчига ўхшайди.

– Урушнинг оғир йиллари эди, – ҳикоя қиларди у, – онамизнинг қарамоғида бешта ўғил-қиз, жўжабирдай жонмиз. Болалардан энг каттаси – мен. Ўша кезларда энди саккиз ёшга тўлган эдим. Супрадаги ун юкларини қоқиб нону қотирмоч қилиб еб тугатдик, қозикқа боғланган ёлғиз кўйимизни ҳам сўйиб едик. Бисотимизда битта ориқ эчки қолди. Уни кўз қорачиғимиздай асрар эдик. Онам: “Шу эчкини бўлиқроқ, ўт-ўланли жойларда боққин, илоҳим, елинига-сут, танасига жир битсин”, деб дуолар ўқиб, ҳар куни эчкининг орқасидан мени ҳовлидан чиқариб юборар эди.

Бир куни эчкимни эски, ташландик қудуқ атрофида ўтлатиб, ўзим эса тут дарахти танасига суяниб, қўлимдаги тут новдасидан кесиб олинган хивичнинг пўстлоғини чайнаб-тамшаниб ўтирибман. Ҳар қалай, ейимлик эмас-у, лекин шимсанг, оғзингга ёқимли таъм киради. Шу кўйи, оч қорнимни алдаб-сулдаб ўтирувдим. Бир маҳал кимдир қамиш найдан чиққан нозик садодай, ингичка овозда менга:

– Непес, ариқ бўйида қизил харсанг тош ётибди, тагида эса бир неча қоп дон яширилган, – деди.

Қулоқларимга ишонмай ўрнимдан ирғиб туриб кетдим, атрофда ҳеч ким йўқ. Бир ўйим – уйга қочиб қолай, дедим. Ҳалиги овоз иккинчи бор эшитилди:

– Непес, эс-хушингни йиғиб ол! Энди, келиб-келиб, Ёртиқулоқдан ҳам қўрқадиган бўлиб қолдингми?

– Сен ўзинг қаердасан? – сўрадим хушёр тортиб.

– Шундоқ қулоғингга яқин жойдаман.

Ён атрофимга аланг-жалаңг қарадим. Бундай боқсам, тут шоҳида жимитдай болақай оёқларини ликиллайтиб ўтирибди. Бошида баҳайбат кулоҳ, ипакли тўн кийган, оёғида чиройли, тимқора маҳсича.

Отам урушга кетмасидан олдин уйимизда, биз болақайларга Ёртиқулоқ ҳақида қанчадан-қанча қувноқ-қитмир эртақларни айтиб берган эди. Ёртиқулоқ эса, аён бўляптики, фақат эртақларда ва тушларда яшамас экан. У ҳаётда бор экан.

Мен ариқ бўйидаги ялпоқ қизил тош ёнига келдим ва кузатдим: юмронқозик инидан ташқарига повиллаб дон сачраб отилиб чиқяпти, гўёки кимдир ин ичида митти белкуракда ишлаётгандай... Мен бу донларни йиғиб, қоплай бошладим.

Куч-мадорим етганича дон йиғдим ва уйга ташмаладим. Учта кичик қопим донга тўлди. Тўртинчисини тўлдиришим учун бир неча курак дон етишмади.

Нихоят, Ёртиқулоқ тут шоҳидан ерга тушди, бошидан телпагини олди, сочсиз, ялтираб турган бошидан қуйилаётган терларини артди.

– Бас, шу ёғи етади сенга, Непес. Уяда бир неча ҳовуч дон қолди, улар юмронқозикнинг қишлиги.

Ёртиқулоқнинг мунчоқдай кўзлари яшнаб турган чўғдай порлар эди.

– Миннатдорман, Ёртиқулоқжон, – дедим унга меҳрим товланиб. – Бизникида меҳмон бўлгин. Онам ва укаларим жудаям хурсанд бўлишади.

– Эҳ, Непесвой, меҳмондорчиликда ўтириш қандай яхши! Аммо йўлимга кўз тикиб, қадамимга маҳтал бўлиб турган сендай болақайлар дунёда ҳисобсиз. Бошқа бир куни кириб ўтарман, – деди Ёртиқулоқ.

Ва шу зумдаёқ кўз олдимдан ғойиб бўлди. Фақат, қаршимда чанг гирдоби осмонга кўтарилди.

Тингловчилардан кимдир ундан сўради:

– Кейин Ёртиқулоқ билан ҳеч кўришмадингми?

– Йўқ, – хўрсиниб тин олди ҳангомачи. – Аммо рўзгоримизга шундан кейин барака кирди. Орадан кўп ўтмай отам урушдан қайтди. Сезишимча, Ёртиқулоқнинг ҳам ташвишлари бошидан ошиб ётган бўлса керак. Ахир, ҳар бир оилада оталар урушдан эсон-омон қайтгани йўқ-да...

– Ёртиқулоқ одамларга фақат яхшилиқни соғинади. Одамлар эса унинг елкасига ҳатто битта тўн ёпишни ҳам хаёлларига келтирмайдилар, – деди чойхонадагилардан бири.

– Нега хаёлларига келтирмас экан? – унга эътироз билдирди елкадор, қора мағизли ғўлабир йигит. – Мана, менинг жўрам, Маҳмуд! Унга бошдан-оёқ сарпо совға қилди – телпак, тўн, оёғига этикча, дегандай...

– Сен, мабодо, анави Қийшиқ тарозичини айтмаяпсанми? Ёпирай, қандай қилиб бирдан ҳимматли бўлиб қолди у?

– Хўш, Маҳмуднинг нимаси ёқмайди сенга?

– Нимаси бўларди? Унинг лақабининг ўзиёқ кимлигини “манаман” деб айтиб турибди-ку?!

– Кимки аллақачон бўлиб ўтган худа-беҳуда воқеаларни ковлайдиган бўлса, уни эзма-чурук дейишади, – қовоғини солди ғўлабир йигит. – Маҳмуд бугун тамомила бошқа одам, тракторчи. Ҳалол меҳнати билан рўзгорини тебратяпти.

– Бу Маҳмуд деганларинг яқин ўтмишда бирон ножўя иш қилиб кўйганмиди?

– Мана, нималар бўлган эди?...

Бу саргузашт алоҳида бир ҳикоя.

Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи

– Мана, нима бўлган эди, – деди ғўла бир тракторчи ва томоғини ҳўллаб олиш учун пиёладаги чойни охиригача сипқорди, – Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи, аслида, қачонлардир серғайрат тракторчи эди. Армиядан қайтиб, у ерда қандай сидқидилдан хизмат қилган бўлса, ўз овулида ҳам шундай шашт билан меҳнат қилди. Армияда аскарларга нимаики нишон бериладиган бўлса шуларнинг ҳаммасини Маҳмуд кўкрагига тақди, колхозда ҳам гоҳ фахрий ёрлик олди, гоҳида пул мукофоти, қатор медалларга лойиқ топилди. Шу йўсинда, омади юришаверса, у меҳнат қаҳрамони ҳам бўлармиди? Лекин... ўртада ишқ савдоси чиқиб қолди. Қизнинг отаси, бели йўғон киши, кимсан, дўкон мудирини! Қизига ошиқ тракторчи йигитдан шундай катта қалин сўрадики, эшитсанг, эсинг оғиб қолади. Маҳмуд унинг гапларини эшитиб, қорайиб кетди, дўкон мудирини эса илжайиб тураверди. “Истасанг, – деди у, – сенга хазина булоғини кўрсатаман”. Маҳмуднинг қони қайнади, дўкон мудирини унинг авзойини кўриб, тагин тиржайди. “Хоҳишинг! Сенга маслаҳатим шу – ўйлаб кўр! Ортиқча кутиб ўтирмайман, қизимни бошқа куёвга узатиб юборавераман”, деди у. Ошиқ йигит оросатда қолди. “Қаерда ўша сиз айтган хазина”, – деди ниҳоят Маҳмуд. “Шундоқ бурнинг тагида, марказий кўрғонда”, – деди дўкончи.

Гапнинг қисқаси, Маҳмуд тракторни ташлаб, дўкончи бўлди. Уйланди, орттирган пулига уй қурди, машина сотиб олди, ўртанча укасига араваси мотоцикл, кенжа укасига – мопед совға қилди. Ҳаммаси кўнгилдагидай бораётган эди, фақат унда тарозидан уриб қолиш одати пайдо бўлиб, ғалати лақаб орттирди. Маҳмуд эл орасида “Қийшиқ тарозичи”га айланди.

Маҳмуд бунга ҳам кўникди: тўғри, ҳалиги лақабдан кейин бир муддат одамларга тик боқа олмай юрди, кейин киприк ҳам қоқмайдиган бўлиб кетди. Бошқа ҳунарлар ҳам чиқарди. Бирок аркон қанча эшилмасин, барибир, унинг охири кўринади. Маҳмуд ўзини қамоқхонага чоғлаб турганида бирдан, Худо ёрлақаб, Ёртиқулоққа йўлиқди-ю, шоввоз Қийшиқ тарозичи инсоф йўлига қайтди.

Маҳмуд дўконда қадалиб ўтирарди, беихтиёр қорин қўйди, ҳарсиллаб, гавдасини зўрға кўтариб юрадиган бўлиб қолди. Кунлардан бир куни газета билан елпиниб, ўтирган эди. Кекса бир харидор пештахтага яқинлашди.

– Келинимга қўйлақлик учун бир кийимлик қизил бахмалингдан ўра, – деди қария.

Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи чолни оғринибгина эшитди.

– Отахон, йўқ бахмални сизга қаердан топаман? – деди у хушламай.

Шу топда кўнғирокдай тиниқ овоз дўкон бўйлаб янгради:

– Маҳмуд, қизил рангдаги бахмал пештахта тагида турибди. Сен уни шакар қоплари тагига беркитсан.

Маҳмуд-Қийшиқ тарозичининг кўзлари ола-кула бўлиб кетди, хи-жолатдан лавлагидай қизарди. Ҳа, дўконда бахмал тўплами бор эди, аммо уларни Маҳмуд ҳамёни бақувват икки баробар юқори нархда пул тўлайдиганларга сотишни режалаштирган эди. Чайқов бозорда эса уч хисса баланд қилиб айтсанг ҳам йўқ дейишмайди. Ҳалиги кўнғирокдай овоздан кейин Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи чолга, чол эса унга бақрайиб тикилиб қолишди. Иккалови ҳам бу ғалати овозни эшитдилар. Маҳмуд дарҳол ўзига келди.

– Э-э, тавба, – деди у, – ҳазилкашлик ҳам эви билан-да. Бу оёқ тагида ивирсиган мишиқи фитначини... тутиб олсам, қулоғини яхшилаб чўзиб қўярдим. Шундай деб, Маҳмуд радионинг қулоғини буради. Зора, унинг садоси Ёртиқулоқнинг сасини ўчирса! Аммо тикир-тикир қилаётган радио овози эшитилмай яна ўша овоз янгради:

– Маҳмуд, бу нима қилганинг? Қаршингда ёши улуғ одам турибди, унинг ҳурматини жойига қўйиш керак.

– “Эҳ, сеними, шошмай тур, ҳали!” – ижирғаниб қўйди Маҳмуд. – Ўзи эса, ноилож, пештахта тагига эгилди ва чол сўрагандай қилиб, бир кишилиқ қип-кийимлик бахмал йиртди. Матони эпчиллик билан газетга ўради-да, чолга тутди. Тезлаштирмаса бўлмасди. Ахир, дўконга бошқа харидор кирмайди, деб ким қафолат бера олади? Лекин Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи нечоғлик абжирлик кўрсатмасин, бахмал тўпини яширишга улгурмади. Дўконга, чиндан ҳам, бирин-кетин яна бир талай эркак-аёллар кириб келишди. Бундай қарашса, чолнинг қўлида камёб мато! Бирпас-да бахмал учун турнақатор бўлиб сафга тизилишди. Ҳаш-паш дегунча чўғдай қип-қизил бахмалдан бир қаричи ҳам қолмади.

Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи бош оғриғи савдосидан кутулиб, довдирганича дўконни бекитди, унга отнинг калласидай кулфни осди ва: “Базага кетдим!” деган эълонни дўкон эшигига ёпиштирди. Аммо... ҳеч қаёққа кетмади. Дўконни ичидан ёпиб, уни ағдар-тўнтар қилиб кўнғирокдай тиниқ овоз соҳибини хўп излади, кўзига шубҳали туюлган барча чийратма ип ва симларни узиб ташлади. Сўнг андак хотиржам тортди. Кейин яна дўконни очган эди ҳамки, бир тўда қизлар келиб қолишди.

– Маҳмуд оға, бугун қизил бахмал сотибсиз, деб эшитдик. Балки тафтангиз ҳам бордир? – сўрашди улар.

– Бахмал бор эди, – хўрсиниб деди Маҳмуд. – Лекин бизнинг олис овулимизда тафта не қилсин? Сизлар, яхшиси, қанд-курслардан харид қилинлар. Куни кеча келтирганман. Бирам ширин! Оғзингизда эрийди, гўзал қизлар.

Шу лаҳзада яна ўша кўнғирокдай овоз йўқ ердан садо бериб қолса бўладими!

– Маҳмуджон, сен қизларга кеча “Райбаза”дан олиб келганинг эллик метрлик яшил тафтани кўрсатсанг бўларди. Балким, уларга ёкиб қолар?

– Ҳазил қилишгани қилишган! – деди Маҳмуд қизишиб. – Ахир, мен келиб-келиб ўз овулдошларимни алдармидим?!

– Маҳмуджон, – деди яна ўша ингичка овоз. – Алдаяпсан. Сен ширинликлардан бўшаган қутини оч. У, ахир, шундай қўл остингда турибди-ку!

Қизлар бу ғалати сеҳрли овозни ҳангу манг бўлиб эшитиб туришарди.

– Оч, деяпман сенга, Маҳмуд оға, ўша қутини! Ана, нақ қўлинг остида турибди! – деди яна ўша кўринмас болакай таҳдид билан.

Хуллас... савдо яна қизигандан қизиди! Дўконда аёллар, ёшлар, қариялар тирбанд бўлиб кетишди. Ҳар ким ҳар хил саволлар беришарди.

Маҳмуд-Қийшиқ тарозчи тепада ҳаммаёкни тандирдай қизитиб турган офтобга қаради. Хаёлида битта ўй: қачон кеч бўлади? Қачон оқшом тушади?

Офтоб эса борган сари теваракни қизитар, соат имиллаб вақтни сарнади.

Шу топда бир кампир сўраб қолди:

– Маҳмуджон, балким дўконингда қизил ёки яшил тусдаги, попукли шол рўмоллар ҳам бордир?

Маҳмуд “Йўқ!” дейишга ботинолмади. Тагин ўша, лаънати кўнғирок садоли овоз қаердандир эшитилиб уни одамлар кўз ўнгида сазойи қилиши ҳеч гапмас. Яхшиси, ўзини кампирларнинг саволини эшитмаганга солиб, овсар бўлиб тураверади. Шундан маъқул йўл йўқ.

Улар эса сўровларига тайинли жавобни пойлаб, қулоқлари “динг” бўлиб турибди. Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи супургини қўлига олиб, тажанг бўлиб дўкон ичини супура бошлади. Кампирлар қайсарлик қилиб:

– Шол рўмол борми, деб сўраяпмиз. Нима, қулоғинг том битганми?

“Бор, аммо нархи бозорда ўн баробар қиммат”, деб уларга қандай айтади? Ахир, шу йўсиндаги тижорат жонига оро кириб у уй қурди, мошиналик бўлди, укаларига мотоцикл, мопед...

Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи аросатда қолди. Кейин зарда билан пештахтага ҳар хил сидирға матолару рўмолларни ёйиб ташлади. Бироқ, ё тавба, шу топда дўконнинг баланд тахта бўлмаларидан пештахтага “лоп” этиб яшил, “лоп” этиб қирмизи рангдаги, яна “лоп” этиб нишолдасимон тусли шол рўмол тахламлари бирин-кетин ёғилиб туша бошлади. Пештахта баҳордаги даштдай ранг-баранг гуллар ва жиллолар билан яшнаб кетди. Маҳмуднинг эса эси оғиб қолай деди.

– Ким бор? Мени талашяпти! – бирдан дод-вой кўтарди у. Харидорлар, қани энди, Маҳмудга қулоқ туттишса?...

Маҳмуд рўмолларни сотиб бўлди, дўконни ёпиб уйига йўл олди.

Уч кун бетоб бўлиб, тўшакдан турмади. Дўкондаги воқеалар ёдига тушган захоти унинг тана ҳарорати гоҳ бирдан кўтарилиб кетар, гоҳида муздай терга ботиб алаҳсирар, тутқанок тутиб қоларди. Бу орада базадан янги молларни келтиришди, у бир аҳволда ўрнидан туриб дўконга бориб уларни қабул қилиб олди. Антика, нафис газлама! Маҳмуд улар-

ни ҳатто текширувчилар ҳам ҳидини ололмайдиган қилиб, ўраб-чирмаб бекитиб ташлади. Аммо эртасига бош оғриғи ғойибона овоз яна ишга тушди: Маҳмуд бор яширганини пештахтага чиқариб, охирги метригача ўз кўллари билан овулдошларига сотди, сотганда ҳам ёрлик қоғозларда кўрга ҳассадай қилиб битиб кўйган ўз нархида сотди. Бу савдо эмас, бахтсизлик, азоб-укубат эди!...

Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи табиб хузурига борди. Синган-чикқан суякларни даволайдиган табибга! Табиб ўйланиб туриб-туриб унга деди:

– Омад сендан юз ўгирибди. Ҳар тарафлама аён бўлиб турибдики, Ёртиқулоқ дўконингда ўзини хўжайиндай ҳис этмоқда.

Лекин Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи тақдирга тан беришни истамади. Хотини ва барча қариндош-уруғларини ишга солди. Улар бир кеча-кундузда иккита ипакли яхтак, ўн икки дона қоракўл чўғирма ва ўн икки жуфт этикча тикишди. Маҳмуд буларнинг барчасини дўконга келтирди, аммо дўкон эшигини бошқа ҳеч кимга очмади. Хуллас, тайёрлаган бисотини олиб келиб пештахтага ёйди ва осмонга қараб сўзланди:

– Дўстим Ёртиқулоқ, ушбу совғаларни чин кўнгилдан сенга тақдим этман! Ишон, сидқидилдан!

Ёртиқулоқдан ҳеч бир садо бўлмади.

– Жон оғайни, – деди Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи, – бир марта бўлса-да, афт-башарангни кўрсам, девдим. Кел, бир чой ичайлик.

Ёртиқулоқдан садо чиқмади.

– Мени бекорга ранжитяпсан, – деди Маҳмуд, – танқидингни қабул қилдим, ўзимни тузатмоқчиман... Фақат мени тушунишга ҳаракат қилгин. Катта бир оиланинг бошлиғиман, ейман-ичаман, деган зурёдларим кўп, битта моянам урвоқ ҳам бўлмаяпти.

Ёртиқулоқ сукутда эди.

“Наҳотки дўконимдан жўнаб кетиб қолган бўлса! – ўйлади Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи, хурсанд бўлиб. – Ундай бўлса, шошмай тур, ярамас болакай, учрашиб қолармиз”.

Маҳмуд камёб молларни тагин бекитиб, унинг ҳар бир боғлами ёнига битгадан қопқон кўйди. Ҳамма ўйлаган айёрликларини бажариб бўлгач, дўконни очди.

Харидорлар дўконга келишиб, ўз эҳтиёжларига зарур нарсаларни Маҳмуддан сўрай бошлашди.

Маҳмуд тагин эски одатини қилиб, уларга нуқул:

– Йўк! – деб жавоб бераверди.

Кўнғироқ-овоз яна ишга тушди.

– Нега йўк, дейсан? Бор-ку!

– Бор бўлса, қаерда? – дейди Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи. – Топиб кўрсат!

Ўзи эса айёрона ўйларди: болакай ҳозир пештахта тагига кўл узатади, мен уни шартга билагидан тутаман! Кунинг битди, болакай!

Харидорларга эса:

– Кўриб турибсизларки, дўконда ҳеч бир тузук-куруқ молим йўк, – дейишдан чарчамасди. Шундай гапларни айта туриб, ўзи айна пайтда оёқ ва кўлини пештахта тагида ишга солиб, қитмир Ёртиқулоқни тутиб олиш илинжида пайпасланарди. Бирдан қопқон тарақлаб кетиб, унинг оёғини исканжага олди. “Оҳ, оёққинам тамом бўлди!” деб жон аччиғида бақириб юборди Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи.

...Ўшандан кейин Маҳмуд-Қийшиқ тарозичи дўконни тарк этибди, тракторчилигига қайтибди.

Тракторчилар эса ерга, элга зарур. Мехнатидан эса бараварига барака топишади. Чунончи, Махмуд ҳам хоҳласа машина олади, хоҳласа аравачаси бор мотоцикл...

– Нега йўлимдан янглишиб дўконга ўралашиб қолдим ўзи? – дейди Махмуд. – Топганим таънаю маломат, иснод, шармандагарчилик бўлди, холос. Уларнинг доғини эса минг уриниб ҳам кетказолмайсан...

Ҳайтовур, бизнинг ҳамюртларимиз ёмон воқеаларни хотираларида ортмоқлаб юришни хуш кўришмайди, улар Қийшиқ тарозичининг қилмишларини ҳам деярли унутишган. Қийшиқ-тарозичини бугун Махмуд-тракторчи, деб аташади, ва эъзозлашади!

Ёртиқулоқ – мактабда

Эл орасидаги узунқулоқ гапларга қараганда, шундай бир воқеа бўлиб ўтган экан. Ёртиқулоқ ким кўринганга ўзини “Афсунгарман”, деб таништириб юрган бир фирибгарнинг авра-астарини ағдариб ташлаб, роса шармандасини чиқарибди. Бу учар кимса овулдагиларни дев ва алвастилар билан кўрkitиб юрар экан. Одамлар эса унинг ваҳима гапларидан чўчишиб, ғайритабий кўнгилсизликлардан ўзларини асраб қолиш илинжида, ҳамёнларида борини фирибгарга кўшқўллаб топширар эканлар.

Бир куни товламачи-афсунгар бир тўда одамларни кўрқинчли гаплар билан талвасага тушириб: “Қани, юзтубан тушиб ерга ётинглар, бошларингиздан инсу жинсни ҳайдайман”, дебди. Улар узала тушиб ётиб олишибди, афсунгарнинг ўзи бўлса, ерда бош кўтармай ётган одамлар орасида хай-хайлаб, жазавага тушиб айланиб юриб, яхши девларни ёрдамга чорлаб, ёмонларини эса жодули сўзлар билан гўё одамлардан нарига ҳайдаб хўп томоша кўрсатибди. Нияти, девлардан кўрқиб, ерга қапишиб ётиб олган одамларнинг биттама-битта чўнтақларини шилиш экан. Бироқ бундан хабар топган Ёртиқулоқ афсун қизиган жойга етиб келиб, фирибгарнинг салласи қатига ўрнашиб олибди. “Вой, товламачи-ей, яна фитналарингни бошляпсанми,” деб қикирлаб кула бошлабди. Фирибгар бир гапни айтса, Ёртиқулоқ унинг нақ тескарисини айтаверибди. Ётган одамлар бу гапларнинг қайси бирига ишонишни билмай, роса бошлари қотибди. Бурди кетаётган сохта афсунгарнинг борган сари тажанглиги ортибди. У ерда юзтубан ётган одамларга: “Қани, кўзларингни юминглар. Ухлаб қолсаларинг, янаям яхши”, деса, Ёртиқулоқ: “Қани, кўзларингни очинглар, нодонлар! Бу устамон ҳозир ҳамёнларингни қоқлай бошлайди” деб, кўнғироқдай овозда уларни огоҳлантирар экан. Афсунгар йиғламсираб: “Эй-й, йўқол, Ёртиқулоқ, қаёқдан ҳам дайдиб келиб қолдинг, бошимга бало бўлиб” деса, Ёртиқулоқ: “Сен ўзинг нима қилиб юрибсан бу ерда, майнавозчи. Бўлмаган дев ва алвастиларни тўқиб чиқариб, шу бечора соддадил одамларни товламоқчимисан?” деб унинг пўстагини қоқа бошлабди.

Ерга бағрини бериб ётган одамлар бу гапларни эшитиб, бирин-кетин хушёр тортиб ўринларидан тура бошлашибди, қарашса атрофда дев-пев деган нарсанинг шарпаси ҳам йўқ, ҳаммаёқда олам минг рангда товланиб ял-ял яшнамоқда. Афсунгар ҳам фурсатни бой бермай куённи урибди...

Бу воқеани қайси бир замонларда бўлган, дейишади. Яқинда эса мана бундай саргузашт юз берибди.

Мен кичик ўғлим ўқиётган мактабга бордим. Мақсадим, ўғилчам таълим олаётган синфда лоақал бир соат уларнинг қаторида ўтириб, муаллимнинг дарсини кўриш ва кузатиш эди. Муаллим Бойли ўтган дарсда берилган уй вазифаси бўйича болаларга бирин-кетин саволлар берди. Болакайлар ҳам бинойидай жавоб қила бошлашди. Дарс тугагач, атрофимда йиғилиб қолишган ўғилчамнинг синфдошларига кўнглимда борини айтдим: “Омадли, бахтли болалар экансизлар. Табриклайман. Сизни ажойиб, зўр муаллим ўқитаётганлигини мен ўз кўзим билан кўрдим”, дедим уларга.

Бойли мактовларимдан лавлагидай қизарди. У ҳали жуда ёш эди. Хайрлашаётганимизда менга шундай деди:

– Агар Ёртиқулоққа тўқнаш келмаганимда, сиз бугун қаршингизда тамоман бошқа ўқитувчи турганлигини кўрган бўлар эдингиз.

– Ҳали Ёртиқулоқ билан кўришганмисиз? – кизиксинаб сўрадим ундан.

– Юзма-юз дуч келмадик. Бироқ ўтган йилнинг ўрталарида менинг ўқитувчилик ишларимда ажабтовур воқеалар содир бўла бошлади. Мен ўша, антиқа ҳодисаларни ҳамон унута олмайман. Сезишимча, бундай ҳодисалар фақат Ёртиқулоқнинг кўлидан келарди. Бунга ишончим комил.

Ва Бойли-муаллим менинг хотирамда Ёртиқулоқ билан боғлиқ равишда яшаб келаётган ривоятлар қаторига яна битта янгисини қўшди.

Ўшанда бундай бўлган экан. Мактабда юқори даволат учун кураш бошланибди. Бойли эса институтни эндигина тугаллаб шу мактабга ишга келган экан. Унга иккинчи синфни топширишибди. Бойли биринчи кундаёқ таажжубли ҳолатга дуч келибди: иккинчи синфдаги қирқ нафар ўқувчи болакайлардан ўнтаси ҳамон ўқишни зўрға эплаб ўқишар экан.

Бойлини ваҳима босибди. У чорак якунида, камида ўнта ўқувчининг ўзлаштиришини “қоникарсиз” деб топиб, уларга “икки” баҳо қўйишга мажбур эди-да.

Бу эса мактабдаги умумий ўзлаштириш даражасига шу қадар оғир зарба бўлиб тушар эдики, охир-оқибатда, директор педагоглар йиғилишида бундай ўқитувчининг ушбу таълим даргоҳида ишлаши керакми-йўқми, деган масалани ўртага қўйишдан бошқа иложи қолмас эди.

Бойлининг бундан боши қотиб, қўшни овулдаги мактабда ишлаётган тенгкур муаллим жўрасининг олдига маслаҳатга борибди.

Жўраси унинг сўзларини эшитиб хо-холаб кулибди.

– Ҳали шуни ўйлаб, бошингни қотириб юрибсанми? – депти у. Йўли осон-ку?! Ўша болаларнинг ёппа ҳаммасига қаторасига “яхши”, “аъло” деган баҳоларни қўйиб ташламайсанми, нодон!

Бойли ўйлаб қараса, таклиф ёмон эмас. У шундай қилибди. Синф журнали биридан-бири юқори баҳолар билан обод бўлиб, кўрган кўзни яйратадиган бўлибди. Директор педагоглар йиғилишида Бойлини роса мактабди ва уни бошқаларга ибрат қилиб ҳам кўрсатибди.

Ҳаёт изга тушибди, Бойли эса, пинагини бузмасдан навбатдаги чоракда, журналдаги “яхши” баҳоларнинг ярмидан кўпроғини “аълочи”лар даражасига кўтариб тузатибди. Ўзлаштириш фоизи ўсгандан-ўсиб борибди. Бойли “Фахрий ёрлик” билан мукофотланибди.

Шу йўсинда, учинчи чоракни якунлашга ҳам етиб келишибди. Бойли дарсдан кейин столда қадалиб ўтириб, синф журналини очибди ва унга кўнгли тусаган энг зўр баҳоларни қаторлаштириб битиб, ҳафсала билан тўлдириб чиқибди.

Қилган ишидан кўнгли тамомила мамнун ва беҳад хотиржам бўлиб, бир пиёла чой ичиш мақсадида мактаб буфетига йўл олибди. Тез орада буфетдан қайтиб, синфида аълочи ўқувчилар сони ўсаётганлигини тасдиқловчи баҳоларни қайтадан кўздан кечириб кўнглини роҳатлантириш илинжида синф журналини қайтадан варақлабди ва ... кўзларига ишонмабди. “Беш” баҳоларнинг биронтаси ҳам журналда йўқ эди. Уларнинг ўрнида уч, икки ва ҳатто бир рақамли баҳолар...

– Қайси ўзбошимча бу ишни қилди? – деб ғазабланибди Бойли беихтиёр. Ва дарҳол оғзини кафти билан тўсиб бекитибди: “Хайрият, ўқитувчилар хонасида ҳеч ким йўқ эди. Унинг надоматли ҳайқириғини биронта тирик жон эшитиб қолмаганидан ичида хурсанд бўлибди. Журналдаги баҳолар тузатилмаган, балки аввал зўр баҳолар таги-туғи билан ўчириб-йўқотилиб, уларнинг ўрнида Бойлининг айнан ўз қўли ва дастхати билан “паст” баҳолар қўйиб чиқилган эди. Бойли анграйиб қолди.

Кейин у кўнгилисиз “паст” баҳоларни битталаб тузата бошлади. Уларни “тўрт” баҳога айлантириш айтарли мушкул бўлмади-ю, лекин “икки”ларни тузатиш бориб турган бош оғриғига айланди. Журнал бўяла бошлади.

Бойли ишни тамомлаб бир муддат: “Бу хунук баҳолар журналда қандай пайдо бўлди?” деб мулоҳаза қила бошлади. Ҳатто бошини чангаллаб, эсим айниб қолмадимикин, деб чаккаларини силаб-сийпаб кўрди.

Ниҳоят, у журнални ёпди ва шкафдаги ўз ўрнига олиб бориб қўйди. Костюмини кийди ва ўзидан-ўзи ҳадиксираб, яна журнални кўлига олди ҳамда шошилиб унинг керакли саҳифаларини варақлаб очди. Ҳадиксираганича бор экан. Журнални очди-ю, қизиқ турган қозонга қўлини босиб олгандай, уни ташлаб юборди. Паст баҳолар – найзабардор жангчиларга ўхшаш “икки”лар, чўчкадай семирган “уч”лар журнални маҳв этган эди.

Бойли ўчирғич резинкага ёпишди ва синф журнали саҳифаларини илматешик ҳолатига келтиргунча ўчирғични босиб ишқалаб, паст баҳоларни ўчириб чиқди.

Унинг ҳаётида диққанафас кунлар бошланди.

Бойли ўқувчиларни доскага чақирар, саволлар берар, ҳар доимгидай уларни мактар, мабодо, ўқувчи саволларига жавоб бера олмаса, унинг учун ўзи жавоб қилар ва журналга яхши баҳолардан биронтасини қўйиб кўяр эди. Бироқ... таажжубки, қўйилган “беш”лари зум ўтмасдан “икки”ига айланиб қолаверди.

– Шундай қилиб, ишим яна чаппасига кетди, – деди Бойли менга, ғамгин кулгу аралаш. – Танбех, маломатлар бошимни чулғаб олди. Ҳайфсанлар кўпайди, ҳатто икки марта жиддий ҳайфсан эълон қилишди. Бироқ, муаллимликнинг тўғри йўлига тушиб олганимдан кейин, синфдаги ўзлаштириш ўз-ўзидан ўнглана бошлади.

– Ҳарқалай, ким журналингизга ўзбошимчалик билан аралашди экан, билмадингизми? – сўрадим ундан.

Бойли елка қисди:

– Ёртикулоқ бўлса керак! – деди ниҳоят.

БЕҒУБОР БОЛАЛИК ҲАҚИДА ҲАҚИДА ҲАҚИДА

Биз болалар учун яратилган кўп асарларни ўқиганмиз, жаҳон адабиётида яратилган ажойиб кичкинтой қаҳрамонлар исми ёд бўлиб кетган. Нафақат дунё болалари, балки катталар ҳам яхши биладиган бу қаҳрамонлар гоҳ Ватанларида адолат ва зулмга, тенгсизликка қарши баррикадаларда курашадилар (Гаврош), гоҳ мискинлик ва муҳтожлик инсонни олийжаноб эзгу ақидалардан маҳрум этганда ҳам, ҳаётларини хавф остида қолдириб бўлса-да, ўзгаларга кўмак беришга ошиқадилар (Козетта), гоҳ мавжуд тузум етказётган жабр-зулмга катталардан фарқли ўлароқ, сабр-бардошлари етади (Ремю), гоҳ мислсиз жодулар тўрига тушиб, энг азиз ва мукаррам қондошларининг ор-номусларини сақлаб қолиш учун қудратли кучларга қарши борадилар (Алиса). Лекин “Пако Юнке” ҳикоясидаги каби итоатгўй, индамас, ҳар нарсадан ёмонлик кутавериш чарчаган бўлишига қарамай шунга кўникиб кетадиган бола образи жаҳон адабиётида яратилган эмас.

Ўқувчи Перу ёзувчиси Сесар Вальехо ҳикоясидаги ювош, итоатгўй ва мўмин-қобил Пако Юнке деган етти-саккиз яшар боланинг адолатсизлик қурбонига айланаётганидан ларзага тушади ва бу катта оламнинг муҳтасаргина моделини ярата олган ёзувчининг истеъдодига қойил қолади, маҳоратига тасонна айтади. Ўрни келганда айтиб ўтиш лозимки, ўзбек ўқувчилари шу чоққача Сесар Вальехони истеъдодли шоир, Веркор ҳамда Луи Арагондек оламшумул ижодкорларнинг сафдоши ва маслакдоши сифатида яхши билишарди.

Ёмонлик, хусусан, зулм одамни ниҳоятда эҳтиёткор, борингки, кўрқоқ қилиб қўяди. Кўрқоқ киши юксак, олийжаноб ишларга қўл уролмайди, ундан бунни кутиш билъақс, у жамиятнинг мустаҳкам пойдеворини вайрон қилишга ҳатто хизмат қилиб, бунни ўзи ҳам пайқамаслиги мумкин. У фақат ўз тинчини, хавфсизлигини ўйлайди. Юз берган ҳар бир воқеадан саросимага тушади, ҳолбуки, ҳеч қанақа жиноий иш, жазо ва танбеҳга лойиқ ҳодиса содир бўлмаса-да, барибир таҳлика ичида яшайди. Бу масаланинг ҳаётий томони, бадий адабиётда эса унинг касофатлари, касри фаол фикр юритувчи ижодкор нуқтаи назарига, минглаб китобхонлар эътиборини жалб қилгулик бадий воситаларга аралашиб кетган бўлади. Мана, масалан, жамиятда Пако Юнкега ўхшаган болалар қанча кўп бўлса, ўша жамиятнинг шўри қурийдими. Сесар Вальехо ана шу нарсага афкор омманинг эътиборини тортмоқчи бўляпти. Яхши ёзувчининг вазифаси муаммони қандай ҳал қилиш лозимлигини ўргатишдан иборат эмас, балки ўша муаммога омма эътиборини қаратиш.

Ана шу нуқтаи назардан қараганда, “Пако Юнке” ҳикояси ўқувчилар ўртасидаги шахсий адоватлар, кичкина адолатсизликлар, зўравонлик ва шундай муҳит таъсирида ёш авлоднинг ички дунёсини тасвирлаш ёки акс

эттириш орқали жамиятда урчиб кетган иллатлар негизини қаердан излаш лозимлигини кўрсатган. Биз Пако Юнкега ачинамиз, уни кул ўрнида кўрадиган тенгдоши Умберто Гривнинг ёлғончилиги, мунофиқлиги, оддийгина балиқнинг сувсиз яшолмаслигини билмаслигига қарамай, манманлиги, барча илмсиз, лекин зўравон одамлар сингари қаҳри қаттиқ, бағритош эканлигини қоралаймиз. Беихтиёр зулмга қарши ҳали кескин бош кўтара олмаётган Пако Фаринья, ака-ука Сумигалар ва ҳатто отаси кўли узун амалдор бўлгани учун Умберто Грив қилмишларига тегишли баҳо беришдан қочаётган муаллимнинг ҳолатини қоралаймиз. Ҳеч кимдан ҳеч қанақа фикр сўрамай Умберто Гривни табриклар, таҳсинлар ўқиган мактаб директорининг аҳволини кўриб, бу ғайриинсоний одатлардан халос бўлиш нақадар мушкул эканини яна чуқурроқ ҳис қиласиз. Лекин яна бир жиҳати, бу мактаб директорининг ўзи Пако Юнкелардан чиқмаганми деб ўйлаб қоласиз. Оқибат кечаги Пако Юнке бугунги мактаб директорига айланган ёки бугунги мактаб директори кечаги Пако Юнке экан, деган хулосага келасиз.

Ҳикоя адолатсизликнинг ғалабаси билан тугайди. Пако Юнкенинг назорат ишини ўз номидан топширган Умберто Гривнинг тантанасини кўпол равишда майнавозчиликнинг инъикоси сифатида қабул қилсангиз-да, лекин Пако Юнкенинг ўпкаси тўлиб, “юм-юм йиғлаши” адолат ва ҳақиқатнинг нақадар ожизлигини кўрсатади.

Жон Моррисоннинг “Тунги Одам” ҳикояси эса бутунлай ўзгача йўналишда. Унда кескин зиддиятлар, “Пако Юнке” ҳикоясидаги каби кўнгилсиз воқеалар йўқ. У оддийгина, ҳаётнинг бир лаҳзасини тасвирлаган. Моррисон ҳаётда муҳим-номуҳим воқеалар юз бермаслигини, ҳамма нарсанинг ўрни борлигини кўрсатмоқчи бўлади, бунинг учун унга зиддиятларга бой, таъсир кучига эга алоҳида сюжет зарур эмас. У азонга яқин сут олиб келадиган одамнинг кимлигини билишга қизиққан боланинг тасаввур оламида яшаётган сут сотувчига интилишларини баён қилиш орқали ўзига хос “кичик мўъжиза” яратади.

Касалдан турган бола ҳар куни ўша одам келган лаҳзаларда уйғониб кетади-ю, бир хил товушлар – бидоннинг сурилгани, қопқоғининг даранг-дурунги, кўча эшиккача юриб боргандаги қадам товушлар, араванинг гижирлаши, от туёқларининг дукурлаши эшитилади ва шу тариқа унинг кимлигини билгиси келади.

Охири топади ва у билан юзма-юз келади. То унганча эса тахминий хаёллар билан яшайди. Провардида, у жуда дилкаш, ҳалол, меҳнаткаш одамга рўпара бўлади ва бунинг оқибатида боши кўкка етади. Ёзувчи ўйлаб топган, таъбир жоиз бўлса, “кашф қилган” сўнги жумла бўлмаганда, ҳикоя боланинг руҳияти ва ички кечинмалари тасвирланган бир лавҳа бўлиб қоларди, холос. Лекин ўша якуний жумла сабаб мўъжазгина ёрқин ҳикоя пайдо бўлади. Муаллиф ҳикоядан ўзи учун хулоса чиқарган бўлади ва бола тилидан ўз кашфиётини шундай изҳор этади: “Ўша туни мен тирик одам билан чинакам ҳаёт афсона ва эртақлардаги сеҳргар қаҳрамонлардан кўра гўзалроқ бўлажagini бир умрга англаб етдим”.

Навбатдаги ҳикоя Гонкур мукофоти лауреати, машҳур ёзувчи Пьер Гамарра қаламига мансуб. Кези келганда шуни эътироф этиш керакки, Пьер Гамарра гўзал романлардан ташқари болалар учун жуда кўплаб эртақ ва ҳикоялар, памфлет ҳам, романлар ҳам битади, шарҳлар, репортажлар ёзади, драма ва комедиялари сахналарда қўйилади. Муҳими, кўнглини тўлдирган ғояларни холис, ҳаққоний қоғозга туширсалар бўлгани, Ижод қилишдан мақсадлари – ижтимоий тафаккур тараққиётига ўз ҳиссаларини қўшиш.

Ушбу ҳикоялар қандай бўлишидан қатъий назар, инсон ҳақидаги азалий ҳақиқатлар руҳида ёзилган. Асосийси шу.

Таржимондан

Сесар ВАЛЬЕХО

(1892–1938)

ПАКО ЮНКЕҲикоя¹*Рус тилидан
Олим ОТАХОН
таржимаси*

Сесар Вальехо – перулик испанзабон ижодкор. Шоир, носир ва драматурге сифатида ном қозонган. Насрий асарларида ўта таъсирчан, итоатғўй одамларнинг оғир ҳаёти ва тақдирини қаламга олади. “Осока болалари” (1931), “Муқаддас битиклар” (1939), каби насрий асарлари, “Қариган қайғулар” (1920), “Саҳифаларда акс этган” (1939) каби шеърӣ манзумалари учун уни “Эзилган ва хўрланганлар куйчиси” деб аташади. Сесар Вальехо ижоди ҳинду анъаналари, Лотин Америка модернизми ва сюрреализм унсурларини ўзида муваффақиятли бирлаштира олгани билан XX аср испанзабон шеърӣятининг чўққиларидан саналади.

Пако Юнке онаси билан мактаб дарвозаси ёнига етиб келишганда, болалар ҳовлида қий-чув кўтариб ўйнашарди. Онаси уни ичкарига киргизиб юборди-да, ўзи қайтиб кетди. Умрида биринчи марта дарслик, дафтар ва қалам кўтариб олган Пако жавдираганча қайси тарафга боришини билмай юрагини ҳовучлаб ҳовли ичкарисига қараб юрди. Уни ваҳима босарди, нега деганда, авваламбор мактабга биринчи бор келиши, кейин бир ерга бунча бола тўпланганини умри бино бўлиб кўрмаган эди.

Ўзи қатори бир қанча болалар дарҳол Пакони ўраб олишди, улар бу нотаниш болага қизиқиб қарашар экан, Пако Юнке эса улардан ҳадиксираб, деворга суяниб турди ва лавлагидек қип-қизариб кетди. Бу болалар бунча зийрак бўлишмасе! Ўзларини худди озод кушлардек тутишлари-чи! Эмин-эркин. Худди ўзларининг уйларида юргандек. Бакириб-чакиришган, шовқин кўтаришган, елиб-югурган, қоринларини ушлаб кулган, ирғишлаган, қисқаси, ўзлари хон, кўланкалари майдон.

Пако дабдурустдан довдираб қолди, сабаби, улар истиқомат қилаётган кишлокда у ҳеч қачон бунақа вазиятга тушмаган эди: ҳамма баравар гапирар, лекин бир-бирининг сўзларини тушунмаётгандек таассурот қолдирарди. Қишлоқда эса навбати билан – аввал биров гапирар, кейин бошқа одам. Тўғри, баъзан ўзи гувоҳи бўлган бунақа суҳбат чоғида, ўшанда ҳам тўрт ёки нари борса беш киши бир-бирига гал бермай талашиб-тортишганди. Улар отаси, онаси, дон Хосе, оқсоқ Ансельмо билан Томас – бегоналар эмас. Ўшанда ҳам уларнинг нима деётганини англаб бўлмас, худди мана шунақа, қандайдир нотайин ғўнғирлаган овозлар, шовқин эшитиларди. Бу ерда эса бутун бошли мактаб, сон-саноксиз болаларнинг ғовур-ғувуридан бошинг айланиб кетади. Мана шу қий-чув, бақир-чақир Пакони гангитиб қўйди.

¹ Манба: Перуанские рассказы XX века. – М.: «Художественная литература», 1973.

Аввал малла сочли, хўппа семиз, усти-боши оппоқ аллақандай бола, кейин бошқа, унга нисбатан жуссаси кичикроқ, овози хириллаган, кўйлаги кўк бола ҳам алланималар деди. Гоҳ у, гоҳ бу гуруҳдан битта-яримтаси чиқиб Паконинг олдига келар, ҳаммалари нималарнидир сўрар, сўрайвериб уни хит қилиб юборишар эди. Тўғриси айтганда, Пако нима демоқчи бўлаётганларини уқиб ололмас, чунки атрофдаги шовқин-сурон уларнинг гап-сўзларини босиб кетарди. Қандайдир кулча юзли, сочлари тилларанг, яшил камзули белига ёпишган бола Пакога илакишиб қолди-да, уни қаёққадир судради. Пако унга бўйсунмади. Шунда сочлари тилларанг бола уни енгидан ушлаб қаттиқроқ тортди-ю, Пакони девордан ажратиб олди. Аммо бу сафар Пако деворга маҳкамрок қапишиб олди-ю, боягидан баттар қизариб кетди.

Хайриятки, худди шу пайт қўнғироқ чалиниб қолди ва барча болалар синф-синфларига тарқаб кетишди.

Ака-ука Сумига деган ўқувчилар Пакони иккала қўлидан тутиб, шу йил мактабга чиққан ўқувчилар синфига етаклаб кетишди. Даставвал Пако улар билан боришни хоҳламай, тихирлик қилди, бироқ қарасаки, ҳамма ўша ёққа кетяпти – шундан кейин улар билан боришга кўнди. У синфга киришга кирди, лекин негадир ранги кум ўчди. Ўша заҳоти кутилмаганда жимлик чўкди, бу жимликдан Пако хавотирга тушди. Каттаси бир томонга, кичиги иккинчи томонга тортқилаб ҳоли-жонига қўймаётган Сумигалар ҳам бирдан уни қўйиб юборишди ва Пако бир ўзи қолди.

Синфга муаллим кирди. Болакайлар қаддини ғоз тутиб, ўнг қўллари учини чаккаларига тираб, бараварига салом беришди.

Пако энг олдинги қатордаги парта билан ўқитувчининг столи орасида қўлида дарслик, дафтар ва қалам ушлаганча ғўдайиб тураверди. Унинг мияси ғовлаб кетди. Болалар. Сарғиш девор. Ғуж-ғуж бўлиб олган ўқувчилар. Қий-чув. Бир талай стуллар. Муаллим. Ва ниҳоят якка-ёлғиз бир ўзи мактабда турибди. Унинг хўрлиги келди. Муаллим уни қўлидан ушлаб олдинги қатордаги парталардан бирига етаклаб олиб борди-да, кўринишидан ўзига ўхшаган боланинг ёнига ўқазиб қўйди.

– Исмингиз нима, – сўради муаллим ундан.

Пако титроқ овозда зўрға жавоб берди:

– Пако.

– Фамилиянгиз-чи? Исми-шарифингизни тўлиқ айтинг.

– Пако Юнке.

– Жуда яхши.

Муаллим қайтиб столи ёнига борди ва ўқувчиларга кўз югуртириб чикди-да, ҳарбийларга хос кескин оҳангда:

– Ўтиринглар! – деди.

Парталар шарақа-шуруқ очилиб-ёпилди ва барча ўқувчилар жойларига ўтиришди. Муаллим ҳам ўтирди ва дафтарига бир нималарни ёзишга туинди. Пако Юнке ҳамон китоби, дафтари ва қаламини қўлидан қўймасди. Партадош бола охири сабри чидамай:

– Қўлингизда кўтариб туравермай партага қўй нарсаларингни, – деди унга.

Унинг гаплари ҳалиям ўзига келолмай довдираётган Пако Юнкенинг қулоғига кирмади. Шунда ўша бола унинг қўлидан китоб-дафтари тортди олди-да, партага қўйди ва оғзининг таноби қочиб ишшайди.

– Адаш эканмиз. Менинг ҳам исмим Пако. Пако Фаринья. Парво қилма, мен ҳам биринчи кунни сени аҳволингга тушганман. Шашка

ўйнашни биласанми? Буни Сусанна холам олиб берган, – бола ички бир қувонч билан бир дона дамкани олиб манглайига босиб қўйди. – Сен ота-онанг билан бирга турасанми?

Пако Юнке жавоб бермади. Адашининг гап-сўзларидан диққати ошди. Ҳолбуки, унинг хаёли ҳам ўзида эмас, бунинг устига кўнгли ғаш эди. Бошқалари ҳам шунақа бўлишса керак: сергап, ҳаёти яхши, мактаб – ўйнаб-кулиб кетадиган даргоҳ. Нега улар бунақайкин? Нега у – Пако Юнке ҳамма нарсадан ҳадиксирайди, хавотирга тушади? У кўз кири билан муаллимга назар солди, кейин шифтга, сўнг атрофдагиларга сездирмай дераза ойнасидан кўринаётган кимсасиз ва жим-жит ҳовлига қаради. Ёп-ёруғ, серқуёш кун эди. Вақти-вақти билан аллақайси синфдан ғўнғир-ғўнғир овозлар ва кўчадан ўтиб бораётган ғилдиракли араванинг ғижирлагани эшитиларди.

Мактабга бориш зап ғалати нарса-да! Пако Юнке секин-секин ўзини қўлга оларди. У уйлари, онасини кўз олдига келтирди. Сўнг Пако Фариньядан:

- Уйга кетишга неччида жавоб беришади? – деб сўради.
- Ўн бирда. Сен қаерда турасан?
- Анови томонда.
- Узоқми?
- Ҳа... Йўқ...

Пако Юнке уйлари қайси кўчадалигини айтиб беролмади; уни қишлоқдан олиб келишганига бир неча кун бўлганди, шунинг учун ҳам шаҳарни яхши билмасди.

Кимнингдир тапиллатиб чопиб келаётган оёқ товушлари эшитилди-ю, зум ўтмай остонада Юнкелар оиласининг валинеъмати, ўзи инглиз, жаноб Дориан Гривнинг ўғли Умберто пайдо бўлди; “Перувизн Корпорейшн” темир йўл компаниясининг бошқарувчиси жаноб Грив қишлоқ алькольди эди. Умберто билан бирга мактабга боради, бирга ўйнайди, деб Пакони қишлоқдан шу жаноб олдириб келтирганди – улар тенгдош эди-да! Аммо Умберто мактабга кечроқ боришга ўрганиб қолган, Паконинг эса биринчи бориши эди, шу сабабли Грив хоним Паконинг онасига шундай деди:

– Сиз Пакони эртароқ олиб бораверинг. Биринчи кундан кечикиб бориш яхши эмас. Эртадан бошлаб Умбертонинг уйғонишини кутиб турсиз, кейин уларни бирга олиб борасиз.

Муаллим Умбертони кўриб, бошини қимирлатиб қўйди:

– Яна кечикибсиз-да?

Умберто пинагини бузмади:

– Ухлаб қолибман.

– Майли, бўпти, – деди муаллим. – Бошқа такрорланмасин. Бориб жойингизга ўтиринг.

Умберто Грив нигоҳи билан Пако Юнкени ахтариб топди-да, ёнига келиб қатъий оҳангда:

– Қани, юр, мен билан, бирга ўтирамыз, – деди.

Пако Фаринья Умбертога тушунтирди:

– Бормайди. Жаноб шу ерга ўтқаздилар.

– Сени ишинг бўлмасин! – жеркиб жавоб берди Умберто ва Юнкени кўлидан ушлаб куч билан ўзининг партаси томон олиб кетди.

– Жаноб, – дея қичқирди шунда Фаринья. – Грив Пако Юнкени мен билан ўтирасан, деб зўрлик қиляпти.

Муаллим ёзишдан тўхтади ва қатъий овозда деди:

– Нима тўполон! Жим бўлинглар! Нима бўлди?

Фаринья ҳозирги гапини қайтарди:

– Грив Пако Юнкени мен билан ўтирасан, деб зўрлик қиляпти.

Бориб Пако Юнке билан ўтиришга улгурган Умберто Грив муаллимга:

– Ҳа, шунақа, – дея жавоб қилди, – олиб кетдим ундан. Чунки Пако Юнке – менинг малайим. Ёнимда бўлиши керак. Шунинг учун.

Муаллимнинг бу гапдан хабари бор эди, шу сабабли Умберто Гривга мулойим гапирди:

– Жудаям яхши. Лекин уни Пако Фариньянинг ёнига мен ўтказгандим, олдинги партада дарсни яхши эшитади. Қўйворинг уни, жойига ўтирсин.

Ўқувчилар чурқ этишмай улардан – муаллим, Умберто Грив ва Пако Юнкедан кўз узишмасди.

Фаринья бориб Пако Юнкени ўзининг ўрнига элтиб қўйиш учун кўлидан ушлаган эди, бироқ Грив ҳам унинг бошқа кўлидан ушлаб жойидан қимирлашга йўл қўймади.

Муаллим Гривни тартибга чақирган бўлди:

– Грив! Бу қанақаси?

Қаҳр-ғазабдан бўғриқиб кетган Грив тишини-тишига қўйиб, муаллимга юзланди:

– Мен уни қўйиб юбормайман, жаноб. Юнке ёнимда қолишини хоҳлайман.

– Мен сизга айтяпман, кўлини қўйиб юборинг!

– Қўйиб юбормайман, жаноб.

– Нима деганингиз бу? Қўйиб юбормайман эмиш.

– Қўйиб юбормайман!

Муаллимнинг ғазаби қайнаб тошганидан таҳдидона қичқирди:

– Грив! Кимга айтаяпман!

Умберто Грив ердан кўзини узмай кучи борича Пако Юнкенинг қўлига ёпишиб олди, у эса эсанкираб, бу воқеадан шунчалик хушини йўқотиб қўйган эдики, азбаройи худо, ўзини бир парча жулдур латгадек икки томондан кучаниб торгаётган Фаринья билан Умбертога қаршилик қилиш хаёлига келмасди. Энди Пако Юнке Умбертодан муаллим билан мактабдаги барча болаларни қўшиб ҳисоблаганда ҳам кўпроқ кўрқарди. Унинг Умберто Гривдан бунчалик кўрқилишининг сабаби нимада – ўзи ҳам билмасди. Нима учун Умберто Грив уни доим хўрлагани хўрлаган? Нега?

Муаллим Пако Юнкени кўлидан ушлаб Фаринья ўтирган парта томон етаклади. Грив эса бўкириб, телбаларча ўриндикни тепишга тушди.

Шу чоқ яна ҳовлида қадам товушлари эшитилди ва синф эшиги очиқлиб остонада яна бир ўқувчи – сартарошнинг ўғли Антонио Хосдрес кўринди. Муаллим унга ўгирилди.

– Сиз нега кеч қолдингиз?

– Мен эрталабки нонушта учун нон келтиргани боргандим.

– Нега эртароқ бормайсиз, сабаби борми?

– Чунки укамни уйқудан уйғотмасам бўлмасди – онам касал, дадам ишга кетган. Уйда унга қарайдиган мендан бошқа ҳеч ким йўқ.

– Ҳа, майли, – деди жиддий оҳангда муаллим. – Ҳов анави ерга бориб туринг... Бир соат ўша ерда, бурчақда турасиз, бу сизга жазо.

У тахта тарафдаги синф бурчагини кўрсатди.

Дафъатан Пако Фаринья дик этиб ўрнидан турди-да, норозилик билдирди:

– Грив ҳам кечикиб келганди, жаноб.
– У ёлгон гапиряпти, жаноб, – деди ўша заҳоти бунга жавобан Умберто Грив. – Мен кечикканим йўқ.

Ногаҳон бутун синф жўр овозда норозилик билдирди:

– У алдаяпти, жаноб! Фаринья тўғри айтди. Грив дарсга кеч келди.

– Жим! – деди муаллим асабийлашиб. Болалар бирдан жим бўлиб қолишди.

Муаллим ўйга ботганча синфда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Фаринья икковидан бошқа одам эшитмайдиган паст овозда Юнкега шипшиди:

– Грив валломат бўлмайдими, тўғриси айтиш керак-да – у кечикиб келди, лекин уни жазолаш тугул биров мушугини пишт дегани йўқ. Чунки отаси пулдор одам. У ҳар куни кеч қолади. Сен уларникида ашайсанми? Ўзи айтганидек унинг малаймисан?

Юнке оғир сўлиш олиб жавоб берди:

– Мен онам билан тураман...

– Умберто Гривнинг уйидами?

– Жуда чиройли уй, дарахтлар кўп ҳовлисида. Сохиба билан хўжайин истиқомат қилишади у ерда. Ойим ҳам. Мен ойим билан тураман.

Синфнинг нариги бошида Умберто жаҳлдан ёрилиб кетгудек бўлиб Пако Юнкедан кўз узмас, Фариньянинг раъйига юриб ўзини ташлаб кетганига чидаёлмай дам-бадам мушт дўлайтирарди.

Пако Юнке нима қиларини билмасди. Тавба, нима қилса ҳам хоним билан кичкина хўжайинга ёқмайди-я, мана ҳозир ҳам унинг ёнида қолмаганига чидаёлмаяпти. Мактабдан кейин Умберто аламини олмасдан қўймайди, қўли билан ургани етмай, оёғини ҳам ишга солса керак. Умберто Грив – худонинг ғазаби, ҳечам тинчлик бермайди, кўчадаям, мактабдаям шу. Ҳатто уйда онаси бору, демайди, жанжал қилаверади. Мана, ҳозир ҳам шу аҳвол, еб қўйгудек Пако Юнкега тикилишини қаранг, мушт ўқталиши ортиқча. Пировардида Юнке Фариньяга ёрилди:

– Мен бориб жаноб Умбертонинг партасига ўтира қолай.

Пако Фаринья унга ачинганнамо қараб турди-да, бирдан тутоқиб бобиллаб берди:

– Борма, жиннимисан?! Муаллимнинг жаҳли чиқади, яна балога қолиб юрма.

Фаринья ўгирилиб Гривга қаради. Грив унга ҳам мушт кўрсатгани билан муаллим эшитмайдиган қилиб бир нималар дея тўнғиллади. Худди шуни кутиб тургандек Фаринья муаллимга юзланди:

– Жаноб! Қаранг, Грив муштини кўрсатиб, ураман деяпти.

Муаллим эса:

– Бўлди, бас! Шовқин қилманглар! Қани, хўш!.. Бугун сизлар билан балиқлар ҳақида дарс ўтамиз, кейин назорат иши ёзамиз, ёзиб бўлгач, ўша саҳифаларни дафтарларингиз орасидан олиб менга топширасиз. Мен кўриб чиқиб, энг яхши ёзилган ишни ажратиб оламан ва мактаб маъмурияти, хусусан жаноб директорга топшираман. Ғолиб чиққан ўқувчининг исми-шарифи мактабнинг энг илғор биринчи синф ўқувчиси, деган номга сазовор бўлиб, Ҳурмат китобига ёзиб қўйилади. Тушунарлими гапим?

Болалар жўр овозда такрорлашди:

– Тушунарли, жаноб.

– Жуда яхши, – деди муаллим. – Кўрамиз. Энди эса балиқлар ҳақида гаплашамиз. Янглишмасам, кўпчилик балиқлар билан боғлиқ бирон бир қизиқарли воқеани айтиб беришни хоҳлайди. – Муаллим шундай деб ака-ука Сумигалардан бирини доскага чақирди.

– Жаноб, – дея ҳикоясини бошлади Сумига, – пляжга бошдан-оёқ кум тўшалган – ҳаммага равшан. Бир куни кумлоқ сохилни кавлаётганимизда чалажон балиқ чиқиб қолди. Уни уйимизга олиб кетдик. У йўлдаёқ ўлиб қолди.

Умберто Грив унинг гапини шартта бўлди:

– Жаноб, мен кўп балиқ тутганман, уларни уйга келтириб, хонамга қўйиб юборардим, лекин бирор марта ҳам ўлиб қолганини билмайман.

– Эҳтимол, сиз уларни сув қуйилган биронта идишга солиб қўйгандирсиз, – деди муаллим.

– Йўқ, жаноб. Стол тагига, полга ташлаб қўярдим.

Болалар “гурр” этиб кулиб юборишди. Ориқ, рангпар бола эса елкасини қисиб, лабини чўччайтирди:

– Бўлмаган гап, жаноб. Чунки ҳар қандай балиқни сувсиз қолдирсангиз бирпасда ўлиб қолади.

– Ҳечам-да, – дея гапини маъқуллашга ўтди Умберто Грив. – Менинг хонамда ўлмайди. Чунки менинг хонамдаги ҳамма нарса асл, қимматбаҳо. Шунинг учун отам балиқ олиб келиб, стол тагида боқсанг бўлаверади, деб айтган.

Пако Фаринья қорнини ушлаб қотарди. Сумиганинг ҳам ичаги узилди. Тилларанг сочли бақалоқ бола ҳам, кулча юзли, яшил камзул кийган ҳам қотиб-қотиб куларди. Грив билан зерикмайди одам! Балиқларни стол тагида, полда боқармиш! Нима, канарейка ёки тўтикушмиди улар! Ёлғончилигини қаранг буни! Болалар кула-кула қичқиришарди.

– Ҳо! Ҳо! Ҳо! Ёлғон гапиряпти, жаноб! Ҳо! Ҳо! Ҳо! Алдаяпти у! Фирт ёлғон!

Ёлғончига чиқариб қўйишгани учун Умберто Гривнинг қаттиқ жаҳли чиқди. Унинг гапига ишонишмагани майли, масхара қилгандек кулишлари алам қилди. Ҳолбуки, кунларнинг бирида иккита балиқ келтириб стол тагида боққани, балиқлар бир неча кун ўша ерда қолиб кетгани ҳали унинг эсидан чиққани йўқ. Бир-икки ағдариб кўрганида, улар қимирлаганди, шекилли. Шу давр ичида балиқлар тирик бўлишганмиди, ўлиб қолганмиди, очиғи, фақат шуни аниқ билмасди, холос. Лекин нима бўлган тақдирда ҳам, Грив сўзларига ишонишларини хоҳларди. Шу боис болаларнинг жарангдор кулгиси остида Сумигалардан бирига яна бир карра муддаосини тушунтирмоқчи бўлди:

– Худо ҳаққи, чинданам шундай бўлувди, рост! Чунки дадамнинг пули кўп, у бойвачча. У мен истасам денгиздаги барча балиқларни келтириб бераман, деган. Мен учун, хонамдан чиқмай ўйнашим учун.

Муаллим болаларни тартибга чақирди:

– Бўпти! Майли! Роса кулишдик, ўзингизни босиб олинг. Қисқаси, Грив балиқларнинг сувсиз яшай олмаслигини салгина унутиб қўйди, бор-йўғи шу. Ҳаммаси равшанки, балиқни сувсиз қолдирсангиз...

Болалар бир овозда муаллимнинг гапини давом эттиришди:

– ...ўлиб қолиши аниқ.

– Тўппа-тўғри, – деди муаллим.

Ориқ ва рангпар бола донолик билан дона-дона қилиб тасдиқлади:

– Чунки балиқларнинг онаси сувда яшайди, уларни сувдан тортиб олсангиз, онасиз қоладилар.

– Йўқ, йўқ, такрор айтаманки, йўқ! – деди муаллим қатъиян. – Балиқлар сувсиз нафас ололмасликлари сабабли нобуд бўладилар. Улар сув таркибидаги ҳаво билан нафас олишади, ташқаридаги ҳаво улар учун ҳаёт манбаи бўлолмайди.

– Ҳаёт манбаи йўқ бўлганидан кейин ўлиши аниқ, – деди бир бола ва муаллимга кемтик тишларини намоишкорона кўрсатиб илжайди.

Умберто Грив эса ўз билганидан қолмасди:

– Менинг дадам балиқлар учун уйга ҳаво келтириб бера олади, чунки унинг пули мил-мил, хоҳлаган нарсасини сотиб олишга қодир у.

Яшил камзулли бола ҳам гапга кўшилди:

– Менинг дадамнинг ҳам пуллари кўп.

– Менинг дадамниям, – деди яна бири.

Болаларнинг ҳаммаси, бири олиб-бири қўйиб, дадасининг бадавлат экани ҳақида гапга тушиб кетишди. Ёлғиз Пако Юнке ҳеч нарса демасди – у сувсиз қолган балиқларнинг ўлиб қолиши сабаблари ҳақида ўйлаб ўтирарди.

Бир пайт Фаринья Пако Юнкенинг елкасига туртиб саволга тутди:

– Нима, сенинг отангни пули йўқми?

Пако Юнке бироз ўйлаб турди; сўнг кунларнинг бирида онасининг кўлида бир неча песет кўрганини эслади:

– Менинг онам бой, пули кўп.

– Қанча? – деб сўради Фаринья.

– Тахминан тўрт песетча бор.

Пако Фаринья ҳаммага эшиттириб муаллимга ҳисобот берди:

– Пако Юнкенинг гапига қараганда онасининг пули кўпмиш, жаноб.

– Ёлғон айтаяпти у, жаноб! – деди бошини чайқаб Умберто Грив. –

Пако Юнкенинг гапи ёлғон. Унинг онаси бизникида оқсоч, сариқ чақаси йўқ у хотиннинг, қаердан бўлсин!

Муаллим бўрни олиб ўқувчиларга орқа ўгирганча қора тахтага ёза бошлади.

Муаллимнинг кўрмаётганидан фойдаланган Умберто Грив ўтирган еридан сапчиб турди-да, бориб Пако Юнкенинг сочидан ушлаб тортди ва югурганча изига қайтди. Юнке хўнграб юборди.

– Нима гап? – деди муаллим ва нима бўлаётганини аниқлаш учун ўгирилиб қаради.

Пако Фаринья пайсалга солмай муаллимга чакди:

– Грив унинг сочидан тортди, жаноб.

– Бўлмаган гап, жаноб, – дея ўзини оқлади Грив. – Мен ундай қилганим йўқ. Жойимда қимирламай ўтирибману.

– Майли, майли! – деди муаллим. – Бўлди! Бас қил йиғлашни, Пако Юнке. Бўлди деяпман!

У шундай деди-ю, яна қора тахтага ёза бошлади, сўнг Гривга савол берди:

– Агар сувдан чиқариб олинса, балиқнинг ҳоли нима кечади?

– У менинг хонамда яшайди, – деди жавобан Грив.

Болалар яна Гривнинг устидан кула бошлашди. Тавба, қанақа бола ўзи, ҳеч нарсага ақли етмаслиги аниқ-ку, яна қайсарлигини қўймайди. Менинг уйим, менинг хонам, дадамнинг пули кўп, деган гаплар оғзидан тушмайди-я сира! Шунчалик ҳам безбет бўладими?!

– Қани, хўш, Пако Юнке, – деди ўқитувчи, – агарда балиқ сувсиз қолса унга нима бўлади?

Ҳали кўз ёшлари қуримаган Пако Юнке тишини-тишига қўйиб жавоб берди:

– Сувсиз балиқлар нобуд бўлади, чунки уларга ҳаво етмайди.

– Жавоб тўппа-тўғри, – деди ўқитувчи. – Баракалла!

У яна тахтага ёзишга тутинди. Умберто Грив ўқитувчининг кўрмаётганидан тагин фойдаланиб, Пако Фариньянинг тепасига борди-да, юзига мушти билан бир солди ва икки ҳатлаб жойига бориб ўтирди. Фаринья Пако Юнке сингари дийдиё қилмади, балки овози борича бақирди:

– Жаноб, Умберто Грив мени урди!

– Тўғри, тўғри, жаноб, урди. Ҳаммамиз кўрдик! – Болалар уни бир овоздан қўлладилар.

Ана шунда тўполон бошланди. Муаллим столни тарақлатиб муштлади-да, ўшқирди:

– Жим бўлинглар!

Синфга оғир сукунат чўқди, болалар ўтирган ерларида қаддиларини тиклаб, муаллимга жиддий ва ташвишли тикилиб ўтиришди. Шу Грив бошга битган бало бўлди-да! Нима қилгани бу? Қани, ўша ўқитувчинг нима каромат кўрсатарди, демокчими бу қилиғи билан! У лавлагидек қизариб кетди. Кўпчиликнинг орасида юзимни ерга қаратади бу бола.

– Нима бу қилиқ? – деб сўради муаллим Пако Фариньядан. Пако Фаринья жавоб бераётганда кўзлари ғазабдан ёнарди.

– Умберто Грив ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ юзимга мушт туширди.

– Грив, шу ростми?

– Ёлғон, жаноб, – деди Умберто Грив. – Мен уни урганим йўқ.

Муаллим қайси бирининг ёни бўлишни билмай, барча ўқувчиларга кўз югуртириб чиқди.

– Ким кўрди буни? – деб сўради муаллим Фариньядан.

– Ҳамма кўрди, жаноб! Мана, Пако Юнкедан сўранг ишонмасангиз.

– Пако, Фариньянинг гапи тўғрими? – деб сўради муаллим.

Пако Юнке Умберто Гривга мўлтираб қаради, лекин жавоб беришга ботинолмади, башарти муаллимнинг саволига “ҳа” деб жавоб берса, Умберто мактабдан чиқишлари биланоқ кўчада тутиб олиб роса дўппослаши аниқ. Оқибат Юнке бошини қуйи солиб, оғзига талқон солгандек индамай тураверди.

Фаринья лаби-лабига тегмай бидирлаб, муаллимга тушунтира кетди:

– Жаноб, Юнке жавоб бермаётганига жиддий сабаб бор, Грив дарсдан кейин ундан ўчини олади, чунки Юнке унинг хизматкори, бунинг устига уларникида туради.

Муаллим Фариньядан кўз узмай гапларини эшитиб турди-да, бошқа болаларга юзланди:

– Фариньянинг гапини ким тасдиқлайди?

– Мен, жаноб! Мен, жаноб! Мен ҳам, жаноб! Мен ҳам кўрдим!

Муаллим яна Гривдан сўради:

– Грив, бундан чиқди, Фариньяни урибсиз-да, болалар бекорга гапиришмайди.

– Йўқ, жаноб! Мен уни урганим йўқ.

– Шошманг, Грив, ёлғон гапириш жуда ёмон нарса, сизга ўхшаган одобли, зукко болага ёлғон гапириш ярашмайди.

– Йўқ, дедим-ку, жаноб. Унга қўл кўтарган бўлсам қўлим синсин.

– Хўп, майли. Сизга ишонаман. Сиз ҳеч қачон ёлғон гапирмайсиз,

биламан. Лекин бундан буён эҳтиёткорлик билан иш тутасиз, деган умиддаман.

Шундай дегач, муаллим ўйга чўмганча, синф бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, болалар эса қулоқларини динг қилиб, уни кузатиб туришди.

Пако Фаринья бир нарсалар деб минғирлар, ҳозир йиғлаб юборадигандек эди.

– Уни ҳатто тартибга чақириб қўйишни ҳам лозим топишмади, негалигини айтайми, чунки унинг отаси бойвачча! Ҳали ҳаммасини оймга айтиб берсам борми?!

Муаллим унинг гапларини эшитди ва жаҳлдан кўкариб кетгудек кифада Фариньянинг олдида тўхтади-да, овози борича ўшқира кетди:

– Нималар деяпсиз? Умберто Грив намунали ўқувчилардан. У ҳеч қачон алдамайди. Ҳеч кимни хафаям қилмайди, шу сабабдан унга жазо беришни лозим топмадим. Бизнинг мактабимизда барча болалар тенг ҳуқуқли, бадавлат оила фарзанди бўладими, камбағалнинг боласими – фарқи йўқ. Агарда Гривнинг отаси ҳақида ҳозирги гапингизни яна бир марта эшитсам, икки соат бурчақда турғазиб кўяман. Қулоғингизда бўлсин.

Пако Фариньянинг нафаси ичига тушиб кетди. Пако Юнке ҳам ғужанак бўлиб олди. Ҳолбуки, иккови ҳам Грив уларга қўл кўтаргани ва умуман, унинг учига чиққан ёлғончи эканлигини билар эди. Лекин айнан шунинг учун бу аҳволга тушишганини эса англаб етолмас эдилар.

Муаллим тахта олдига бориб, яна ёзишда давом этди.

– Нега муаллимга Грив мени урди, деб айтмадинг?

– Кейин Умберто мени тинч қўймасийди.

– Нега шуни онангга айтиб бермайсан?

– Айтиб берсам, Грив аламига чидаёлмай яна уради, соҳибанинг ҳам жаҳли чиқади.

Муаллим тахтага ёзаётганда Умберто Грив дафтарига бир нималарнинг расмини чизиб ўтирди.

Пако Юнке эса онаси ҳақида ўйлади. Кейин хўжайин билан Умбертони кўз олдига келтирди. Умберто Грив уни уйга борганда уради-ми, йўқми, шуни хаёл қилди-ю, кўнгли ғаш тортди. Юнке болаларга кўз югуртириб чиқди – мана булар Гривга ўхшаб Юнкени уришмайди, Фаринья у ёқда турсин, биронтаси хафа қилмайди уни. Юнкенинг қўлидан тортиб худди Умберто сингари бошқа партага судрашмайди. Нега Умберто унга шунақа ёмонликлар қиларкин? Айни пайтда, афтидан, Юнке онасига айтиб беришга тайёр эди, агар бунинг учун Умберто яна қўл кўтарса, муаллимга шикоят қилиши ҳам мумкин. Бироқ муаллим Умбертога ҳеч нима қилмади-ю. Агар уни уришиб берганда, Пако ҳаммасини Фариньяга айтиб берган бўларди. Шу хаёллар билан у Фариньядан сўради:

– Умберто сени ҳам урадимиз?

– Мени-я?! Қўл кўтариб кўрсин-чи! Битта уриб, дабдаласини чиқараман. Гапидан қайтадиганлардан эмасман. Қани бир хезланиб кўрсин-чи! Нима қилишимни кўрардинг! Оймга ҳам бориб айтаман. Дадам мактабга келиб Умбертосиниям, отасини ҳам аяб ўтирмасди.

Пако Юнке Фариньянинг гапларини юрак ҳовучлаб эшитарди. У наҳотки Умбертодан кўркмайди? Наҳот, отаси келиб, жаноб Гривнинг танобини тортиб қўя олса! Унинг гапларига Паконинг негадир ишон-

гиси келмади, ҳали бунга биронта боланинг юраги дов берганини кўзи билан кўргани йўқ. Мабодо, Фаринья уни урса, аксинча, хўжайин келиб, Фариньянинг ўзининг ҳам, унга кўшиб отасининг ҳам адабини бериб кўяди. Чунки жаноб Грив шунақа зўр, ундан ҳамма кўрқади. Жаноб Грив қаттиққўл, жиддий одам, одамлар унинг раъйига қарашади. Уларникига жуда кўп жаноблар ташриф буюрадилар – аёллар ҳам, эркаклар ҳам – қизиғи шундаки, уларнинг ҳеч бири хўжайини билан соҳиба чизган чизикдан чиқмайдилар, уларнинг айтгани-айтган, дегани-деган. Керак бўлса, жаноб Грив муаллим тугул, ундан каттасига ҳам ақл ўргата олади.

Пако Юнке ҳамон тахта олдида турган муаллимга назар солди. Қанақа одам бу муаллим? Намунча у қаттиққўл, нима сабабдан унга индашмайди ё кўрқишадими? Юнке ундан кўз узмай ўтираверди. Муаллим на отасига, на жаноб Гривга ўхшайди, кўпроқ хўжайини олдида иш билан келиб-кетадиган хонимларга ўхшайди. Унинг гардани билан бурни курканикига ўхшайди – қип-қизил. Юрганда пойабзали ғирчиллайди – ғарч-ғурч...

Юнке зерикиб кетди. Қачон улар уйга кетишаркин? Начора, мактабдан кўчага чиққач, Умберто терисига сомон тикади. Аниқ. Боя айтди-ю! Агар онаси Умбертога лоақал “Нега унақа қиласиз, жаноб. Пакога кўл кўтарманг. Сизга нима ёмонлик қилди”, деб койиб кўйганда эди! Шунинг ўзи кифоя қиларди. Лекин афсус... Катталар қайириб ташламагандан кейин, Умберто Грив албатта ҳаддидан ошади-да! Номард, шунақаям тепадики, азбаройи худо, Паконинг оёғи қонталаш бўлиб қолади. Кейин хўрлиги келиб йиғлашга тушади. Умберто бунинг нималигини тушунмайди, чунки у ҳеч кимдан ҳеч қачон бунақа калтак еб кўрмаган. Бунинг устига Умберто катта хўжайин билан хонимнинг арзандаси. Пако Юнке ўғлиданам, ота-онасиданам кўрқади. Фақат у эмас, ҳамма кўрқади. Ҳамма. Муаллим ҳам. Ошпаз ҳам, унинг қизлари, Паконинг онаси, ҳатто Валенсио, унинг опаси ҳам. Кечаси тувакларни тозалаб кўювчи Мария ҳам. Бир кун олдин унинг кўлидан тувак тушиб кетиб уч бўлак бўлиб синди-я!.. Таажжуб, Паконинг дадасини-чи, ура оладими? Нақадар ярамас одамлар, отаси ҳам, ўғли ҳам. Пако Юнкенинг кўнгли бузилди. Қачон ёзишдан тўхтаркин бу муаллим?

– Мана, ниҳоят, бўлди! – деди муаллим тахта олдидан нари кетаркан. – Назорат иши мана шу бўлади. Энди дафтарингизни очиб, уни кўчириб олинг. Шошмасдан, хатосиз ёзинг.

– Ўзимизнинг дафтаримизгами, – зўр-базўр сўради Пако Юнке.

– Албатта, ўзингизнинг дафтарингизга, – деб жавоб қилди муаллим.

– Сиз оз-моз бўлиб ёзишни билсангиз керак?

– Биламан, жаноб. Қишлоқда яшаётганимизда дадам ўргатган эдилар.

– Жуда соз. Ундай бўлса қани, бошланг ёзишни.

Болалар дафтарларини олиб муаллим тахтага ёзиб қўйган машқни кўчириб олишга киришди.

– Шошмасдан ёзинг, – деди муаллим, – хатосиз кўчиринг, шошманг. Умберто Грив савол берди:

– Жаноб, бу машқ балиқ ҳақидами?

– Ҳа, бир сўз қолдирмай ҳаммасини кўчириб ёзинг!

Синфга жимлик чўқди. Ёлғиз ручкаларнинг китирлаши эшитиларди. Муаллим столига ўтириб, у ҳам нималарнидир ёза бошлади.

Умберто Грив тахтадан кўчириб ўтиришни ўзига эп билмади, бунинг ўрнига дафтари очиб, ниманингдир расмини чиза бошлади. Балиқлар, одамлар, яна аллақандай тўртбурчак шакл чизди.

Бир неча муддатдан сўнг муаллим бошини кўтарди-да:

– Ўзиб бўлдиларингми? – деб сўради.

– Бўлдик, жаноб, – дея жўр овозда жавоб қайтаришди болалар.

– Баракалла, – деди муаллим. – Энди ёзганларингизнинг тагига аниқ қилиб исм-шарифингизни ёзинг.

Шу чоқ танаффусга кўнғироқ чалинди. Шовқин-сурон кўтарганча ўқувчилар ташқарига ошиқшди.

Тахтадаги машқни яхшилаб, беҳато кўчирган Пако Юнке ҳам дарслиги, дафтари ва қаламини олиб ташқарига чиқди.

Ҳовлида унинг ёнига Умберто келди-да, қўлидан маҳкам ушлаб ўдағайлади:

– Юр, бу ёққа, тўнка-тўнка ўйнаймиз.

Умберто Пако Юнкени ўртага итариб юборган эди, унинг қўлидаги дафтар-китоби сочилиб кетди.

Юнке Умбертонинг айтганларини бажарди-ю, бироқ уялганидан лавлагидек қизариб кетди, чунки болалар унинг кетига Умбертонинг тепганини кўриб туришган эди. Юнкенинг яна йиғлагиси келди.

Пако Фаринья, ака-ука Сумигалар ва бошқа болалар Умберто Грив билан Пако Юнкени қуршаб олишди. Ориқ, рангпар бола Паконинг китоб-дафтари билан қаламини йиғиштириб келди, бироқ Умберто унинг қўлидан юлкиб олди.

– Бер, бу ёққа! Сен аралашма, чунки Пако Юнке менга қарашли бола, билдинг?!

Умберто Грив синфга кириб кетиб, Пако Юнкенинг китоб-дафтари ўзининг партаси остига яшириб чиқди. Сўнг Пако Юнке билан ўйинни бошлади. Аввал унинг гарданидан ушлаб куч билан пастга босди, кейин эмаклаб туришга мажбур қилди.

– Типирчиламай тур! – дея буйруқ берди. – То ўзим айтмагунимча кимирласанг кўрасан!

Умберто Грив ортига тисарилди ва югурганча келиб кафти билан Паконинг белига таяниб, устидан ҳатлаб ўтди, ўтаётган маҳал зарб билан кетига тепди. Кейин яна орқага чекинди, яна ўша ердан югура келиб, худди олдинги сафардагидек сакраётганда бир тепиб ўтди. Шу тариқа Умберто Грив Пако Юнке билан узоқ ўйнади. Тахминан йигирма мартача тепиб, устидан сакраб ўтди-ёв!

Дафъатан ҳиқ-ҳиқ йиғлаган овоз эшитилди. Қаттиқ тепкидан жони оғриган Юнке йиғлаётган эди. Шунда уларни қуршаб турган болалар даврасидан Пако Фаринья ўртага чиқди-да, Гривнинг рўпарасига келди.

– Бас қил! Бас, деяпман! Агар Пако Юнкенинг устидан яна бир марта сакраб ўтсанг, ўзингдан кўр!

– Нима дединг! Қайтар гапингни! Пако Фаринья, ўргилдим сендан! Қалтак емагин тагин. Битта ураман ҳозир, сен ҳам йиғлаб юрасан.

Бироқ Пако Фаринья қилт этмади, аксинча, тап тортмай Гривга тик қараб тураверди.

– Сизларникида хизматкор бўлиб яшаётган одамларнинг боласини уриб, мазах қилиб, устидан сакраш, уни йиғлатиш сенингча мумкин экан-да! Хато қиласан! Қани, мард бўлсанг яна бир марта устидан сакраб кўр-чи, кўрасан нима қилишимни!

Ака-ука Сумигалар Пако Юнкени кучоқлаб олиб, йиғламагин, дея тасалли беришар, овутишга ҳаракат қилишарди.

– Нега устингдан сакрашга йўл қўясан, тепса ҳам индамай турибсан! Солмайсанми кулоғининг тагига! Бир марта сен ҳам унинг устидан сакраб ўт! Айб ўзингда, индамай хўп деб кетаверасан. Анқовсирамай сол оч биқинига! Бўлди қил! Йиғлама! Ҳозир уйга кетамиз!

Пако Юнке аччиқ-аччиқ йиғлар, кўз ёшлари чинакамига уни бўғар эди..

Бир гала болалар Пако Юнкени, қолганлар эса Умберто Грив билан Пако Фариньяни ўраб олишган эди.

Грив бор кучини йиғиб битта урганди, у кулаб тушди. Ораларидаги каттароқ бола – 2-синф ўқувчиси Фариньянинг ёни бўлиб Умбертони тепди. Бошқаси – ундан ҳам каттароқ учинчи синф боласи Гривнинг ёнини олиб, ўша тепиб қолган болага мушт туширди. Уларнинг ортидан барча болалар иккига ажраб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ уришиб кетишди. Шу тариқа тўполон бошланди.

Шу чоқ яна кўнғироқ чалиниб қолди-ю, ҳамма синфига тарқаб кетди. Пако Юнкени ака-ука Сумигалар етаклаб олишди.

Биринчи синф ўқувчилари ўртасида олағовур тинмасди, бироқ муаллим кирган заҳоти ҳамманинг уни ўчди.

Муаллим синфга кўз югуртириб чиқди-да, ҳарбийлар сингари қарсиллатиб деди:

– Ўтиринг!

Парталарни шарақлатиб ўтиришди.

Муаллим ҳам жойига ўтириб, балиқлар ҳақидаги машқ ёзилган икки бетли саҳифани топширишлари учун ўқувчиларни рўйхат бўйича чакира бошлади. У икки варақли қоғозни олар, ўқиб чиқар ва ўша заҳоти журналга баҳо қўярди.

Умберто Грив Пако Юнке ўтирган парта ёнига келди, унга дафтар ва қаламини берди, лекин аввал дафтардан Пако Юнке машқни бажарган саҳифаларни суғуриб олди-да, тагига ўзининг номини ёзиб қўйди.

Муаллим Умберто Грив, деб чакирганда у Пако Юнке бажарган машқларни худди ўзиникидек олиб бориб топширди.

Ўқитувчи Пако Юнке деганда эса, Пако машқларни кўчириб ёзган саҳифани қидиришга тушди, бироқ топа олмади.

– Сиз назорат ишини йўқотиб қўйдингизми, – деб сўради муаллим, – ёки ёзмадингизми?

Пако Юнке дафтаридаги айнан ўша саҳифа қаерга ғойиб бўлганига гаранг бўлар, бошини қуйи солганча жавдираб турарди.

– Ҳа, майли, – деди муаллим ва Пако Юнке номи тўғрисида белги қўйди.

Кейин бошқа болалар келиб ёзганини топширишди. Муаллим бажарилган вазифаларни текшириб бўлмасидан бирдан эшик очилди-ю, синфга мактаб директори кириб келди.

Муаллимга эргашиб ҳурмат юзасидан болалар ҳам ўринларидан дик этиб туришди. Директор худди бир нимадан аччиғи чикқандек ўқувчиларга кўз югуртириб чиқди-да, баланд овозда:

– Ўтиринглар! – деди.

Сўнг муаллимга юзланди:

– Синфдаги энг яхши ўқувчини аниқлаб олган бўлсангиз керак? Ярим йиллик назорат ишини ёздингларми?

– Ҳа, жаноб директор, – деди муллим. – Ҳозиргина шуни ёзиб тугатишганди. Умберто Грив энг юқори баҳога лойиқ деб топилди.

– Унинг ёзган иши қани?

– Ҳозир бераман, жаноб директор.

Муаллим бир даста назорат ишлари орасидан Умберто Грив исми-шарифи ёзилган саҳифани топиб директорга узатди, директор уни бир бошдан кузатиб чиқди.

– Жуда яхши! Иш деган бундай бўпти, – деди у кўнгли тўқ бўлиб.

У минбарга кўтарилгач ўқувчиларни кўздан кечириб чиқди. Сўнг хиёл хириллаган, лекин тетик овозда бундай деди:

– Бугун ҳаммадан кўра Умберто Грив яхши ёзибди. Бинобарин, Ҳурмат китоби саҳифаларига ҳафтанинг энг яхши ўқувчиси деган номга сазовор бўлгани муносабати билан шу ўқувчининг исми-шарифи қайд этилади. Қани, келинг.

Умберто Грив ҳаддан зиёд гердайиб, такаббуруна бир киёфада директор ёнига борди. Директор унинг қўлини қисиб ташаккурнома изҳор қилди:

– Баракалла, Умберто Грив, табриклайман. Барча ўқувчилар сиздан ибрат олишса нур устига нур бўларди. Кўнглимизни тоғдек кўтардингиз, баракалла!

Кейин синфга юзланиб оташин нутқ сўзлади.

– Ҳамма ўзини Умберто Гривдек тутиши даркор. Унга ўхшаш шарт. Унга ўхшаб ўқиши, худди у каби тиришқоқлик билан илм ўрганиши лозим, бу бизлар амалга ошираётган ишларнинг самарасидир. Қаранг, қанчалар жиддий, интизомли, камтарин ва меҳнаткаш ўқувчи у, ҳаммангиз учун ўрнак. Агар сиз ҳам унинг изидан борсангиз йил якунида шундай эъзоз ва ҳурматга сазовор бўлишингиз муқаррар ҳамда Умберто Грив исми каби Ҳурмат китобига номингиз қайд этилади. Умид қиламизки, келгуси ҳафталарда орангиздан битта-яримта Умберто Грив каби юксак баҳога сазовор бўлади, назорат ишларини ўрнак бўларли даражада ёзади. Шахсан мен ишонаман, худди шундай бўлади!

Директор сўзини тугатди ва бирмунча вақт жойидан жилмай болаларга табассум билан қараб турди. Барча ўқувчилар Умберто Гривга қойил қолиб, унга ҳавас билан боқишарди. “Қойил, Грив! Назорат иши ёзишни сендан ўрганиш керак!” дея ўйлашарди. Чинданам қойил қолиш керак! Энг пешқадам, илғор ўқувчи! Кечиккани билан илмини қаранг! Ҳаммага ўрнак бўлаяпти! Кўрдингизми, қалай? Директорнинг ўзи унга қўл бериб табриклади. Биринчи синф ўқувчилари орасида Умберто Грив энг пешқадам ўқувчи!

Директор муаллим билан хайрлашгач, кузатиш учун турган болаларга бош қимирлатиб қўйди.

У чиқиб кетгач, муаллим болаларга ҳозиргина чиқиб кетган директорга ўхшаб табассум билан қаради.

– Ўтиринглар!

Яна парталар тарақлади ва ҳамма ўрнига ўтирди.

Муаллим Гривга:

– Бориб жойингизга ўтиринг, – деди.

Қувонганидан оғзи кулоғида Умберто Грив партасига бориб ўтирди. Пако Фариньянинг ёнидан ўтиб, унга тилини чиқариб қўйди.

Муаллим яна жойига ўтириб журналга бир нималарни ёза бошлади.

Пако Фаринья эса Пако Юнкега секингина шивирлади:

– Қарасанг-чи, жаноб назорат ишини топширмаганинг учун номинг-ни ёзиб кўяпти. Яхшилаб қара. Сен бундан буён дарсдан сўнг қоласан, ҳаммага ўхшаб уйга кетмайсан. Нега дафтарни йиртдинг? Қаерга кўйдинг уни?

Пако Юнке жавоб бермади, фақат бошини куйи солди.

– Хўш, гапир! – Пако Фаринья тинчимасди. – Нега жавоб бермайсан? Назорат ишини нима қилдинг?

Пако Фаринья энгашиб Пако Юнкенинг юзига қаради, қараса, у йиғлаяпти. Нима қиларини билмай дарҳол юпатишга тушди:

– Майли, кўявер, фақат йиғлама! Ҳечқиси йўқ, кўнглингни чўктирма! Ундан кўра кел, яхшиси, шашка ўйнаймиз! Башараси қурсин уни! Биласанми нима, мен сенга шашка совға қиламан. Шунгаям хафа бўласанми? Бўлди энди, йиғламагин.

Пако Юнке ўпкаси тўлиб юм-юм йиғларди.

Жон МОРРИСОН

(1904–1998)

ТУНГИ ОДАМ

Ҳикоя

Жон Моррисон – австралиялик ёзувчи. “Денгизчиларнинг ўрни кемада” (1947), “Ишғол қилинган шаҳар қисмати” (1949), “Ҳалокатли юк” (1955), “Йигирма учинчи” (1962) каби кўплаб насрий асарлар муаллифи. Замондошлари унинг ижодида социалистик реализм унсурлари етакчилик қилади, дея хисоблайдилар.

Бўлмасам-чи, бу воқеалар юз бермасидан илгарироқ ҳам уни эшитгандим. Болалигингда эслаб юришга арзимайдиган ҳар хил майда-чуйда ходисалар кўп содир бўлар экан, то жиддий бир зарурат туғилмагунча улар ҳақида ортиқча ўйлаб ўтиришни лозим кўрмайсан ҳам. Аслини олганда бизнинг болалигимиз – ҳаётнинг бебаҳо муқаддимаси – мана шунақа кичкина ҳақиқатларни кашф этишдан иборат. Бирига эзиласан, бирига қувонасан. Ҳаммаси ўша нарсадан нима кутганинга, ҳаётни қандай тасаввур қилишинга боғлиқ. Мен илк бор инкишоф этган иккита ҳақиқат хануз эсимда: бири Санта Клауснинг ростакам эмаслигини билиб қолганим, иккинчиси, тунда ташриф буюрадиган одам – Тунги Одамнинг чин эканлиги. Биринчисидан кейин дилим қаттиқ оғриган бўлса, иккинчиси бунинг аламини унутишга ёрдам берган ва юрагимда тўғрилиқ ҳамда эзгулик инсон ҳаётида барибир тантана қилишига бўлган ишонч-эътиқодни уйғотган эди. Бу туйғу ҳамон жозибасини йўқотмаган.

Ўша кезлари мен ёш бола эдим, ҳатто неча ёшдалигимни эслолмайман. Янглишмасам, онамнинг назорати остида катта хонада бир неча ҳафта ётиб соғайгач, мени яна шинамгина болалар хонасига энди кўчириб ўтказишган эди. Бу ерда бир дераза бўлиб, мен ўша орқали чинакам австралияликлар хонадонига муносиб қурилган хайхотдек айвонни томоша қилиб ётардим: юрганда аллазамонлар қоқилган поли

ғашингни келтиргудек ғирчиллар, пол тахталари чириб кетган, устунларнинг бүйеги эса кўчиб, ола-пес ҳолга келганди. Равонни олд тарафдан гуркираб ўсган печакгул тўсиб турар, бироқ равон қуёшга қараб қурилгани туфайли эрталабданоқ кун тикка тушиб қиздира бошларди. Қачон қараманг ямин, карнайгул, атиргул ҳамда печакгулнинг гулбарглари тўкилган бўлар – ҳали битта барг тушиб улгурмай, орқасидан бошқаси тўкила бошларди. Мен ётган каравот шундоққина деразанинг ёнгинасида. Қачон қараманг қуёшнинг ола-чалпоқ шуълаларида девор рангидаги калтакесаклар судралиб юришларини томоша қилиб ётардим. Уларнинг типир-типир югуришларидан айвон зинасига тегай деб осилиб ётган шохлардаги ғарқ пишган маржондек меваларни чўқиляётган чуғурчуқ ва чигтаклар хуркиб учиб кетарди.

Бизникида қора ирланд сеттери бўлиб, мен билан жуда инок, яқин жўрамдек яшарди. Эрталаб отам ечиб юборди дегунча ғизиллаб келар, гўё ўз ўрнимда ётганимни кўриб ишонч ҳосил қилиш учун терлаган катта тумшуғини деразанинг рафига суқиб турарди. Сўнг кун ботгунга қадар дераза остида ётар ва мен ётган каравотнинг зиғирча ғичирлашига қулоғи динг бўлиб, думини ликиллатганча сергак тортиб турарди.

Нақадар ажойиб кунлар эди! Айниқса, Тунги Одамнинг ташрифи бу ҳаётга алоҳида мазмун бахш этарди. Мен кун бўйи ухлаб, дам олиб ётганим учунми, тик этса, уйғониб кетардим. Очиғи, бир лаҳзага кўзларини мошдек очиб, уйқу аралаш бир нималар, дея минғирлай-минғирлай, яна пинакка кетган чақалокқа ўхшаб уйғонардим. Бир-икки кундан кейин, уйғониб кетсам бўлди, нуқул битта нарса – кечаси шиқир-шиқир қилаётган товушлар ҳақида ўйляётганимни сезиб қолдим. Чиндан ҳам нимакин у? Кундузи ҳам хаёлимдан ўтади бу, кечаси ётиш олдидан ҳам. Мен буни ҳеч кимга айтмадим, нима қиламан – қўрқишга қўрқмасам, фақат билишга қизиқсам. Лекин ухлашга ётдим дегунча бу ҳақда ўйга толишимнинг ўзи ўзим англамаган ҳолда тунги товушларни кутаётганимдан дарак берарди.

Ўшанда мен бутунлай соғайиб кетгандим, соғлом болани эса оний шовқин бир лаҳзага уйғотиб юбориши мумкин, холос. Бироқ эртасига эрталаб гап нимада эканлигининг тагига етдим. Тонгга яқин ойнадан қараб айвон зинасининг юқори поғонасида сирланган кўк сут идишини кўрдиму, ҳаммасини тушундим-қўйдим. Ўша лаҳзалардан эътиборан тунги товушлар сирли жозибасини йўқотди ва унинг ўрнини шууримда Тунда ташриф буюраётган одам эгаллади. Шу тариқа унинг махфийлигидан асар қолмади, балки энди мен учун у қизиқарли саргузаштга айланди.

Мен бу хусусда ҳеч кимга оғиз очмадим. Зеро, ўша кезлари кўп нарсалардан кўнглим қолиб кетган ва тасавурумнинг нодир бойлиги бўлган ширин хаёллардан жудо бўлгандим. Энг ёмони катталар доим рост гапиришади, деган ақидага ишончим қолмади. Санта Клаус ҳақидаги гапларнинг миси чикди. Бу оламшумул инқироз юз бераётган даврда, Санта Клауслар олти пенсга ёлланиб, баққоллар дўкончасида турадиган бўлгандан кейин бошланди. Ўша йиллари кўпчилик болалар сувтекин ўйинчоқлар сотиб олишга ҳам қийналиб юришганда, Исо таваллуди айёмида мана шунақа ўйинчоқларни тарқатувчи сеҳргарлар кўпайиб кетганди. Ҳаттоки, ёш бола бўлатуриб мен ҳам иягига оппоқ ва момиқ пахта соқоллар ёпиштириб олганларнинг қонсиз, эти қочган юзлари билан қизил духоба иштонларининг почалари ғайритабиий кўринишини сезардим.

¹ Сеттер – овчи ит тури

Тунги Меҳмон ким эканлигини ўзим топишга аҳд қилдим. Мен, табиийки, сут осмондан челақлаб қуйилмаслигини билардим, демак, у қай жиҳати биландир “сут сотувчига” алоқадор. Бироқ сут сотувчи менга оддийгина сўзни англатади; хали уни одам қиёфасида тасаввур қилиб кўриш тугул, ўзи қанақалиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган бўлсам. Лекин бунақа товушлар бекордан-бекорга чиқмайди, сут ўзидан-ўзи сут идишга повуллаб қуйилмайди-ю, провардида, ярим кечаси айнан нима учун уйғониб кетаётганимнинг сабабини англаб етдим ва шу тариқа “Сут сотувчи” ким эканлигини топишга қатъий қарор қилдим.

Дастлаб, кечаси ухламасдан кутмоқчи бўлдим, лекин унинг уддасидан чиқолмаслигимга кўзим етди. Шунда “ўша одам” келган заҳоти уйғонишга ҳаракат қилмоқчи бўлдим. Шу йўл маъқулроқ кўринди-ю, тайёргарлик кўриб ётдим. Сут идишининг оҳиста сурилган товуши эшитилган заҳоти сапчиб туриб, каравотда оёғимни узатиб ўтирганимда хали тонг отишига анча бор эди. Дераза очиқ эди, лекин шунга қарамай деразанинг бир тавақаси айвоннинг деярли ярмини тўсиб қўйгани учун менга ҳеч нарса кўринмади. Лекин ҳар хил товушлар туфайли унинг ҳар битта ҳаракатини илгардим. Мана “у” сут идиш қопқоғини очди, уни яқинроқ деб айвонга қўйди, катта сирли челақдан етти марта чўмичда олиб, шунча марта сут идишга қуйди, унинг қопқоғини ёпди, чўмични илиб қўйди, челақнинг қопқоғини зичлаб чиқиб кетди. Унинг боғ йўлкасидан шипиллаб кетаётгани, эшикнинг секингина ёпилгани эшитилди, сўнг от жойидан кўзғалиб, арава йўлга тушди.

Биринчи кеча бўлгани учун айрим нарсаларни илғаб олишнинг иложи бўлмади. Лекин уч кечадан кейин унинг яна нималар қилаётганини ўрганиб чиқдим. Бу ҳам энди сеҳргар эмас, оддий одам боласи эканлиги маълум бўлди. От-аравали одам. Баъзан оти билан “гаплашиб қўяди”. Отининг номи бор – Қашқа. Ҳам кулгули, ҳам беозоргина, яхши топган, худди итимизнинг номига ўхшайди – Бадқовок. У кетгандан кейин мен Тунги Одам билан Қашқанинг кўринишини кўз олдимга келтиришга ҳаракат қилиб ётардим. Менга сут идишга қуйилаётгандаги сутнинг шалоплаши жудаям ёқарди. Мен унинг кўча эшик олдида боргунча нечта қадам ташлашини санаб чиққандим, кўчамизда яна кимнинг дарвозаси олдида тўхташини топишга ҳаракат қилардим. У доим, хали тонг отмасиданоқ келарди; кўпинча мен яна иккинчи қайта ухлаб қолганимда кун энди-энди ёриша бошларди. Кунларнинг бирида одатдагидан кечроқ келганида қувончдан чапак чалиб юбораёздим: ҳар ҳолда ўзини бўлмаса ҳам қорасини кўриш насиб этди. Бахтга қарши сут солинган идишни доим соябон устуннинг остига қўйишгани туфайли у зинадан чиқмасаям бўларди: зинанинг қуйи поғонасидан ҳам бўйи бемалол етарди. Эндигина тонг ёриша бошлади, лекин унинг бидонни кўтариб жойига қўяётгани ва қопқоғини ёпаётганидаги қўлларига кўзим тушди. Унинг қўллари катта ёки кичик, оқиш ёки сарғиш эди, деб айтолмайман, лекин у қўлмисан қўл эди. Бу қўллар унинг борлигидан огоҳ қиларди. Муҳими шунда! Мен ҳатто лоақал бир марта бўлсин, кечроқ тонг отса-ю, яна бир нималарни кўриб қолсам эди, дея илтижо қилишга тайёр эдим.

Тунги Одам ҳар доим бир хил пайтда келмаслиги хаёлимдан бутунлай кўтарилиб кетибди. У қачон келиши лозимлигини яхши билар ва бу интизомга қатъий риоя қиларди. Нима жин уриб унинг аниқ бир вақтда келишига гумонсираб юрибман?! У ташриф буюрган чоғда қулоғимга

чалинадиган товушлар ҳамиша бир хил бўлар ва навбати ҳам бузилмасди. Сутнинг шалоплаб куйилиши-ю, кўча эшигига довур босилган кадамнинг сонигача ўзгармасди. Ҳатто жала қуяётганда ҳам.

Дарвоқе, ўша кечаси менинг тинчим йўқолди. Чунки шаррос қуяётган ёмғир одатдаги тартиб-интизомга риоя қилишга халал бериши мумкин. Бироқ Тунги Одам ўз вақтида келди-ю, мен унга қойил қолганимдан ва унинг одамлар ишончини оқлаётганидан қичкириб юбораёздим. У мен учун қахрамонга айланди. Одамлар доим мисол қилиб келтиришадиган, чарчамайдиган Санта Клаус ва бошқа ҳар қандай сеҳргарлардан у афзалроқ эди. У ҳеч қачон ҳафсалангни пир қилмайди. Ундан бошқа ҳамма нарса тугаши, ғойиб бўлиши ва ўзгариши мумкин, бироқ Тунги Одам умрбод ўзгармайди.

У болалик ҳаётимнинг шамчироғи эди. Кун бўйи у ҳақда ҳаёл қилсам, кечаси унга ўхшашни орзу қилиб уйкуга кетардим. У билан Қашка доимий қадронларим эди. У кўз олдимда ҳамиша ғаройиб, безатилган аравада савлат тўкиб ўтирган истараси иссиқ улкан одам сифатида гавдаланарди. У илгари айвон зинасининг биринчи пиллапоясига қадам қўйганида қандоқ уйғонсам, кейинчалик эшикни очиб, йўлкадан юриб кетишидан аввалроқ уйғонишга ўргандим. Охир-оқибат, ҳар куни Қашка катта кўчада тарақа-туруқ қилиб келишини кутиб, интизор бўлиб ўтирадиган одат чиқардим.

Нихоят, мен Худодан илтижо қилиб сўраган кун келди-ю, фалакда катта ўзгариш юз берди. Қуёш ҳам одатдагидек барвақт чиқмади, ой билан юлдузлар ҳам ўз зиммаларидаги вазифаларини адо этишга ошиқмади. Натижада, Тунги Одам чошгоҳдан кейин келди. Ҳозир унга нима бўлганини аниқлашим мумкин, эҳтимол, тоби бўлмагандир ёки кўнгилсиз воқеа юз бердимиз, балки фарзанд кўргандир, бироқ ўша пайтда бунақа сабаблар мени қониқтиролмасди. Гап нима бўлганлиги ҳақида ҳам эмас. У кундузи келди – тамом-вассалом, менга бошқасининг аҳамияти йўқ.

Мен уни жуда узоқ кутдим, кутавериб кўзларим тўрт бўлди. Қашқанинг туёқлари садосини эшитиб, ўрнимдан сакраб турганимда, юрагим қинидан чиққудек патирларди. Бунақа тонг ҳар куни отавермайди! Тезроқ ўриндан туриш керак! Менинг биринчи уйғонишим эмасди ўша куни. Бир гал кўзимни очиб ташқаридан хабар олдим – сут идиш бўм-бўш эди, ўша лаҳзалардан кейин юрагимда ғужғон ўйнаган қарама-қарши туйғулар: умуман келмайди, деган қўрқув, иккинчи томондан келса-ю, кўролмай қолсам, деган хавотир юрак-бағримни эзиб юборди.

Бахтимга ҳаммаси кўнгилдагидек бўлди. Менинг хонамдан ошхонага олиб борадиган йўлакка чиқса бўларди. Ўша йўлак орқали бутун уйни босиб ўтишимга тўғри келди, орқа томондаги айвон бўйлаб уйни айланиб ўтдим-да, ховлига тушдим. Оёқяланг, сарпойчан ўша ёққа – Тунги Одам келган томон ошиқардим, серқуёш кун бўлгани учун салқинни сезмадим, йўлка ҳам қуруқ, намгарчилик йўқ. Шамолдай елиб ёнидан ўтиб кетган маҳалим итнинг инини ағдариб юборай деди, бироқ мен унга қайрилиб қарамадим. Бунақа югуришимнинг сабаби бор эди, агар шу тахлитда югурсам, олд томондаги пешайвон ёнида Тунги Одамга дуч келаман, бироқ унда боғдаги дарахтлар ортида турган отга етолмай қоламан. Мен отни кўриш иштёкида эдим, бунақа Қашка йўрғани ҳали кўрмаган эдим-да.

Ишини тезгина бажарадиган йигит негадир бу сафар биров пайсалланди. Мен уй атрофини айланиб чиққанимда у бидонни тўлдиришга улгурган эди. Лекин мен ундан олдинроқ кўча эшикка етиб бордим. Ана ўша ерда Тунги Одам билан юзма-юз келдим.

Уни кўрдиму, ич-ичимдан хурсанд бўлиб кўйдим; негаки ихлосим қайтмади, аксинча, у истарали, бунинг устига норғул, навқирон эди, бош кийими йўқлиги учун узун сарғиш сочлари буғдой бошоқларидек шамолда мавжланарди. У жилмайиб менга қаради. Ҳаммаси мен тасаввур қилгандек. Мен унга бир нималар демокчи бўлар эдим, бироқ энтиканимдан гапиролмасдим, худди ўпкам шишиб кетаётганга ўхшарди. Аммо унинг ўзи бирдан гап бошлади. У ҳатто гапиратуриб билагимдан ушлаб кўйди. Мен унинг ўтиб кетишига халал бермаслик учун йўлка ёқалаб экилган чимда турардим. Лекин у тўхтади-да, қадокли, офтобда қорайган кўлини узатди ва сочларимни тўзителиб, кулимсиради. Эшиккача илк бор йигирматадан кўпроқ қадам босишига тўғри келганди.

– Оббо шунқор-ей, қалайсан! – деди у менга.

“Шунқор!” У ҳатто менга исм ҳам топиб кўйганини-чи! Табассуми одамни эритиб юборади-я! Меҳрибонлик билан сочларимни силаб кўйганини айтинг. “Шунқор, чакки эмас!”

Ҳаммаси худди кутганимдек эди. Ҳатто ажи-бужи бўялган арава билан ҳеч ким ниқтамаган бўлса-да секин жойидан кўзгалган от ҳам бинойидек. Фақат, у Қашқа эмас, туклари тўкилиб кетмаган. Бу ҳам ўзига яраша бир каромат, агар от Қашқа бўлганида эди, очигини айтганда, менга унчалик ёқмаган бўларди.

Ўша куни мен тирик одам билан чинакам ҳаёт афсона ва эртаклардаги сеҳргар қахрамонлардан кўра гўзалроқ бўлажагини бир умрга англаб етдим.

* * *

*Оёгинг остидан чиқади ҳар чоҳ,
Сен ерни кўрмасанг ўзингда гуноҳ.*

* * *

*Гар кўнглинг кўшикида гулзоринг бордир,
Яратган хуш кўрган бир зоринг бордир.*

* * *

*Кўптириб гапирган кўпни кўрмаган,
Кўзига тушигувчи чўпни кўрмаган.*

Маҳмуд ТОИР

ҲАЙРАТ ВА СИЙРАТ

“Қандай гўзал бу олам! Бир қара!”, “О ёз, о ёз, Сен бўлсанг бўлар жуда соз!”, “Рус даласи, бепоён дала, Ой нур сочар, қор ёғар, мана!”, “Бунақа ёмғирдан кейин сенинг сигиринг роса болалайди”... Болалигим кўз олдидан фототасмадай бир-бир ўтади. Бир ёқдан тўтиқуш Кеша, Василий, Вовка (“Дайди тўтининг уйга қайтиши”), бир ёқдан қуён ва бўри (“Сеними, шошмай тур!”) ёқаму энгимдан тутиб олис болалик томон етаклайди. Юзимга анчадан буён тополмаётганим самимий табассум югуради: эҳ Кеша, Кеша! Отингни айтмаса, худди ўзимнинг, ўзбекнинг тўтисидай бўлиб кетганингни қара!

Тўтиси йўқолиб қолиб, роса кидирган Александр Курляндскийнинг миясига тўсатдан “Дайди тўтининг уйга қайтиши” мазмунидаги мультфильм сценарийсини ёзиш фикри келиб қолди. 1984 йили режиссёр Валентин Караев билан ҳамкорликда экран юзини кўрган мультфильмнинг бу қадар шуҳрат келтиришини иккиси ҳам қутмаганди. Кўча-қўйда, одамларнинг хангомаларида Кешанинг сўзлари бот-бот тилга олиниб, мақолу маталга айланиб кетди ҳам. Бу телеасар машҳур болалар ёзувчиси, са-

тирик, драматург, Россияда хизмат кўрсатган маданият ходими Александр Курляндскийнинг “Ҳалими, шошмай тур!”, “Фақат катталар учун”, “Ҳайбаракалла”, “Таитида бўлмаганмисиз?”, “Раҳмат, лайлакой!”, “Бизни бу ерда ёмон боқишмайди!”, “Ажабтовур Гоша”, “Қойилмақом” каби мультфильмлари қатори наинки болалар, катталарнинг ҳам кўнглига кириб борди. Бола бошим билан ўша вақтлари севимли қаҳрамонининг муаллифи ҳақида сира ўйлаб кўрмаган эканман. Бугун фурсати етибди.

Дунёнинг энг буюк ҳайратлари бола кўнглида кечади. Бу кўнглини ҳайратга солиш учун эса эҳ-хе... болага айланиш керакдек. Саша уч яшарлик пайтини аниқ-тиник эслайди. Ўшанда туғилган жойи Свердловскдан ота-онасининг ялиниб-ёлворишига қарамай, эвакуация қилишганди. Зим-зиё тун, изғирин баданни тешиб ўтади, қор гупиллаб ёғарди, ўйчан ва ғамгин ота-она... Хуллас, оила истар-истамай Москвага йўлга чиқди. Александр Курляндский нигоҳида ўша ҳолат бир умрга муҳрланиб қолди, қайси асарга қўл урмасин, “жонажон уй” мавзусига қайтаверади.

Саша болалигида жуда ўйинқароқ, ҳазил-мутуйбага мойил

бўлган, бўш вақт топилди дегунча “Колизей” кинотеатрига югурарди. Унинг болалик хотиралари “Менинг бувим – жодугар” эртак-киссаси билан туташ. Мактаб даврларидан ёзишга, юморга иштиёки уни “Клизма” журналини чоп этишга ундади. Сўнг ота-онасининг инон-ихтиёрига кўра, Москва давлат муҳандислик ва қурувчилик институтига хужжат топширди. У ерда бўлажак ҳамкасби, дўсти Аркадий Хайтни учратди. Иккиси “Бизнинг уй” (“Наш дом”) студияси учун миниатюралар ёзиб турдилар. Олийгоҳни тамомлаб, на Александр Курляндский ва на Аркадий Хайт муҳандис-қурувчи бўлди. Иш фаолиятини “Кувноқ спутник” ҳажвий радиодастурини олиб бориш, “Тимсоҳ” (“Крокодил”) ҳажвий журнаliga кичик-кичик кулгили, сатирик қораламалар ёзиш билан бошладилар. Александр Хайт билан ҳам моддият тақозоси учун, ҳам ном учун узлуксиз, уйку ва ҳордиқнинг лаззатидан тўла қонмай, ҳали “Зангори олов”га, Леонид Утёсовнинг болалар кўрсатувиға эстрада миниатюралари ёзган, ҳали “Ёшлик”, “Адабиёт рўзномаси”, “Ҳафтанома” нашрларига ҳажвий ҳикоялар юборган... Тинимсиз изланиш ва оғир меҳнат ортидан муваффақиятлар эшиги очилди. Россия, Болгария, Италия каби дунёнинг кўплаб давлатларига ижодий сафарлар уюштирди, халқаро фестивалларнинг со-вриндорига айланди.

“Сеними, шошмай тур!” мультфильми Америка мультипликация ижодкорларининг сара намунаси “Том ва Жерри” билан рақобатга киришди. Дунёнинг 130дан ортик мамлакатада кўлма-кўл бўлиб кетди. Александр Курляндский шундай хотирлайди: “Бир куни кинотеатрдаги қизчадан унга кўпроқ қайси қахрамон ёқишини сўрадим: Бўрими ёки Куён? У узок ўйлаб “Куён” деди. Фильм намойишидан сўнг эса, ёнимга келиб: “Саша амаки, тўғрисини айтсам, энди менга

кўпроқ Бўри ёқади”, деди. Халқ олдида ичимдаги цензорни аранг тўхтатиб: “Ахир, Бўри ёмон-ку!” дедим. Лекин тушундимки, бола тасаввури алдамайди. Унга зинҳор қаҳр ва ёвузликни намойиш қилиш керак эмас. Кейинчалик, ҳаёт давомида уларни ҳам кўрар. Бироқ, ҳеч бўлмаса, бола пайти тиниқ ҳаёлларга берилсин, яхшиликнинг ёвузлик устидан ғолиб келишига ишонсин. Ҳаётнинг ўзи аста-секин аксини кўрсатиб бораверади”.

“Мени ва менинг елкадошларимни сатирик-ёзувчи деб аташларини истамайман. Ҳақиқий сатириклар, бу – Гоголь, Салтиков-Шедрин, Булгаков. Биз шунчаки руҳсат этилган сатира йўлидан боряпмиз, холос. Ижоднинг бу туриға авваллари чек кўйилганди. Бир томондан биз куламиз, танқид қиламиз, бошқа томондан тўла цензура. Агар ана шу цензурани ярим қадамга бўлсада қискартиролсак, муваффақият дегани шу бўлади. Жамиятда сатириклар бор экани сўз эркинлиги таъминланаяпти деганидир”.

Кутилмаганда севимли қахрамоним Кешанинг (гарчи у салбий образ бўлса-да) “отаси” Александр Курляндский сўзюю ўзи ботир, шуниси биланми жуда кўнгилга яқин чиқиб қолди. “Дайди Кешанинг янги саргузаштлари”ю “эски саргузаштлари”ни, қахрамоним қаламига мансуб барча мультипликацион асарларни қайта томоша қилиб чиқдим. Ўша қалам соҳибининг менга англатормоқчи бўлган ҳақиқатларини туйгим, оламга яна бир бор бола кўзи билан боққим келди. Томоша қилдим, мириқдим, ишондим. Ҳа, Александр Курляндскийнинг қалами ўткир, фикри теран ва кўнглига олам-олам самимияту ҳақиқатларни жойлаганиға ишондим. Шу кунга қадар, етмиш саккиз ёшға етгунича бола ҳайратлари билан яшаган инсонға ҳавасим ортди.

Севара АЛИЖОНОВА

ДОНАЛЬД ЗОЛАН

Тасвирий санъат оламида қалам тебратаётган мусаввир борки, сеvimли услуби, кўнгили қўйган мавзуси бўлади. Америкалик рассом Дональд Золаннинг аксарият картиналарида болалар қиёфаси акс этган: табиат неъматларидан баҳра олаётган, катталар ҳис қилмаётган мўъжизалардан завқланаётган болалар... Рассом: “Мен болаларни яхши кўраман, уларнинг хаяжондан ва таажжубдан чакнаб турган кўзлари, яйраб кулишлари-ю сакраб ўйнашларини кўриш менга жуда ёқади. Болалик – ҳаётимизнинг ажойиботларга тўла беғубор даври, унда синоатлар кўп”, дейди бу ҳақда.

Дональд Золан 1937 йилнинг 11 августида АҚШнинг Миннесота штатида туғилган. Мусаввирлар оиласининг тўртинчи авлоди бўлган Дональд уч ёшидаёқ расм чиза бошлайди, беш ёшида акварелда чизган расмлари билан болалар ўртасидаги рангтасвир мусобақаларида ғолиб чиқади. Ёш мусаввир Чикаго санъат институти стипендияси, бир неча йилдан сўнг Чикаго санъат академияси стипендияси билан тақдирланади.

Дональд Чикаго санъат академиясида олий маълумот олгандан сўнг машҳур иллюстратор, “Санта Клаус” образи муаллифи Хэддон Сандбломга шогирд тушади. Аста-секин Дональд Золан рангтасвир санъати ихлосмандлари эътиборига туша бошлайди. Унинг “Қиш саргузашти”, “Ёз ёмғири”, “Сирли боғ”, “Митти балиқчи”, “Нозик қалб”, “Сокин дамлар”, “Кичик саёҳат” каби асарлари мутахассислар томонидан юқори баҳоланади.

Рассомнинг журналимиз муқовасини безаб турган “Ёз завқи” картинасида қувноқ бола сиймоси акс этган. Болакай табиат қўйнида, ёз фаслининг иссиқ ҳавосида, юқорига фаввора бўлиб отилаётган сувда мириқиб ўйнапти. Ёқимтой бола юзидаги ширин табассум киши қалбига қувонч улашади. Майин ва сокин ранглар асарнинг моҳиятига мувофиқ танланган. Суратни кўрган ҳар бир киши ўзининг болалик даврини қўмсайдики, бу ҳам картинанинг қийматини белгиловчи мезонлардан биридир.

*Аброр УМАРОВ
тайёрлади.*

1 ИЮНЬ

1929–1981 йиллар. НАРГИС (Фотима Абдул Рашид), таниқли ҳинд киноактрисаси, элликка яқин фильмда роль ижро этган. 1958 йили “Filmfare Awards” мукофоти лауреати, 1968 йили энг яхши аёл роли ижроси учун Падма Шри давлат мукофотига сазовор бўлган. “Тақдир”, “Она Ҳиндистон”, “Дайди”, “Жаноб 420” каби фильмлардаги роллари унга шуҳрат келтирган.

7 ИЮНЬ

1952 йил. Ўрхун ПАМУҚ, машҳур турк ёзувчиси. 2006 йили “Истанбул: хотиралар ва шаҳар” романи учун халқаро Нобель мукофоти соҳиби бўлган. “Сассиз уй” (1983), “Оқ қалъа” (1985), “Қора китоб” (1990), “Янги ҳаёт” (1994), “Менинг исмим – Қирмизи” (1998), “Бошқа ранглар” (1999), “Қор” (2002) романлари муаллифи. Асарлари жаҳоннинг қирқдан ортиқ тилига таржима қилинган. Бир қанча халқаро совринлар соҳиби.

11 ИЮНЬ

1925–2006 йиллар. Уильям СТАЙРОН, таниқли америкалик ёзувчи. Биринчи романи “Зулмат қаърига кет” 1951 йили чоп этилган. 1950 йилларнинг бошларида Европадаги “Paris Review” журнаliga асос солган. Ёзувчининг Пулитцер мукофотига муносиб топилган “Ната Тернернинг иқрори” романи (1967) баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. Роман қайта-қайта нашр этилиб, йигирмата тилга таржима қилинган. 1979 йили ёзилган “Софининг танлови” йирик романи катта шуҳрат қозонган. Адибнинг охириги романи “Жангчининг йўли” 2001 йили чоп этилди.

15 ИЮНЬ

1906–1992 йиллар. Саъдихон ТАБИБУЛЛАЕВ, Ўзбекистон халқ артисти. Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма (ҳозирги Ўзбек миллий академик) театрининг актёри. Табиб (В.Ян, “Ҳужум”), Ёсуман (Алишер Навоий, “Фарход ва Ширин”), Хлестаков (Гоголь, “Ревизор”), Ҳасан эллиқбоши (Ҳамза, “Бой ила хизматчи”), Яхшивой (К.Яшин, “Номус ва муҳаббат”), Мирзакаримбой (Ойбек, “Қутлуғ қон”), Озрик (Шекспир, “Ҳамлет”), Сухсуров (А.Қаҳҳор, “Тобутдан товуш”) каби юзга яқин образ яратган.

16 ИЮНЬ

1950 йил. Митхун ЧАКРАБОРТИ, икки юз элликдан ортиқ фильмларда бош ролларни ижро этган машҳур ҳинд актёри. Фаолиятини Дулал Гуханинг “Икки нотаниш” фильмида эпизодик рол билан бошлаган. Унинг ижросида “Шохона ов” фильми “Олтин нилуфар” мукофотига, бош ролни ижро этган актёр энг яхши эркак ролига муносиб топилган. “Диско қироли”, “Жаллод” каби фильмлардаги роллари актёрга шуҳрат келтирган.

20 ИЮНЬ

1967 йил. Николь Мэри КИДМАН, Австралия ва Америка актрисаси, кўшиқчи ва продюсер. 2003 йил “Соат” фильми учун Австралиядан биринчи бўлиб энг яхши аёл образи номинацияси бўйича “Оскар” мукофоти совриндори бўлган. Уч карра “Олтин глобус” соврини соҳиби (1996, 2002, 2003). “Ўрмонда рождество”, “Велосипеддаги бандитлар”, “Арвоҳлар рақс тушган кеча”, “Жиловланган шамол”, “Зумрад шаҳар”, “Ўлик сукунат”, “Флитр”, “Билли Багей”, “Узоқ, жуда узоқ”, “Менинг ҳаётим” каби картиналардаги ижроси учун томошабинлар қалбидан жой олган.

23 ИЮНЬ

1927–1987 йиллар. Боб ФОСС (Роберт Луис Фосс), америкалик хореограф, раққос, театр ва кино режиссёри, сценарийнавис ва актёр. Саккиз маротаба “Тони” мукофотига (Америка театри соҳасида ҳар йили берилади) сазовор бўлган. Энг яхши режиссёрлик иши учун “Оскар” ва “BAFTA” мукофотларига муносиб топилган.

1903–1950 йиллар. Жорж ОРУЭЛЛ (Эрик Артур Блэр), британиялик ёзувчи ва публицист. “Каталония хотиралари” қиссаси, “Испаниядаги уруш хотиралари” очеркида Испания фуқаролар урушини қаламга олган. “Молхона” қиссасида кўллаган “совуқ уруш” сиёсий атамаси кейинчалик оммалашиб кетган. “Рухонийнинг кизи”, “Яшасин фикус!”, “Уиган причалига йўл”, “Ҳавони симириш” романлари ҳамда кўпгина ижтимоий-танқидий мақолалари эълон қилинган. Асарлари олтмишта тилга таржима қилинган.

30 ИЮНЬ

1925 йил. Филипп ЖАКОТЕ, швейцариялик шоир, эссенавис ва таржимон. Илк шеърлари 1944 йили чоп этилган. Лекин муаллиф шеърятдаги дебютини 1953 йили чоп этилган “Сипуха” китоби деб ҳисоблайди. Гомер, Гонгора, Петрарка, Гёте, Томас Манн, Осип Мандельштам каби ижодкорларнинг асарларини она тилига таржима қилган. Кўплаб Швейцария, Франция ва халқаро мукофотлар лауреати. Унинг шеърлари кўпгина Европа тилларига таржима қилинган.

Раъно МУЛЛАХЎЖАЕВА тайёрлади.

РЕЗЮМЕ

●● По традиции, июньский номер журнала открывается рубрикой “Уроки Навои”. На это раз поклонники произведений великого поэта могут ознакомиться с толкованием газели, начинающейся со строк “Если б в водах отразились рядом с ней мои черты...”. Газель переведена на русский язык Полиной Железновой. Автор подстрочного перевода на английский язык Носирджон Камбаров.

●● В связи с Международным днем защиты детей, который отмечается ежегодно 1 июня, в данном номере журнала уделено особое место мировой детской литературе. В рубрике “Проза” представлены рассказы и сказки Льва Толстого и Оскара Уайльда, посвященные детям. Стихи таких поэтов, как англичанин Уолтер де ла Мер, еврейский поэт и драматург Овсей Дриз, Морис Карем (Бельгия), Ален Боске (Франция), Асен Босев (Болгария) украсили рубрику “Меридианы поэзии”.

●● Исполнилось 217 лет со дня рождения великого представителя золотого века русской литературы Александра Пушкина. Его произведения и сегодня поражают умы своим литературным совершенством. Пример тому поэма “Анджело” – образец высокого мастерства и гуманистических идей поэта. В данном произведении, богатом жизненными событиями, воспеты такие добродетели, как милосердие, верность, порядочность, отображены мечты о правителе, творящем благоденствия.

●● Известный переводчик Юлдаш Шамшаров внес большой вклад в дело ознакомления узбекского читателя с бесценными образцами мировой литературы. Он мастерски перевел на узбекский язык такие произведения “Рудин”, “Накануне”, “Дворянское гнездо”, “Ася”, “Вешние воды”, “Муму” И.Тургенева, “Робинзон Крузо” Д.Дефо, “Жатва” Г. Николаевой и другие. Рубрика “Из сокровищницы мастеров перевода” посвящена переводческой деятельности Ю.Шамшарова, также представлен рассказ “Муму”.

●● В рубрике “Глобус” даны статьи о литературе, театре, кинематографии, музыке, предназначенных для детской аудитории. Также вы можете ознакомиться с увлекательными материалами о знаменитых музеях мира и искусстве детского танца.

●● Театр играет огромную роль в культурной жизни каждого общества. Как развивалось театральное искусство Узбекистана? Каковы этапы формирования узбекской театральной культуры, в частности, театра европейского образца? Автор статьи “Общность культур: театр Востока и Запада”, доктор искусствоведения Мухаббат Тулаходжаева рассматривает данные вопросы с сопоставительной точки зрения. В статье освещены традиции перевода образцов классической драматургии и постановки спектаклей, даны сведения о взаимообмене в сфере сценической культуры между различными национальными театрами.

●●● June's issue of the magazine is traditionally opened with the rubric "Lessons by Navoi". Admirers of the great poet can read an interpretation of work which begins with these words: "If my shape reflects around her in the water...". This work was translated into English by Polina Jelezniova. Nosir Qambarov is an author of word-for-word translation.

●●● The first day of June is celebrated as Children Protection Day all over the world. So children literary takes the main part of this issue. The stories by Leo Tolstoy and Oscar Wilde written for kids are published in "Prose" rubric. Poems by an Englishman Walter de la Mer, Jew poet and dramatist Ovsey Driz, Moris Karem (Belgium), Alen Bosche (France), Asen Bosev (Bulgaria) decorated the rubric "Meridians of Poetry".

●●● 217 years have passed since the death of great Russian poet Aleksandr Pushkin. His works still astonish readers with literary perfection. The poem "Anjelo" is an example of high masterpiece and humanistic ideas of Pushkin. This work is rich for life episodes and such high virtues as kindness, truth, honesty. Pushkin describes his dream about noble ruler in this poem.

●●● A well-known Uzbek translator Yuldash Shamsharov had done very much for introducing an Uzbek readers with world literature. He translated "Rudin", "The Day Before", "Nobiliary Family", "Asya", "Vernal Floods", "Mumu" by I. Turgenev and "Robinson Kruzo" by D. Defoe, "Harvest" by G. Nikolaeva and others. "Treasures of Great Translators" rubric is dedicated to Yuldash Shamsharov and also presented story "Mumu" translated by him.

●●● Articles about children literature, theatre, cinema and music are published in "Globe" rubric. You also can read about famous museums and children dance.

●●● The theatre has a great role in cultural life of every society. Do you know about the way of development of Uzbek theatre? How about the periods of development of European style in national theatre? Muhabbat Tulahadjaeva, the doctor of art history, an author of an article "Communality of Cultures: The Theatre of The East and West" compares development of theatres around the world. The author throws light around the translational traditions of classic dramas, production of performance, mutual exchanges between different national theatres.

Жаҳон
АДАБИЁТИ
2016 йил июнь сони

Навбатчи муҳаррир: Д.РАЖАБОВ
Мусахҳих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 19.07.2016 й. Бичими 70x108_{1/16}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 3600 нусха. 4401 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© **Жаҳон адабиёти, 2016 й.**